

Masteroppgave

**«... til ogsaa i dette Fag at kunde faa drive min
Næring ...»**

Hvordan og hvorfor jordmødre i Norge ble
hjelpevaksinatører

Ruth Anne Andersen

Studium: Kulturmøte
2024

Tall ord: 60637

HØGSKULEN
I VOLDA

Sammendrag

Oppgavens hovedanliggende er å belyse spørsmålet om hvordan og hvorfor jordmødre i Norge ble hjelpevaksinatører. Med bakgrunn i vaksinasjonshistorie og i dialog med samtidens kontekst, har oppstarten av undervisningen i vaksinasjon ved jordmorskolen i Christiania, blitt studert. Videre er prosessene i forkant av de første ansettelsene av jordmødre som hjelpevaksinatører i Hedemarken amt i perioden 1820-1847 undersøkt. Hovedkildene har vært arkivmateriale fra Riksarkivet og Statsarkivet i Hamar.

Da jordmorskolen ble offisielt åpnet i 1818 var kukoppevaksinasjon en del av opplæringstilbudet til alle elevene ved skolen. I oppgaven spørres det om hva som var bakgrunnen for at dette ble en del av opplæringen og hvordan dette kom i gang. Det er ikke usannsynlig at beslutningen om å igangsette denne opplæringen ble tatt av skolen selv, uten påtrykk fra departementet. Dette kunne være inspirert av tilsvarende opplæring som foregikk i Sverige. Det har ikke vært mulig å finne støtte for en hypotese, utledet fra Anne Witz' teori om lukningsstrategier og kjønn, om at dette var en del av en strategi i et profesjonsprosjekt. Det ser ut til at undervisningen var viktigere, enn at jordmødre skulle bli hjelpevaksinatører.

I Hedemarken amt hadde en god del av de nyansatte jordmødrene ønske om å bli ansatt som hjelpevaksinatør. For skoleholdere og jordmødre kunne disse stillingene representere en betydningsfull ekstraintekt, og det var konkurranse om jobbene. Til tross for at jordmødre i Hedemarken amt tok ulike initiativ og søkte ulike allianser, fikk ingen fast ansettelse som hjelpevaksinatører før etter at distriktslegene kom inn som nye aktører i ansettelsesprosessen på slutten av 1830-tallet.

I oppgaven tilbakevises en gjeldende forståelse av at vaksinasjonens omfattende og relativt raske utbredelse i Norge skyldtes idealisme og innsatsvilje fra ulike grupper i befolkningen. Den nye historien som her fortelles, er at det etter 1811 manglet handlingsrom for frivillig innsats. I den grad jordmødre slapp til som vaksinatører, tjente de penger og ingenting tyder på at motivasjonen for å bli hjelpevaksinatør handlet om idealisme.

Abstract

The main concern of the thesis is the question of how and why midwives in Norway became certified vaccinators. In dialogue with the contemporary context and vaccination history, the initial teachings of vaccination at the midwifery school in Christiania has been studied. Furthermore, the processes leading up to the first appointments of midwives as certified vaccinators in Hedemarken County in the period 1820-1847 have been examined. The main sources have been archival data from the National Archives and the Regional State Archives of Hamar.

When the midwifery school opened in 1818, cowpox vaccination was part of the education. The thesis asks why this became part of the training, and how it started. It is likely that the decision to initiate this training was made by the school itself, without any pressure from the Ministry. This could be inspired by similar training in Sweden. It has not been possible to find support for a hypothesis, derived from Anne Witz's theory of closure strategies and gender, that this was part of a strategy of a professional project. It seems that the teaching was more important than midwives becoming certified and employed vaccinators.

In Hedemarken County, several of the newly employed midwives also wanted employment as vaccinators. These positions could represent a significant extra income and there was a competition for the jobs between school teachers and midwives. Even though midwives in Hedemarken County took various initiatives and sought different alliances, no one was given permanent employment as certified vaccinators until after the district physicians participated in the recruitment process at the end of the 1830s.

The thesis refutes a current understanding that the relatively rapid and widespread smallpox vaccination in Norway was due to idealism. The new story told here is that after 1811 there was no room for voluntary efforts. To the extent that midwives were allowed to function as vaccinators, they made money, and there is nothing to indicate that the motivation for becoming a certified and employed vaccinator was about idealism.

Innhold

Sammendrag	ii
Abstract	iii
Innhold.....	iv
1 Innledning.....	1
1.1 Undring.....	1
1.2 Tidligere forskning og teorier.....	1
1.2.1 Jordmødre som vaksinatører	1
1.2.2 Referanseramme – moderne analytisk tenkning eller romantisk litteratur.....	5
1.2.3 Kjønn – kunnskap og makt.....	9
1.2.4 Kjønn og profesjonsprosjektet.....	10
1.3 Problemstilling, avgrensning og begreper.....	11
1.3.1 Utledning av problemstilling og bruk av teori	11
1.3.2 Problemstillinger	13
1.3.3 Avgrensning	13
1.3.4 Begreper	14
1.4 Kilder, aktører og metode.....	14
1.5 Oppgavens oppbygging.....	18
2 Inokulasjon og vaksinasjon – fra «huskur» til autorisasjon og godtgjøring.....	19
2.1 En gammel foragtet Thessalisk Kiærling	19
2.2 Inokulasjon	21
2.3 Kukoppevaksine	23
2.4 Vaksinasjon og vaksinasjonsvesen, 1802-1810.....	25
2.5 Vaksinatører før 1818.....	32
2.5.1 Aktører og drivkrefter før 1811.....	32
2.5.2 Vaksinatører 1811-1818.....	35

2.5.3	Skoleholdere med vaksinasjon som attåt�n�ring	36
2.6	Departementet overtar, 1815-1820.....	39
3	Vaksinasjonsopplæring av jordmorstudenter	45
3.1	Hvordan kom opplæringen i gang?	45
3.1.1	Anne Marie Johnsens søknad og departementets respons.....	45
3.1.2	Departementets rolle.....	50
3.1.3	Stadsfysikusen i Christiania og vaksinasjonsinnretningen.....	52
3.2	Hvorfor kom opplæringen i gang?	54
3.2.1	Relasjonen mellom jordmor og lege – historisk kontekst	54
3.2.2	Opplæringen som del av legenes strategi i et profesjonsprosjekt	60
3.2.3	Hvem var de eksaminerte jordmødrene?	63
3.2.4	Opplæringen som del av jordmødrenes strategi i et profesjonsprosjekt	67
3.2.5	Opplæring i vaksinasjon som del av et statlig disiplineringsprosjekt	69
3.2.6	Utenlandsk inspirasjon og påvirkning?	72
4	Hedemarkens amt, 1820-1847.....	74
4.1	Anne Erlandsdatter i Vinger – begynnelsen, 1820.....	74
4.2	Vaksinering i Hedemarken f�r 1811	78
4.3	Vaksinasjonsvesenet etter 1811.....	80
4.4	Jordmorvesenet.....	84
4.5	Jordmødrene i Vang, 1828-1847	86
4.6	Ringsaker prestegjeld – et kapittel for seg	91
4.6.1	Jordmødre og befolkning.....	91
4.6.2	Vaksinatørene i Ringsaker.....	93
4.6.3	Uenighet om organiseringen	93
4.6.4	Ei jordmor med uttalte forventninger, 1834-1837.....	97
4.7	Flere jordmødre ønsket jobb som hjelpevaksinatører	99
4.7.1	Stange prestegjeld, 1831-1840	99

4.7.2	Hof prestegjeld, 1836-1840	102
4.7.3	Åmot prestegjeld, 1838-1840	105
4.7.4	Næs prestegjeld, 1846	108
4.8	Anne Erlandsdatter i Vinger – slutten, 1841-1844	109
5	Oppsummering - funn og konklusjoner.....	111
6	Kilder og litteratur	117
6.1	Utrykte kilder	117
6.2	Trykte kilder	119
6.3	Nettsider	119
6.4	Referert litteratur	120

1 Innledning

1.1 Undring

Det startet med en undring over at jordmødre i Norge ble koppevaksinatører. De aller første som var utøvere av den nye teknologien på begynnelsen av 1800-tallet, var i all hovedsak leger, prester og andre embetsmenn. Men fra 1820-tallet og utover utgjorde jordmødrene en stadig større andel av et vaksinasjonskorps som i distriktene ellers bestod av skoleholdere, klokkere, kirkesangere og andre av de «*mest oplyste almuesmænd*».¹

Norge har og har hatt et kjønnsdelt arbeidsmarked – spesielt innen helsesektoren. Antallet «eksaminerte jordmødre» økte sakte, men sikkert, fra siste halvdel av 1700-tallet, og spesielt etter at landet fikk sin egen jordmorskole omkring 1818. Dette var en yrkesgruppe som utelukkende besto av kvinner. I 1811 ble stillingen «autorisert hjelpevaksinator» etablert. Dette var stillinger som de første årene utelukkende ble innehatt av menn. Men etter hvert fikk også jordmødre disse stillingene. Andelen økte, til det til slutt var et vaksinasjonskorps dominert av kvinner.²

Var jordmødrenes kjønn og/eller yrke av betydning da de entret vaksinasjonsfeltet som offentlig ansatte hjelpevaksinatører? Hvordan kom denne endringen i gang, og hva var bakgrunnen for endringen?

1.2 Tidligere forskning og teorier

1.2.1 Jordmødre som vaksinatører

Etter at den engelske legen Edward Jenner hadde utgitt sin lille bok om kukoppevaksinering i 1798, spredde den nye metoden seg raskt rundt om i verden. Dette ble betraktet som en suksess, og historieskrivingen var preget av fortellinger om effektiv offentlig implementering og heltehistorier. Dette endret seg for om lag 30-40 år siden, da det oppstod ny historiefaglig

¹ Formuleringen hentet fra brev fra departementets medisinalkontor til biskopene, datert 31. mars 1817. (RA. 3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Kopibok MB 83-678, 1-185)

² I 1885 hadde om lag 50 pst. av alle ansatte distriktsjordmødrene også ansettelse som hjelpevaksinator. (Sth. Prp. No. 47, 1891, s. 21–23). Beregninger basert på opplysninger innhentet av departementets medisinalkontor omkring 1890, viser at vel 60 pst. av laddistriktenes 640 hjelpevaksinatørene var jordmødre. (Notater funnet i saksmappe, RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M. Sak arkiv. Emneordnede saker. Vaksinasjon. Vaksinasjonsvesen 1834-96). Med henvisning til viktigheten av at vaksinatører hadde kunnskap om hvordan de kunne forhindre sårinfeksjon, skrev medisinaldirektøren i 1910: «*Paa steder, hvor dette hverv ikke hensigtsmæssig kan røgtes av læger, har derfor administrasjonens bestræbelser i denne henseende i de senere aar været rettet paa at overdra det til jordmødre, i hvis utdanning ogsaa oplæres i aseptikens principer indgaar som en hovedbestanddel*». (Medisinaldirektøren, 1910, s. 12)

interesse for temaet. De nye studiene var mindre heroiske tolkninger enn tidligere. Nå ble det presentert en mer kontekstualisert forståelse av etableringsfasen og et mer mangefasettert bilde av innsatsen fra ulike individer og instanser.³ Dersom en ser bortsett fra historien om Jenners forhold til budeier, var det vanskelig å få øye på kvinnene i den tidlige forskningen. Heller ikke i de nye mer komplekse studiene, finner vi omtale av kvinners deltakelse og rolle.⁴ Ett unntak er en artikkel av Michael Bennett fra 2008. I artikkelen viser han hvordan kvinner spilte en avgjørende rolle i etableringen av den nye praksisen i England. Kvinner var både brukere og formidlere av medisinsk kunnskap. Noen opptrådte også som aktive utøvere ved å sette vaksiner.⁵

Når det ser ut til å finnes minimalt med forskning på temaet kvinner og koppevaksinering, kan vi heller ikke ha stort håp om å finne internasjonale studier av jordmødre som vaksinatører. Akkurat det er kanskje heller ikke så rart, da dette ikke var en vanlig virksomhetskombinasjon. Av de europeiske landene som åpnet for at andre enn leger hadde lov til å vaksinere, var det vaksinasjonsopplæring av jordmorstudenter bare i Norge, Sverige og Frankrike.⁶ Jeg har ikke klart å finne opplysninger om bakgrunnen for at jordmødrene hadde denne rollen i Frankrike.⁷ Utbyggingen av vaksinasjonsvesenet i Sverige er studert i stor detalj i en historiskdemografi avhandling av Peter Sköld.⁸ I forbindelse med at han søker svar på hvorfor implementeringen var så suksessfull i Sverige, ser han bl.a. på organiseringen og ulike aktørers deltakelse i vaksinasjonsarbeidet. I 1804 fikk alle kirkesogn i Sverige pålegg om å utpeke egen vaksinatør, og det ble snart en del av klokkernes instruks at de skulle lære seg vaksinasjon.⁹ Selv om klokkere var en dominerende gruppe, var det ikke bare klokkere som vaksinerte. Blant de første vaksinatørene i Sverige fantes det også kvinner, de kom fra to

³ (Akel, 2019, s. 3; Sanjoy Bhattacharya & Niels Brimnes, 2009, s. 2)

⁴ «While there is some awareness that Jenner was able to cultivate the support of some aristocratic ladies for the new prophylactic, there has been no study of the role of women and womens 's networks in the adoption and promotion of vaccination». (Bennett, 2008, s. 497)

⁵ Ved utgangen av 1805 hadde britiske «ladies» vaksinert 30 000 barn. Mange støttet vaksinasjonen aktivt uten selv å utøve selve vaksinasjonene. For kvinner i aristokratiet passet slik støtte godt inn i den tradisjonell «bienfaisance» og de nye retningene av filantropologi. (Bennett, 2008, s. 508)

⁶ Frederik Adolph Uldall skriver i 1844 i en omtale av medisinalforvaltningen i Frankrike: «Vordende Jordemødre oplæres ogsaa til at vaccinere, ...» (Uldall, 1844, s. 210). Dette er også bekreftet i en senere kilde. (Marland & Rafferty, 1997, s. 2)

⁷ I forbindelse med den første vaksineringen tidlig på 1800-tallet var det kontakt og kommunikasjon mellom Frankrike og Sverige. Vaksinasjonskomiteen i Paris var tidlig ute med utprøving av kukoppevaksinering og det ble åpnet en vaksinasjonsstasjon i byen allerede i 1800. (Sköld, 1996, s. 384). Da landene etter hvert valgt å gjøre vaksinasjon til en del av innholdet i opplæringen på jordmorskolen, kan dette ha skjedd helt uavhengig av hverandre, men det er kanskje vel så sannsynlig at det kan ha skjedd som følge av påvirkning/inspirasjon den ene eller andre retningen.

⁸ Avhandlingen omhandler kopper i Sverige i perioden 1750-1900, og om forebygging av kopper, dvs. inokulasjon (1750-1800) og vaksinasjon (1801-1900). (Sköld, 1996)

⁹ (Sköld, 1996, s. 395, 406, 2005, s. 155) Fra 1812 skulle kirkesognene også ha en «vaccinationsförstandare» (supervisor).

ulike sosiale grupper. Flere var bondekoner eller gift med klokkeren. Men det var også noen som tilhørte overklassen, selv om antallet fra denne siste gruppen etter hvert gikk ned. I en svensk håndbok for jordmødre som kom ut i 1814, ble jordmødre anbefalt å lære seg vaksinasjon.¹⁰ I landets vaksinasjonslov som kom i 1816, ble jordmødrene oppmuntret til å involvere seg i vaksineringsen. I instruksene til jordmødre i 1819 var en av oppgavene at de skulle forsikre seg om at alle barn de tok imot ved fødselen ble vaksinerte. Også her ble det anbefalt at de selv praktiserte vaksinasjonsmetoden.¹¹ Det finnes ikke helt nøyaktig statistikk over hvem som vaksinerte i Sverige, men det er likevel tydelig at klokkere og organister var den dominerende gruppen i første halvdel av århundret. Jordmødrene ser ikke ut til å ha utgjort en stor andel av vaksinatørene.¹² Dette endret seg imidlertid i andre halvdel av 1800-tallet. Stadig flere jordmødre ble nå vaksinatører. Denne økningen skjedde først i byene, og etter hvert ute i distriktene.¹³ Ut fra vaksinasjonsloven i 1816 og jordmorinstruksene i 1819 kan vi ane at det var en sammenheng mellom myndighetenes ønske om å forsikre seg om at alle småbarn ble vaksinert, og involveringen av en gruppe som hadde oversikt over de nyfødte, nemlig jordmødrene. Men ut over dette kan ikke Skölds arbeid forklare oss hvorfor de svenske jordmødrene ble vaksinatører.

En mer overordnet kobling mellom jordmødrenes oppgaver og landets behov for en stor og frisk befolkning med mange soldater, finner vi i Christina Romlids analyse i økonomisk historie. Hun ser bl.a. en sammenheng mellom den finsk-russiske krigen i 1808-09, hvor Sverige mistet herredømme over Finland, og jordmødrenes rolle. Dette var et stort tap for Sverige, og det kom mange reformer på det medisinske området i kjølvannet av dette. Romlid mener det var en kobling mellom behovet for soldater og landets barselomsorg, men fremhever også at de svenske jordmødrene nå fikk en langt mer omfattende rolle på folkehelseområdet enn det som kun gjaldt barnefødsler.¹⁴ Myndighetene betraktet dem også som en gruppe som kunne påvirke folks holdninger, tradisjoner og vaner.¹⁵

¹⁰ Sköld viser her til «*Hand-bok för barnmorskor*» av J. Alm. (Sköld, 1996, s. 408)

¹¹ I vaksinasjonsloven ble det påbudt å vaksinere barna før de fylte to år. Loven stilt også krav om at vaksinatører skulle ha sertifikat fra distriktslegen. Dette kravet gjaldt ikke for jordmødre. (Sköld, 1996, s. 404, 408 og 410)

¹² Ut fra det som finnes av tall ser det ut til å ha vært flere kvinner som ikke var jordmødre enn jordmødre som vaksinerte i denne perioden. (Sköld, 1996, s. 409)

¹³ (Sköld, 1996, s. 410)

¹⁴ (Romlid, 1997, s. 42, 50–51)

¹⁵ Sett i forhold til antallet leger, hadde Sverige langt større andel jordmødre enn sine naboland. Noe annet som skilte Sverige fra andre land, var at jordmødrene fra 1829 kunne benytte tang og skarpe instrument. Tillatelse til dette krevde ekstra utdanning og autorisasjon, og var strengt regulert og kontrollert. Likevel var dette noe enestående, som skapte sterke reaksjoner fra leger i andre land. Begrunnelsen for denne tillatelsen var at det skulle sikre mor og barns helse i et land hvor

I det lille som finnes av litteratur om norsk vaksinasjonshistorie er det vanskelig å få øye på jordmødrene som vaksinerte. Også innen profesjonshistorisk litteratur om distriktsjordmødrene er dette i liten grad omtalt. Men litt er det mulig å finne.

«*Mellom kloke koner og kvitkleddede menn. Jordmorvesenet på 1800-tallet*» utkom i 1987. Den lille boka har kommet i flere opplag, er stadig å finne i bokhandelen og må nærmest kunne sies å være en klassiker på feltet. Under overskriften «*Koppevaksinering*» skriver Kristina Kjærheim at jordmødrene som fødselshjelpere ikke kunne ta seg annet fast, lønnet arbeid, men at de relativt ofte hadde koppevaksinering som tilleggsoppgave. Hun skriver videre at distriktslegen lærte opp hjelpere som fikk autorisasjon til å drive med vaksinering. På landsbygda var jordmora den eneste medarbeideren en lege hadde, og det var ikke uvanlig at hun fikk denne oppgaven. I den korte omtalen av dette temaet refererer Kjærheim også til ei jordmor som forteller at vaksinasjonsjobben i hennes distrikt ikke gir noen inntekt, men det motsatte på grunn av lav skyssgodtgjørelse, spredt befolkning og lange avstander.¹⁶

Dårlige økonomiske vilkår er også hovedbudskapet i Aud Farstads presentasjon av temaet koppevaksinering. Gjennom rikholdige skildringer av livene til ulike jordmødre på Sunnmøre fra slutten 1700-tallet og fram mot 1980-tallet, beskriver Farstad utviklingen til distriktsjordmorinstitusjonen. Under overskriften «*Koppevaksinering – meir heft enn lønt*» hører vi om jordmora i Haram som i 1857 søker amtet om dekning av ekstra utgifter til skyss. Distriktslegen støttet kravet og mente at det ikke var mulig å få noen andre til å ta jobben på så dårlige vilkår. Kravet ble avvist da amtsformannskapet var redd det skulle skape presedens.¹⁷

Hverken Kjærheim eller Farstad har undersøkt temaet jordmødre som hjelpevaksinatører særskilt, det inngår bare som en kort beskrivelse i mer generelle studier av jordmorvesenet og distriktsjordmødre. Disse sparsomme fortellingene etterlater et inntrykk av at jordmødrene fikk jobben som vaksinator fordi distriktslegene ikke hadde andre medarbeidere i distriktene, og at dette var en oppgave som var dårlig betalt. Dersom dette er riktig, kan det være grunn til å stille flere spørsmål. Det fantes flere aktører på vaksinasjonsområde, ikke minst skoleholdere. Var ikke disse distriktslegenes medarbeidere? Var relasjonen mellom lege og jordmødre av en annen type enn relasjonen mellom lege og andre hjelpevaksinatører? Var

det kunne være vanskelig å hente lege i tide. Ved utgangen av 1800-tallet hadde 72 pst. av alle svenske jordmødre denne autorisasjonen. (Romlid, 1997, s. 38, 43 og 51–52)

¹⁶ (Kjærheim, 1987, s. 54)

¹⁷ (Farstad, 2016, s. 180–181)

relasjonen mellom lege og jordmødre en medvirkende forklaring på at jordmødre ble vaksinatører? Var godtgjøringen jordmødrene fikk som hjelpevaksinatører dårlig? Hvorfor vaksinerte de dersom det var så dårlig betalt? Dette er spørsmål som blir tatt med videre for å se om det er aktuelt å ha med i oppgavens problemstilling.

1.2.2 Referanseramme – moderne analytisk tenkning eller romantisk litteratur

I det som sannsynligvis er det mest omfattende arbeidet om temaet koppevaksinasjon i Norge som er utarbeidet i nyere tid,¹⁸ skriver Ole Georg Moseng: «*I kampen for å utbre koppevaksinens budskap manglet det heller ikke på iherdige og idealistiske bønder, lærere og kirkesangere – deriblant en del kvinner. Dette var opplyste, lesende folk som åpenbart gjorde hva de kunne i krigen mot en fiende de visste hvem var, og med våpen de hadde tilstrekkelig kunnskap om hvordan fungerte*».¹⁹

Under overskriften «*Institusjoner og tillit*», benytter Jan Eivind Myhre blant annet dette sitatet i sin fortelling om forholdet mellom stat og befolkning. Etter å ha sitert Moseng konkluderer Myhre med at: «*Det var et moderne gjennombrudd i helsemedisin, men forteller også om en moderne mentalitet rent allment*».²⁰

Som vi ser plasseres koppevaksineringsen, både hos Moseng og Myhre, inn i historien om det moderne gjennombrudd.²¹ Moseng påpeker at «modernitet» er et ullent og komplekst begrep, men mener likevel at det gir mening å bruke begrepet om noen av 1700-tallets sentrale endringsprosesser. Den eneveldige statens ønske om å øke sin makt, styrke og velstand, og et skifte i synet på hvordan kunnskap kunne oppnås og bli brukt, var her to sammenvevde tråder. Bruddet med den tradisjonelle medisinske tenkningen og starten på den moderne, analytiske tilnærmingen legges her til slutten av 1700-tallet.²² Den analytiske holdningen beskrives som den mest vidtrekkende revolusjon i legekunstens historie, og innebar at legene nå analyserte,

¹⁸ Dette er kapittel 7 «Den tvetydige kampen mot koppene». s 165-206, i bind 1 «Ansvaret for undersåttene helse. 1603-1850» i bokverket som markerte 400-årsjubileet for den offentlige helsetjenesten i Norge «Det offentlige helsevesenet i Norge 1603-2003». Før Ole Georg Mosengs beskrivelse og drøfting fra 2003, må vi tilbake til 1915 og boken «*Kopper og vaccination i Norge*», skrevet av dr.med. O. Malm for å finne en mer omfattende presentasjon av koppevaksinasjonsarbeidet. Ole Olsen Malm som både var lege og dyrlege, var selv sentral i samtidens vaksinasjonsarbeid. Han tok i 1890 initiativ til etableringen av Det animale vaccineinstitutt og var siden direktør ved instituttet. Ingen av bøkene gir jordmødre som hjelpevaksinatører særskilt omtale

¹⁹ (Moseng, 2003, s. 206)

²⁰ (J. E. Myhre, 2022, s. 110–111)

²¹ «*Vaksinasjonens raske og omfattende utbredelse representerer på mange måter det modernes definitive gjennombrudd innenfor folkehelsearbeid*». (Moseng, 2003, s. 206)

²² (Moseng, 2003, s. 77)

stilte seg kritisk, observerte og eksperimenterte.²³ Moseng viser til sosialfilosofen Michel Foucault, som plasserer bruddet med den tradisjonelle medisinske tenkningen og starten på den moderne, analytiske tilnærmingen til slutten av 1700-tallet. Det finnes ulike forståelser av hvordan Foucaults teori kan knyttes til endringer i legenes forhold til empiri.²⁴ Foucaults teorier er kanskje vel så viktig i den andre tråden til Moseng, den som handler om makthavernes ønske om styrke og velstand gjennom en stor og arbeidsfør befolkning. Foucault viste til at makt i eldre tid handlet om retten til å ta, herunder retten til å ta liv. Etter hvert som det ble bedre kontroll på sult og sykdom, og livet ble sikrere enn tidligere, skjedde det et skille i vestlig makthistorie. Nå handlet det ikke først om fremst om «rett til død», men om «makt over livet».²⁵ I denne «makten over livet»-politikken kan en skille mellom to ulike makt-teknikker. Den ene er konsentrert om den individuelle kroppen og den andre mot den kollektive befolkningen.²⁶ Metodene som ble brukt (biomakt) var ulike former for disiplinering mot den enkelte (herunder individenes selvdisiplinering) og regulering og kontroll over befolkningen. Biopolitikken kan sies å handle om en statliggjøring av det biologiske, gjennom ulike former for statlig reguleringspraksis og overvåking.²⁷ Kan det tenkes at bruken av jordmødre som hjelpevaksinatører var en del av statens politikk for å kontrollere befolkningen?

²³ «Vaksinasjonens raske og omfattende utbredelse representerer på mange måter det modernes definitive gjennombrudd innenfor folkehelsearbeidet. Det var et felt basert på observasjon, eksperimenter og etterprøvnbarhet – honnørord som karakteriserer vitenskapelige metoder». (Moseng, 2003, s. 206) En kan her stille spørsmål ved om dette er en forskuttering av legenes kunnskap og innflytelse. Etter en gjennomgang av ulike grupper av aktørers handlinger i kukoppeinnpodingens begivenhetshistorie i Danmark-Norge på begynnelsen av 1800-tallet, konkluderer Gerda Bonderup med at «*Vaccinationens gjennombrud havde intet at gøre med lægernes viden og magt – for de havde ingen af delene*». (Bonderup, 2001, s. 134)

²⁴ Moseng skriver at tidligere var ikke legene opptatt av sykdommens årsak, men dens essens. Han viser til at det analytiske hos Foucault ligger i antagelsen om at det er mulig å bryte sykdommer ned i enkelte bestanddeler. Sykdommer er komplekse, og legen kan ikke stole på andres erfaringer. Legens blikk nærmet seg naturvitenskapens, han må analysere, stille seg kritisk, observere og eksperimentere. (Moseng, 2003, s. 130–131). Foucault kan tolkes på ulike måter. I forbindelse med Espen Schaanning's gjennomgang av samme bok, «*Klinikkens fødsel*» (ei bok som for øvrig kom i to ulike utgaver) viser han til at enkelte har ment at Foucaults hovedpoeng var at observasjonen etter hvert blir det viktigste. Schaanning tror noe annet: «*Det sentrale ved den nye medisinen er for Foucault ikke at den endelig er blitt mer empirisk orientert, men at den foretar en «reorganisering av dette åpenbare og hemmelige rommet». Oppkomsten av den anatomisk-kliniske medisinen skal altså ikke forklares med at legene begynner å løsrive seg fra moralske, religiøse og filosofiske forestillinger og endelig begynner å stole på det de ser (erfaring erstatter fantasi og hjernespinnet). Det nivået Foucault mener å kunne analysere den nye medisinen ut fra, er det nye forholdet mellom det som er mulig å se (det synlige) og det som det er mulig å si om det man ser (det usigelige)*». (Schaanning, 1999, s. 176)

²⁵ (Sandmo, 1994, s. 36)

²⁶ Foucault bruker begrepene «*massifisering*» og «*menneskearten*». (Foucault, 2015, s. 11–12). Ifølge Kristin Asdal satte Foucault bort etablerte sosiale kategorier og samfunnsvitenskapelige begreper. Analysene var på et annet nivå. Det var praksiser han var ute etter, og praksiser slik de former objektene. «*I stedet for å begynne med etablerte kategorier og utlede praksisene fra disse, begynner Foucault altså med praksiser og kan derfra undersøke hvordan disse former objektene – for eksempel staten, befolkningen etc.*» (Asdal, 2020, s. 101)

²⁷ Foucault skriver at det skjedde ei form for statliggjøring av det biologiske, eller i det minste en tendens til det en kan kalle en statliggjøring av det biologiske. (Foucault, 2015, s. 9)

En som er kritisk til Foucault er Fuson Wang, han skriver bl.a.: «*Foucault ominously conflates the history of medicine with this narrowing history of biopolitics. His seminal account of institutionalized biopower leaves little room for patient narratives or literary histories of inoculation. The Foucauldian history must remain untouched by the contribution of medical women, amateur physicians, and the rural poor even if inoculation begins with Montagu's tentative construction of female authority and Jenner's humble origins in rural medicine*». ²⁸

Det er ikke lett å få øye på alle de ulike aktørene hos Foucault, og alt handler kanskje ikke bare om makt.²⁹ Kan det også handle om idealisme?

I beskrivelsen av den norske vaksinasjonsinnsatsen benytter Moseng begrepet idealisme. Han skriver at idealisme var en svært viktig faktor i den tidlige fasen, og viser til at det var et stort innslag av prester og andre uten medisinsk utdanning.³⁰ Det framgår også at departementet anså spørsmålet om hjelpevaksinatører for å være en frivillig sak, overlatt til den enkeltes idealisme og innsatsvilje.³¹ Moseng avslutter sitt kapittel om koppevaksinasjon med underoverskriften «*Vaksineprogrammet og det moderne*». Her skriver han bl.a. at vaksinasjonsarbeidets gjennomføring på mange måter representerte det modernes definitive gjennombrudd innenfor folkehelsearbeidet. «*Det var et moderne prosjekt, i den forstand at det var framtidsrettet, omfattende og iverksatt av myndigheter og ledende menn med visjoner om at det var mulig å bedre helsevilkårene til folk flest*». ³²

Det skisseres her et brudd på slutten av 1700-tallet, og vi får en moderniseringsprosess innenfor medisinen som får sitt definitive gjennombrudd i forbindelse med vaksinasjonsprosjektet. Drivkreftene sies å være økt statlig involvering og legenes nye analytiske og vitenskapelige tenkning. Samtidig skriver Myhre om «*en moderne mentalitet rent allment*» og Moseng løfter fram «*iherdige og idealistiske bønder, lærere og kirkesangere – deriblant en del kvinner*».

²⁸ (Wang, 2023, s. 21–22) Sitatet omtaler inokulasjon som var en forløper til kukoppevaksinasjon. Videre vises det til Mary Wortley Montagu. Hun var en engelsk adelsdame og forfatter, som i perioden 1716-1718 var i Tyrkia i forbindelse med at hennes mann var ambassadør der. I Konstantinopel ble hun kjent med inokulasjonsmetoden som gamle greske kvinner utførte. Hun fikk sine barn inokulert, og introdusert metoden i England.

²⁹ Erling Sandmo skrev at styrken i Foucaults teorier var at de knyttet sammen maktutøvelse og kunnskap. Foucault var opptatt av tanke-systemer og maktstrukturer i språket, og ikke hvordan dette nedfelte seg i konkret handling. (Sandmo, 1994, s. 36–37)

³⁰ (Moseng, 2003, s. 200)

³¹ (Moseng, 2003, s. 92)

³² (Moseng, 2003, s. 206)

En som har en helt annen tilnærming til hele denne vaksinasjonshistorien er Fuson Wang. Han argumenterer for at det ikke var på grunn av «opplysningsvitenskapen», men takket være den romantiske medisinske kulturen at vaksinasjon var mulig å forestille seg og å gjennomføre.³³ Han stiller spørsmål ved hvem som teller som produsenter av vitenskapelig kunnskap.³⁴ Nye ideer oppstår ikke i et vakuum. I Wangs tilnærming inkluderes poesi og fantasifull fiksjon i den litterære medisinske historien, og han viser hvordan denne litteraturen forholdt seg til oppdagelsen, promoteringen og implementeringen av koppevaksinasjon.

Vi ser her to teorier som legger til grunn ulike referanserammer og som involverer ulike aktører i sine forklaringer på den vitenskapelige oppdagelsen og innføringen av koppevaksinen. Men må det være et enten-eller? Eller kan det være plass til begge, alt etter hvilken historie en velger å fortelle? En forståelse av kopper i ulike land og til ulike tider, har vært at dette var en sykdom som kunne kobles til urene væsker i kroppen. Ved å gjennomgå sykdommen ble en kvitt medfødte urenheter. Dette var bra og en ble spart for verre sykdommer, som spedalskhet.³⁵ Et annet argument mot forebygging av kopper var religiøst begrunnet. Sykdommer var det Gud som styrte med, og det var ikke riktig at mennesket skulle sette seg i hans sted. I forbindelse med forløperen til kukoppevaksinen, inokulasjon,³⁶ foregikk det en diskusjon om dette var en uriktig innblanding, eller om forebyggingsmetoden var en gave fra Gud som mennesket var forpliktet til å ta i bruk.³⁷ Det er vanskelig å tenke seg at kukoppevaksinering, som var en metode hvor det ble tatt materie fra et sykt dyr og podet inn på friske mennesker, kunne ha vært tenkelig og blitt akseptert uten disse foregående diskusjonene, og endringer i folks forståelse og holdninger til forebygging av kopper. I denne endringsprosessen kan en tenke seg mange bidragsyttere, deriblant tanker, idéer og fantasifull litteratur fra romantiske forfattere. Selv om en ikke tildeler legene all ære for den teknologiske endringen innen medisin, er det åpenbart at også legene og deres eksperimentering var en del av historien. Hva så med kvinnene?³⁸

³³ (Wang, 2023, s. 6–7)

³⁴(Wang, 2014, s. ii)

³⁵ (Bonderup, 2001, s. 9–10)

³⁶ Inokulasjon var en metode hvor materie fra koppeblemmer hos en syk person ble overført til snitt i huden (innpodet) hos en frisk person. Den inokulerte personen ble da forventet å gjennomgå en mildere utgave av sykdommen enn om vedkommende hadde blitt naturlig smittet.

³⁷ (Eriksen, 2010, s. 350–353)

³⁸ Michael Bennett omtaler kobling mellom referanserammen for innføringen av vaksinasjon og kvinners historie på følgende måte: «*The establishment of vaccination lies at the intersection of a number of other narratives relevant to the history of women. It can be seen as the first fruit of the Enlightenment, the first substantive step in the amelioration of the human*

Både Moseng og Wang nevner kvinner. Men utover dette er det vanskelig å finne at analysene deres forholder seg til kjønn. Kanskje blir det enklere å innlemme kvinner dersom tilnærmingen er kunnskapshistorie, og ikke avgrenset til vitenskapshistorie?

1.2.3 Kjønn – kunnskap og makt

På 2000-tallet har kunnskapshistorie utviklet seg til et eget fagfelt.³⁹ Men forståelsen av at kunnskap er noe langt mer enn vitenskap er ikke ny. Det er heller ikke ideen om at det er en sammenheng mellom ulike type kunnskap og makt.

I sin bok fra 1988 om fødsler og fødselshjelpens historie, skriver Ida Blom at ulike type kunnskap ikke har like stor prestisje. I dette prestisjehierarkiet er teoretisk kunnskap rangert høyere enn kunnskap basert på egne erfaringer. Videre er oppgaver utført ved hjelp av teknologi, rangert høyere enn oppgaver som løses for hånd. Metoden for utvikling av kunnskap blir dermed av betydning for prestisjen til selve kunnskapen, samt til de som er innehavere av denne kunnskapen. Det er også av betydning hvor produksjonen av kunnskap foregår. Dersom det skjer på et sted som ikke er lett tilgjengelig, men er avgrenset til et miljø hvor bare eksperter har tillatelse til å være til stede, kan disse få kontroll over denne kunnskapen og utvikle et kunnskapsmonopol.⁴⁰

I sin fremstilling knytter Blom utviklingen innenfor fødselshjelpen til en mer omfattende samfunnsideologi på 1800-tallet: «*Understreking av menns og kvinners adskilte og forskjellige ansvarsområder, sammen med tilskrivning av kjønnsbestemte helt ulike egenskaper, legitimerte et system som gjorde menn til forvaltere av kunnskap og kvinner avhengig av menns kunnskap*».⁴¹

I det offentlige helsevesenet som vokste fram i Norge fra slutten av 1700-tallet og første halvdel av 1800-tallet, var det en tydelig kjønnsdeling. Alle leger var menn og alle eksaminerte jordmødre var kvinner. Men dersom dette var gitte roller basert på en ideologi om kjønnsbestemte egenskaper og plasseringen av ulike type kunnskap i et prestisjehierarki, hvordan kan en da forklare at jordmødre ble vaksinatører? Vaksinasjon var en teknologisk nyvinning innen medisinen som ble tillagt stor betydning. Hvorfor ble kvinner sluppet til for å

condition. Conversely, it can be seen as more a feature of the new romantic sensibility. It arose not in the universities, the colleges, or even the salons, but in the countryside».(Bennett, 2008, s. 502)

³⁹ «*As a distinct historiographical field with its own intellectual and institutional identity, however, the history of knowledge belongs to the twenty-first century*».(Östling et al., 2018, s. 11)

⁴⁰ (Blom, 1988, s. 16)

⁴¹ (Blom, 1988, s. 17–18)

utøve denne nye viktige teknikken? Kanskje handler det ikke bare om kjønn og kunnskap, men også om yrke?

1.2.4 Kjønn og profesjonsprosjektet

Sosiologen Anne Witz var ikke fornøyd med å legge til grunn gitte kjønnsroller som forklaring på sammenheng mellom profesjon og kjønn, og utviklet derfor et verktøy som kunne benyttes i en nærmere analyse.⁴² Hun betraktet «profesjonsprosjektet» som en konkret og historisk utvikling av et profesjonssystem på slutten av 1700-tallet og på 1800-tallet. Prosjektet handlet om ulike strategier hvor yrker ble lukket. Hun tok utgangspunkt i neo-weberianske forskeres konsept om lukning,⁴³ som ble benyttet i analyser av koblingen mellom profesjonalisering og klassedannende prosesser. I dette rammeverket om lukningspraksis fant hun fire strategier som hun mente var spesielt relevante når det handlet om kjønn. Dette var eksklusjon, inklusjon, demarkasjon og dobbelt lukningsstrategier.

I Witz' modell benyttet både hierarkiets dominerende grupper og underordnede grupper lukningsstrategier. Men strategiene som ble benyttet var ikke de samme. Eksklusjons- og demarkasjonsstrategi ble vanligvis benyttet av sosialt og yrkesmessig dominerende grupper, mens inklusjons- og dobbelt lukningsstrategier ofte var et motsvar fra underordnede grupper.

Demarkasjon handlet om relasjonen mellom ulike yrker i et oppdelte arbeidsmarked. Den dominerende gruppens strategi var her å etablere bindinger og å få kontroll over adskilte, tilstøtende yrker. En motreaksjon fra underordnede grupper mot dominerende gruppers demarkasjon kunne være dobbel lukning. I den ene retningen (nedadgående maktbruk) kunne gruppen som var utsatt for demarkasjon beskytte sin posisjon ved å benytte eksklusjonsstrategier mot grupper som var underordnet. I motsatt retning kunne strategien være unsurpasjon, dvs. forsøk på å tilegne seg/gjøre krav på oppgaver fra dominerende gruppes arbeidsfelt.

⁴² Presentasjonen her er basert på kap. 2 i «Professions and Patriarchy». (Witz, 2013, s. 37–66). Boka ble første gang publisert i 1992. Dette var på slutten av en fase innen profesjonsforskningen hvor mange forskere satte kritisk søkelys på monopolisering av arbeidsoppgaver og maktutøvelse fra profesjoner. (Fauske, 2008, s. 31)

⁴³ Max Weber beskrev hvordan ulike ervervsgrupper posisjonerte seg i forhold til hverandre for å oppnå status i samfunnet. Han benyttet begrepet «sosial lukning» for å beskrive hvordan grupper maksimerte egne goder ved å ekskludere og begrense andres tilgang til goder. I kraft av spesielle ferdigheter og spesialutdanning fikk privilegerte yrkesgrupper monopol på bestemte oppgaver. Disse tankene ble viktig inspirasjonskilde for senere profesjonsforskere, som videreutviklet lukningsbegrepet og teorier om ulike lukningsstrategier. (Dæhlen & Svensson, 2008, s. 119–120; Fauske, 2008, s. 32)

I profesjonsprosjektet var samfunnsinstitusjonene og statens rolle avgjørende. En sikring av koblingen mellom utdanning og yrke var en kjerne i ulike yrkers profesjonaliseringsprosess.⁴⁴

Statens holdning til utdanning og ønsket om å monopolisere kompetanse, var vesentlig for å lykkes. I denne tidens patriarkalske strukturer var menns makt institusjonalisert i sivilsamfunnet og i staten. Gjennom institusjonalisert og organisert makt, hadde menn tilgang til ressurser som kvinner ikke hadde mulighet til å mobilisere. Dette ga menn en dominerende posisjon i profesjonsprosjektet.

Er det mulig å forstå og forklare jordmødres inntreden på vaksinasjonsfeltet innenfor denne modellen?

1.3 Problemstilling, avgrensning og begreper

1.3.1 Utledning av problemstilling og bruk av teori

Når en problemstilling nå skal velges, formuleres og spisses, vil jeg i dialog med eksisterende forskning og forståelse av feltet, ta utgangspunkt i min bakenforliggende og innledende undring. I kortform handlet nysgjerrigheten om hvordan det kunne ha seg at jordmødre ble vaksinatører. Alle jordmødrene i Norge var kvinner, og det virker overraskende at kvinner fikk delta i innføringen av ny medisinsk teknologi.

Siden det ikke finnes beskrivelser av bakgrunnen for at jordmødre ble hjelpevaksinatører, virker det nærliggende å begynne med å bli kjent med *hvordan* denne endringen foregikk. Utover å konstruere en fortelling som beskriver prosessen, kan det også være tilfredsstillende å forsøke å forklare *hvorfor* det ble som det ble.

Kjærheim forklaring om at jordmødre ble hjelpevaksinatører fordi de var legenes eneste assistent i distriktene, Kjærheim og Farstads fortellinger om jordmødre som tapte penger på å vaksinere, samt Moseng og Myhres fremheving av idealisme som drivkraft, vil tjene som utgangspunkt for formulering av hypoteser. I tillegg vil også teorien til Anne Witz om sammenhengen mellom kjønn og lukningsstrategier i et profesjonsprosjekt, inngå i en hypotese. Poenget er ikke å drøfte selve teorien. Teorien og dens begreper benyttes imidlertid for å se om bruken kan belyse ting som ikke skjer i handlingsfeltet og bringe fram vesentlige

⁴⁴ Witz viser her til Magali Sarfatti Larson. Moderniseringen og de strukturelle endringene i det kapitalistiske markedet var sentralt for profesjonaliseringsprosjektet. Larson beskrev kjernen i dette prosjektet som forsøk på å sikre en kobling mellom utdanning og yrke, mellom kunnskap i form av kognitiv eksklusivitet og makt i form av markedsmonopol. (Witz, 2013, s. 53). Larson mente at det var i denne historiske konteksten at yrker som klarte å gjøre sin kompetanse til et knapt gode, kunne tilkjempe seg et monopol i markedet og prestisje i samfunnet. Motivasjonen var m.a.o. markeds kontroll og sosial mobilitet. (Fauske, 2008, s. 47)

elementer i prosessen som ellers er vanskelig å få øye på.⁴⁵ Teorien skal imidlertid ikke tjene som referanseramme for oppgavens fortelling.

Et annet utgangspunkt for hypotese er Foucault og teorien om at staten førte en «makt over livet»-politikk, hvor de kontrollerte befolkningen på det biologiske området. I denne sammenhengen er det viktig å understreke at jeg på ingen måte har ambisjon om å drøfte og vurdere innholdet i Foucaults teori. Spørsmål om statlig kontroll, er også et stort og krevende felt som det i denne sammenhengen ikke vil være mulig å gå i dybden av. Som hypotese handler det først og fremst om å inkludere «staten» som politikktutformer. I Anne Witz' teori spiller statens holdning til å monopolisere kompetanse en vesentlig rolle for at grupper skal lykkes i sitt profesjonsprosjekt. Ved å sette opp en alternativ hypotese kan staten også opptre i drøftingen som en aktør med egne motiver, uavhengig av et profesjonsprosjekt.

En innvending mot å benytte generell teori som referanseramme, er at empirien blir benyttet som eksempler på en gitt utvikling, i stedet for å få tale for seg selv. For Morten Hammerborg var dette en sentral innvending da han i sin avhandling valgte å ikke benytte «moderniseringsprosessen» som referanseramme i beskrivelsen av utviklingen innen helsevesenet. Han skriver bl.a.: «*Resultatet kan bli teleologiske, lineære og forenklete historier, hvor moderniseringsbegrepet står for mening, forklaring og forståelse, på bekostning av empirisk analyse. Dermed blir selve den konkrete endringsprosessen uforklart og uforstått*».⁴⁶

I en debattartikkel i Historisk Tidsskrift skriver Finn Olstad at en motstrategi mot det som er fristende å omtale som teoriens tyranni, er å være mindre opptatt av å teoretisere historien og mer opptatt av å historisere teorien. Noe som innebærer at en må la lokal og temporal tilknytning, variasjon og særpreg få spille seg ut.⁴⁷ Dersom fortellingen skal «spille seg ut» på konkrete steder i avgrensede tidsrom må også dette gjenspeiles i problemstillingen(e).

⁴⁵ (Hagemann, 2003, s. 83; Kaldal, 2003, s. 131–133)

⁴⁶ (Hammerborg, 2009, s. 2)

⁴⁷ (Olstad, 2002, s. 543). Olstad referere til Margaret Somers og Glorya Gibsons innspill i debatten om samfunnsvitenskapenes epistemologi. Om det som er fristende å omtale som teoriens tyranni, skriver han: «*De sosiale teoriene, fratatt sin historisitet og narrative karakter, har framstått som det vitenskapelige element, overordnet den konkrete, historiske fortelling*».

1.3.2 Problemstillinger

Oppgavens overordnede problemstilling er:

Hvordan og hvorfor ble jordmødre i Norge hjelpevaksinatører?

Oppgaven skal besvare to del-problemstillinger, som begge har underordnede og mer avgrensede hypoteser:

1. *Hva var bakgrunnen for at jordmorskoleelever fikk opplæring i vaksinasjon, og hvordan kom denne opplæringen i gang?*

Hypoteser:

- 1.1 *En forklaring på at jordmorskoleelever fikk opplæring i vaksinasjon er at dette inngikk som en del av legenes og/eller jordmødrenes strategi i et profesjonsprosjekt.*

- 1.2 *Opplæring av jordmorskoleelever i vaksinasjon kan forstås som en del av et statlig disiplineringsprosjekt.*

2. *Hvordan artet jordmødrenes inntreden på vaksinasjonsfeltet seg i Hedemarken amt i perioden 1820-1847?*

Hypoteser:

- 2.1 *Legene på Hedemarken betraktet jordmødrene som sine (eneste) medarbeidere på vaksinasjonsområdet.*

- 2.2 *Jordmødrene tjente ikke (eller lite) penger på å være vaksinatører og motivasjonen for å bli hjelpevaksinatører var idealisme.*

1.3.3 Avgrensning

I del-problemstilling 1 er den geografiske avgrensningen Christiania. De sentrale aktørene som departementet, det medisinske fakultet med sine professorer, vaksinasjonsinstituttet, stadsfysikusen og jordmorskoleelevene opphold seg i denne byen. Den tidsmessige avgrensningen vil være fra planleggingsfasen i forkant av den offisielle åpningen av jordmorskolen til ferdigbehandlingen av den første søknaden om autorisasjon fra ei jordmor, dvs. perioden fra omkring 1817 til 1821.

I del-problemstilling 2 er den geografisk avgrensning Hedemarken amt. Det er utelukkende praktiske årsaker til at dette amtet ble valgt. Her fantes det et relativt fyldig og lett tilgjengelig kildemateriale, og det var kort vei til statsarkivet. Den tidsmessige avgrensningen er fra amtet fikk den første forespørselen om ansettelse av jordmødre i hjelpevaksinatørstillinger i 1820,

til det hadde gått om lag 30 år siden skolen hadde startet vaksinasjonsopplæring, dvs. omkring 1847.

1.3.4 Begreper

Begrepet «hjelpevaksinator» benyttes om en stilling. I disse stillingene ble det ansatt personer uten legeutdannelse som ble autorisert til å inneha stillingen. Hjelpevaksinatørene ble ansatt i et vaksinasjonsdistrikt, ofte et prestegjeld eller sogn/annex. Tillatelsen og forpliktelsen til å vaksinere gjaldt bare i hjelpevaksinatørens eget distrikt. Leger trengte ingen autorisasjon for å vaksinere, og begrepet «vaksinator»⁴⁸ blir i oppgaven benyttet om den som vaksinerer, uavhengig av om dette er en hjelpevaksinator eller en lege.

Begrepet «idealisme» forstås i denne oppgaven slik det ofte blir benyttet i daglig (dvs. ikke-faglig⁴⁹) språkbruk. Det inneholder to elementer: Det ene er en overbevisning om at det er mulig å oppnå et godt formål/ideal og det andre er uegennyttige handlinger. At motivasjonen for å bli hjelpevaksinator var idealisme, betyr at ønsket om å bli hjelpevaksinator ikke var motivert ut fra egen nytte, men ut fra et ønske om å bidra til utbredelse av vaksinasjon.⁵⁰

1.4 Kilder, aktører og metode

For å belyse det overordnede spørsmålet om hvordan og hvorfor jordmødre i Norge ble hjelpevaksinatorer har det blitt valgt ut to sentrale hendelser. Den ene var på sentralt nivå, og var oppstarten av undervisningen i vaksinasjon av elevene ved jordmorskolen i Christiania. Den andre var på regionalt nivå, og var prosessene i forkant av de første ansettelsene av jordmødre som hjelpevaksinatorer i Hedemarken amt i perioden 1820-1847.

⁴⁸ Etter hvert som flere jordmødre ble en del av vaksinasjonskorpset, ble også begrepet *hjelpevaccinatrice/vaccinatrice* tatt i bruk

⁴⁹ Som filosofihistorisk begrep har det et annet innhold, og innholdet er forskjellig i ulike faglige retninger

⁵⁰ Jan Eivind Myhre skiller mellom begrepene intensjon og motiv. Intensjon er hva personen mener med det hun sier i all åpenhet. Mens motivet er skjult i ytringen, og betegner hvorfor hun sier det hun sier. (J. E. Myhre, 2014, s. 105). I denne oppgaven benyttes ikke dette skillet. Motivasjon kan her både sies åpent og være skjult.

Hovedkilden til den første fortellingen⁵¹ har vært dokumenter fra departementets medisinalkontors korrespondansearkiv oppbevart i Riksarkivet.⁵² Gjennom en fullstendig gjennomgang av aktuelle journaler og kopibøker for årene 1817-1821 har det blitt funnet fram til korrespondanse mellom departementet og andre aktører (det medisinske fakultet, professor Thulstrup som var jordmorskolens lærer, fødselsstiftelsen, amtmenn mv.) som kan belyse hendelsesforløpet, ulike aktørers roller, handlinger, uttrykte oppfatninger o.l. Etter at de aktuelle sakene har blitt identifisert, har også saksmapper⁵³ blitt hentet fram for å finne mest mulig informasjon. I tillegg er tilgjengelige medisinalberetninger fra de mest sentrale legene de aktuelle årene blitt gjennomgått. Videre har tidsskriftartikler skrevet av sentrale aktører vært kilde til opplysninger som har kunnet belyse hendelsen. I disse kildene har først og fremst embetsmenn i departementet, professorer ved det medisinske fakultet, stadsfysikusen i Christiania og andre sentralt plasserte menn kommet til orde. Dette er aktører som hadde handlingsrom til å påvirke oppstarten av opplæringen i vaksinasjon ved jordmorskolen, og var derfor viktige aktører. Kildene har imidlertid ikke kunnet gi opplysninger om hvilken uformell kontakt som har foregått i forbindelse med hendelsen eller opplysninger om betydningen av andre aktørers handlinger.

Hovedkilden til den andre hendelsen har vært dokumenter hentet fra arkivet til amtmannen i Hedemarken. I Statsarkivet i Hamar finnes også en manuskriptsamling som inneholder alle arkiverte brev fra legene i amtet til amtmannen i den aktuelle perioden i avskrevet og trykt versjon.⁵⁴ Dette har vært en lett tilgjengelig kilde for å få en god oversikt over omfanget av

⁵¹ Når begrepet «fortelling» her benyttes er det for å vise historiefagets narrative karakter. Morten Hammerborg viser til at begrepet «fortelling» kunne gi konnotasjoner om en historieskriving som er omtrentlig og bare beskrivende, i motsetning til forklarende og analytisk historieskriving. Han mener dette skillet er kunstig, og at begrepet «fortelling» ikke sier noe om framstillingens ambisjons- eller presisjonsnivå, men er en betoning av historiefagets narrative karakter. (Hammerborg, 2009, s. 1). I Ingar Kaldals presentasjon av ulike typer av forklaring, inngår fortellingen eller narrative forklaringer. Han viser til at det mest grunnleggende kjennetegnet ved historiske forklaringer etter noens mening, nettopp er at de er fortellende eller narrative. Historiske hendelser skjer ikke av nødvendighet. Ting kunne ha vært gjort annerledes og fått andre utfall. Dersom en benytter fortelling som forklaringstype åpner dette også for tilfeldige (kontingente) forhold. (Kaldal, 2003, s. 119, 127–128). Dette samsvarer godt med endringer som har skjedd innen fagfeltet medisinhistorie. Et fellestrekk i det Signe Mellemegaard omtaler som den «nye» medisinhistorie, er at den ikke på samme måte som tradisjonell medisinhistorie er en framskrittshistorie. Hun vil snarere kalle den genealogier, dvs. historier om arv og gjeld. Det er historier om hvordan ting og forhold har blitt som de er, men også om at de har vært annerledes og kunne ha utviklet seg annerledes. Det handler ikke om en entydig historie som bare går i én retning, men om noe som er mangegrenet i sitt forløp og om mangearterte historiske situasjoner og hendelsesforløp. (Mellemegaard, 2001, s. 42)

⁵² Kontoret var i 3. departement i perioden 1814-1818 og i Kirkedepartementet i perioden 1819-1846. (Mykland, 2005, s. 308)

⁵³ Pakkesaker

⁵⁴ Uten Hans Petter Schjønshys omfattende arbeid med å transkribere og tilgjengeliggjøre dette materialet hadde det innenfor masteroppgavens tidsramme ikke vært mulig å få en tilnærmet fullstendig oversikt over denne hendelsen i Hedemarken amt i denne perioden.

saker og hvordan disse har blitt håndtert og vurdert av legene.⁵⁵ Her har først og fremst legene kommet til orde, men det finnes også brev fra jordmødre eller andre, som amtmannen har bedt legene om å vurdere. For å få med amtmannens egen vurdering har også amtmannens utgående brev om sakene (dvs. kopibøker i amtmannens korrespondansearkiv) blitt gjennomgått. Det har blitt vektlagt å få flest mulig stemmer med i fortellingen, slik at både ulike posisjoner i forhold til vaksinasjonsfeltet, men også aktører med ulikt sosialt og kulturelt ståsted har blitt representert. Disse kildene er komplekse i den forstand at de også kommer fra ulike typer av aktører, med ulike former for rolleavgrensning og handlingsrom. De representerer samfunnsinstitusjoner, grupper av personer og enkeltpersoner.

For å tydeliggjøre begrunnelsene for de valgene som er gjort i framstilling og for å kunne forstå aktørene og deres vilkår, må fortellingene kontekstualiseres. I den sammenhengen har det blitt sett etter lokalhistoriske artikler og bøker for å fylle ut bildet med opplysninger om personer og lokal kontekst. Ulik faglitteratur som fremstiller eksisterende kunnskap om ulike grupper av aktørers roller og relasjoner i jordmorvesenets og koppevaksinasjonens forhistorie, har også bidratt til forståelse, tolkning og drøfting av materialet. Det har her vært viktig å etterstrebe at perspektiver og fortolkning fra faghistorisk litteratur ikke har medført at det som har blitt studert i primærkildene har blitt underordnet, og eventuelt tjent som eksempler på, en større og mer generell kontekst. Det har vært et mål å forstå det som skjer på egne vilkår,⁵⁶ samtidig som det har skjedd i en dialog med forståelsen av en mer generell kontekst.⁵⁷

I noen grad er det også brukt kilder i form av litteratur fra undersøkelsesperioden og tidligere. Her har det blitt benyttet både beskrivende og normative kilder. Normative kilder har blitt benyttet for å få fram formelle relasjoner og roller mellom aktører, men også for å belyse andre sider av den historiske og samtidens kontekst.

Arbeidsmetoden som er benyttet i bruken av kildene har hentet inspirasjon fra mikrohistorie. Det finnes ulike definisjoner og forståelser av hva mikrohistorie er. Slik István M. Szijártó definerer mikrohistorie, må tre elementer være til stede. For det første skal et avgrenset og relativt lite objekt undersøkes nøye. For det andre skal mikrohistorie alltid se etter svar på

⁵⁵ Dette kan antas å gi en tilnærmet fullstendig oversikt over sakene i denne hendelsen, selv om det må tas forbehold om at det ikke er helt umulig at det kan finnes saker som ikke er arkivert eller som er lagt i andre arkivmapper

⁵⁶ (Lindström & Jansson, 2017, s. 358)

⁵⁷ Forståelse som forhold mellom helhet og deler, jf. den hermeneutiske sirkel.

«store historiske spørsmål». Det tredje kriteriet hos Szijártó er at handlingsrommet og handlingskraften til individene som er involvert vektlegges.⁵⁸

I denne oppgaven har jeg etterstrebet en tilnærming og en form som gjør at en i stor grad skal kunne nikke gjenkjennende til denne definisjonens første element. Gitt den informasjonen som er hentet ut av de tilgjengelige kildene har begivenhetsforløpet i hendelsene, med ulike aktørs handlinger, tilkjennegitte synspunkter, relasjoner mv. blitt studert og fortalt med relativt stor grad av detaljrikdom.

Den andre faktoren i Szijártó definisjon av mikrohistorie, om at den avgrensede hendelsen som studeres skal kunne gi svar på «store historiske spørsmål», passer derimot dårlig. Målet til denne oppgaven er ikke å bidra til ny teoridanning om overordnede store sammenhenger, men å gjennomføre en empirisk undersøkelse og analyse som kan besvare et avgrenset spørsmål om hvordan og hvorfor jordmødre i Norge ble hjelpevaksinatører.

Det tredje kriteriet er bare delvis oppfylt. Enkeltindividets handlinger har blitt vektlagt og det har til en viss grad blitt sett på aktørens handlingsrom. Men dette har ikke blitt gjort til et særskilt tema i oppgaven. Anna Götlind og Helena Kåks forstår mikrohistorie som et særskilt perspektiv, som handler om å komme nær historiens mange vanlige mennesker.⁵⁹ Dette har ikke vært perspektivet i denne oppgaven. Selv om vi har blitt litt kjent med noen av jordmødrene, forteller kildene oss i stor grad om handlende embetsmenn.

Det har vært et mål å håndtere kildene på en måte hvor fortellingen om de to hendelsene mest mulig åpent har fått «spille seg ut». Selv om aktørene i disse fortellingene har fått rom til å påvirke utviklingen i tilfeldig eller planlagt, forventet eller overaskende retning, betyr ikke dette at kildematerialet presenteres uredigert. Kildekritikk har vært vesentlig, og er her forstått som *«den kritiske refleksjonen over forholdet mellom kildene og historikerens rekonstruksjon*

⁵⁸ (Magnússon & Szijártó, 2013, s. 4–5)

⁵⁹ (Götlind & Kåks, 2014, s. 21)

*av den fortidige virkelighet».*⁶⁰ Den viktigste formen for kritisk refleksjon, har vært den jeg har utøvd over for meg selv.⁶¹ Dette har krevd årvåkenhet,⁶² nærlesing⁶³ og gjenlesing.⁶⁴

Ut fra sin forståelse av mikrohistorie har Jonas Lindström og Karin Hassan Jansson skissert en mikrohistorisk arbeidsmetode hvor enkelthendelser går i dialog med eksisterende forskning.⁶⁵ Her blir det testet i hvilken grad beskrivelsen av allmenne sammenhenger i tidligere forskning kan forklare den undersøkte enkelthendelsen.⁶⁶ Gjennom oppgavens innledende gjennomgang av tidligere omtale av feltet og aktuelle teorier (kap. 1.2), har det blitt utledet problemstillinger med hypoteser som kan sies å gjenspeile eksisterende, mer generelle forståelse av temaet. En drøfting av disse hypotesene opp mot den empiribaserte fortellingen om de avgrensede hendelsene, vil nettopp kunne forstås som en slik dialog. Drøftingen har skjedd underveis som fortellingen har «spilt seg ut», og dersom hypotesene ikke har kunnet forklare hendelsen har det vært aktuelt å søke etter nye forklaringer.

1.5 Oppgavens oppbygging

I kapittel 2 fortelles forhistorien til forebygging av kopper og historien om utbyggingen av et vaksinasjonsvesen før vaksinasjonsopplæringen av jordmødre kom i gang rundt 1818. I denne historiske konteksten vektlegges bl.a. beskrivelsen av hvem som tidligere har vært vaksinatører. Kapittelet avsluttes med en gjennomgang av departementets arbeid med å få på plass et fullstendig vaksinasjonsvesen i årene 1817 og 1818.

De neste to kapitlene tar for seg de to del-problemstillingene. Kapittel 3 forsøker å gi svar på hva som var bakgrunnen for at jordmorskoleelevene fikk opplæring i vaksinasjon, og hvordan denne opplæringen kom i gang. Deretter kontekstualiseres og drøftes de to hypotesene om hvorfor opplæringen ble igangsatt. Kapittel 4 gjennomgår hvordan jordmødrenes inntreden på vaksinasjonsfeltet artet seg i Hedemarken amt i perioden 1820-1847. Hvordan de ulike sakene

⁶⁰ (Olden-Jørgensen, 2019, s. 17)

⁶¹ (Olden-Jørgensen, 2019, s. 33)

⁶² En bør stille kritiske spørsmål til sin foreløpige forståelse, være spesielt oppmerksom på de svake punktene og det som taler imot den oppfatningen som en har kommet fram til. (Olden-Jørgensen, 2019, s. 21)

⁶³ En må lese så langsomt og konsentrert at man får med seg alt og ikke bare det mest iøynefallende. En registrerer fremfor alt det man ikke eller kanskje ikke forstår. (Olden-Jørgensen, 2019, s. 80)

⁶⁴ Jf. den hermeneutiske sirkel (eller spiral)

⁶⁵ De argumenterer for at det vil kunne være lettere å beskrive hvordan mikrohistorie utføres, enn å finne en entydig definisjon av begrepet. (Lindström & Jansson, 2017, s. 353)

⁶⁶ (Lindström & Jansson, 2017, s. 364). Det vil si det motsatte av at det allmenne skal forklares ut fra enkelthendelser, med de spørsmål om representativitet som dette aktualiserer

som fant sted skal forstås, drøftes fortløpende og da spesielt med tanke på å kunne vurdere del-problemstillingens to hypoteser.

I kapittel 5 samles trådene med en gjennomgang av funn til oppsummerende konklusjoner.

2 Inokulasjon og vaksinasjon – fra «huskur» til autorisasjon og godtgjøring

2.1 En gammel foragtet Thessalisk Kiærling

«En gammel foragtet Thessalisk Kiærling⁶⁷ var af Forsynet udseet at lægge Grundvold til en Konst, som de dueligste og omhyggeligste Mænds Fliid siden skulde udarbeyde og sætte som en fast Muur, hvilken den almindelige Fiende og Lande-Plage ey maatte overstige.

En gammel foragtet Thessalisk Kiærling! Tænk hvilken ringe Begyndelse havde denne fortræffelige Konst: at indpode Smaae-kopperne, der siden er bleven Mennesket en Borgen for deres Liv, Helbred og Skiønhed!»⁶⁸ Borgermester Niels Krog Bredal, 1762

Fra slutten av 1500-tallet og utover på 1600-tallet økte koppeepidemiens intensitet i Europa.⁶⁹ Gjennom 1700-tallet kom stadig nye epidemier med års mellomrom, også til Norge.⁷⁰

Høy feber, smerter i ryggen, hodepine og brekninger. Dette var de første symptomene, deretter kom utslettet. De startet i munnen, så tett i tett på hele kroppen. Små røde flekker som vokste til blemmer med en klar væske som utviklet seg til puss. Etter 7-10 dager tørket det hele inn til skorper, som i løpet av de neste ukene falt av. Dersom en var heldig og overlevde dette sykdomsforløpet, levde en som regel resten av livet med varige spor. Noen ble blinde, og de aller fleste hadde tydelige arr i ansiktet.⁷¹ På den andre side slapp en å frykte for flere runder med denne sykdommen. Det tøffe møtet hadde gitt beskyttelse mot framtidig koppesmitte. Kopper, også kalt «smaapocker» og «børnekopper»,⁷² er i dag forstått som en

⁶⁷ Ei kjærring fra distriktet Thessalia i Hellas

⁶⁸ (Bredal, 1762, s. 5)

⁶⁹ Eldre kilder mener at sykdommen skal ha kommet i Danmark i år 961. (Reichborn-Kjennerud, 1936, s. 35). Dersom dette er riktig, er det ikke usannsynlig at den også ankom Norge i løpet av 900-tallet. Men sykdommen var sannsynligvis ikke særlig utbredt i Europa i middelalderen. (Tryland, 2001).

⁷⁰ Epidemiene var sjeldnere jo lengre nord i landet man kom. (Brochmann, 1936, s. 13)

⁷¹ (Frøland, 2020, s. 162–163). Viruset gikk ned i hudens dypere lag og oppsøkte særlig områder med mye talgkjertler. Arrene var derfor ofte verst i ansiktet. (Williams, 2010, s. 20)

⁷² «Pocca» er et angelsaksisk ord for pose eller blemme. «Pocks» (eller «pox») ble tidlig benyttet for å beskrive hudlidelser. På slutten av 1400-tallet begynte en å skille mellom «small pocks» (senere «smallpox») om kopper og «great pocks» om

infeksjonssykdom som skyldes variolavirus.⁷³ Dette er et virus innen koppevirusfamilien, som overføres fra menneske til menneske gjennom direkte kontakt eller via infiserte gjenstander.⁷⁴ Mennesket er det eneste kjente reservoaret til varolaviruset, mens andre virus i samme familie har dyr som vertskap.⁷⁵

Allerede fra begynnelsen av vår tidsregning skal kinesere ha forsøkt å redusere risikoen for alvorlig koppesykdom ved å føre pulveriserte hudskorper fra personer med kopper inn i nesene på friske personer.⁷⁶ Denne metoden skal gradvis ha bredt seg videre vestover. Brahminene, den høyeste kasten i India, skal ha brukt denne teknikken på 1500-tallet. Den skal videre ha spredt seg til Persia og Tyrkia. Det ble nå også utviklet en annen variolasjonsteknikk. Innhold fra koppesykes blemmer ble gnidd inn i risp i huden på den personen som skulle «inokuleres».⁷⁷ Denne metoden ble også tatt i bruk i Europa i første halvdel av 1700-tallet.

Den første boken om koppeinokulasjon som ble utgitt i Norge ble trykt i Trondheim i 1762.⁷⁸ Bak denne utgivelsen sto byens borgermester Niels Krog Bredal.⁷⁹ I «*Øversetterens fortale*»⁸⁰ forteller han om forhistorien til denne nyttige metoden. Her gis en gresk kone som innpodet svært mange personer i Konstantinopel i siste halvdel av 1600-tallet og tidlig på 1700-tallet mye plass. Det fortelles om en kvinne som lyktes i sine mange kurer og var svært etterspurt.⁸¹

syfilis, som nå var kommet til Europa fra Sør-Amerika. (Williams, 2010, s. 1). Fredrik Grøn viser til tilsvarende skille mellom bruken av «pocker» (syfilis) og «smaapocker» (kopper) i Norge. (Grøn, 1936, s. 197). Begrepene «småkopper» og «børnekopper» ble også ofte benyttet fordi sykdommen hovedsakelig rammet barn. (Bonderup, 2001, s. 9).

⁷³ Variola viruset fantes i to varianter. Den vanligste virusvarianten, variola major, ga alvorlig sykdom og hadde høy dødelighet. På 1800-tallet dukket det i Afrika og Mellom-Amerika opp en langt mildere variant, variola minor. Denne varianten hadde svært lav dødelighet. (Frøland, 2020, s. 162–163). Variola minor hadde så mildt forløp at den syke i mange tilfeller ikke oppsøkte lege, og det ble i liten grad iverksatt tiltak for å hindre spredning. Denne varianten, som også ga immunitet mot variola major, ble etter hvert dominerende i noen regioner av Nord-Amerika. (Williams, 2010, s. 14, 25) (Allen, 2008, s. 76–77). Også i England skal «variola minor» ha vært den dominerende formen utover på 1900-tallet. (Tryland, 2001)

⁷⁴ (Frøland, 2020, s. 163)

⁷⁵ Blant andre kukoppevirus, apekoppevirus og kamelkoppevirus. At variolaviruset ikke har reservoar blant dyr, er en av flere faktorer som er unik for dette viruset, og som sammen med WHO's store kampanje fra 1967 med overvåking, isolasjon av syke og systematisk vaksinasjon, bidro til at viruset ikke lenger finnes i naturen. (Belongia & Naleway, 2003, s. 88)

⁷⁶ «*Man kalder det der at saae Kopper;*» skriver Bredal om misjonærenes fortelling om bruk av innpodning i Kina. (Bredal, 1762, s. 9)

⁷⁷ (Frøland, 2020, s. 423) Dr.med. Fritz Messner: «*Denne Inokulation af den ægte Koppegift som Beskyttelsesmiddel mod Sygdommen var hos Inderne, Kineserne, Englænderne og de skandinaviske Folkeslag navnlig i det 18de Aarhundrede meget yndet og udbredt*». (Messner, 1888, s. 47)

⁷⁸ (Eriksen, 2010, s. 348)

⁷⁹ Forfatter og oversetter Niels Krog Bredal var borgermester i Trondheim i 1760-årene. Han hadde studert teolog og jus, og var med på stiftelsen av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Han var spesielt opptatt av litteratur, og var bl.a. teaterdirektør og dramatiker i København etter sitt virke i Trondheim. (Blikrud, Liv; Norsk biografisk leksikon: *Niels Krog Bredal* i Store norske leksikon på snl.no. Hentet 21. mai 2023 fra https://snl.no/Niels_Krog_Bredal)

⁸⁰ Boken var en oversatt og kommentert utgave av hoffpredikant Johann Andreas Cramers avhandling om «*Smaae-Koppernes Indpodning eller Inoculationen*».

⁸¹ Bare i året 1713 skal hun ha innpodet seks tusen personer. (Bredal, 1762, s. 7)

På den ene siden fortelles det om hennes omfattende erfaringer som gjorde at hun kjente til hvilke hensyn hun måtte ta, på den andre fremstilles hun som overtroisk, uvitenskapelig og foraktet. Denne kunsten som hadde sin opprinnelse i «*de Barbariske Lande*», var nå i den opplyste tiden som forfatteren lever i, ved de møysommeligste iakttagelser, beregninger og forsøk utviklet til fullkommenhet gjennom berømte legers flid.⁸²

2.2 Inokulasjon

«Indpodning har virkelig været brugt her i Egnen forðum, uden man vidste det; nemlig: Man strøg en 2 Skilling paa aabnede Kopper af god Art, derpaa ridsede og gned Huden paa det friske Barns Arm, lagde 2 Skillingen derpaa og forbandt samme, hvorefter man haabede og fik lette Kopper, det kaldte man: at kiøbe Kopper, og forklarede det ved Sympathie». Sogneprest Jacob Nicolai Wilse, 1779⁸³

Historien om inokulasjonens utbredelse i Norge er mangelfull, og det finnes langt fra fullstendige opplysninger om hvem som utførte koppeinokulasjoner.⁸⁴ I Danmark ble det opprette en inokuleringsanstalt i 1770, men tilsvarende forsøk på å innføre inokulasjon i Norge ble aldri igangsatt av myndighetene.⁸⁵ Her i landet ble det heller ikke innført noen statlige føringer om hvor dette kunne foregå og hvem som kunne utføre inokulasjon.⁸⁶

I kildene Anne Eriksen har sett nærmere på i sin artikkel om inokulasjon i Norge, beskrives paternalistiske forhold mellom embetsmenn og allmue. Ulike kategorier embetsmenn og deres koner hadde som allmuens foresatte tradisjonelt hatt oppgave å bistå hjelpetrengende i distriktet med medisiner og pleie. Dette ser ut til å ha blitt utvidet til også å gjelde

⁸² (Bredal, 1762, s. 5–6). En annen kilde til hva som foregikk i Konstantinopel, er brev skrevet av Mary Wortley Montagu. Hun blir ofte referert til som den som introdusert inokulasjonsmetoden i England. Første gang hun skrev om metoden var i 1717. Hun skrev bl.a.: «*The smallpox, so fatal, and so general amongst us, is here entirely harmless by the invention of ingrafting, which is the term they give it. There is a set of old women who make it their business every autumn, ...*» (Williams, 2010, s. 84). Da metoden etter hvert ble utført av europeiske leger ble den som oftest kombineres med omfattende forberedelseskurer (diett, avføringsmiddel, brekkmiddel, årelating m.v.) i forkant og isolering med legetilsyn i etterkant. Metoden Wortley Montagu hadde sett praktisert i Konstantinopel var enkel, og hun var kritisk til den langt mer omfattende behandlingen og de dype kuttene som ble gjennomført av engelske leger. Hun skrev at praksisen var «*too important to be left to the doctors*». På den andre siden skal legen William Wagstaffe ha avvist inokulasjonsmetoden ut fra at den var «*the practice of ignorant women*». (Allen, 2008, s. 37–39)

⁸³ (Witse, 1779, s. 486). Også Bredal skriver at innpodning gjennom «*at kiøbe Børne-Kopperne*» har vært kjent på sine steder blant bøndene i Norge. (Bredal, 1762, s. 9)

⁸⁴ (Eriksen, 2010, s. 347)

⁸⁵ Inokulasjonsanstalten ble aldri noen suksess, og ble nedlagt etter 13 år. (Bonderup, 2006, s. 54)

⁸⁶ I Sverige hadde legene monopol. Collegium medicum begrunnelse for at bare legene kunne drive med dette, var at de fryktet at allmenheten ville bli avskrekket dersom amatører mislyktes i sine forsøk. Peter Sköld konkluderer med at kravet om monopol kanskje var det største hinder for utbredelsen i Sverige. Kravet om monopol kunne betraktes som forsøk på å heve statusen til en ny profesjon, men også som forsøk på å begrense farene knyttet til metoden. (Sköld, 2005, s. 141–144)

inokulasjon.⁸⁷ Blant de ivrigste utøvere og promotører av inokulasjon finner vi flere prester.⁸⁸ En av dem var sogneprest Eric Olsen på Stord, som i 1797 sendte en lang skrivelse til København. Her fortalte han at det ikke fantes jordmødre i hans distrikt, og for å bøte på dette ønsket han å opprette en jordmorskole. I tillegg til å være fødselshjelpere så han for seg at disse opplærte jordmødrene kunne behandle sår og pleie syke, herunder personer som hadde naturlig kopper eller var inokulerte med koppematerie.⁸⁹

Det var ikke bare embetsmenn og deres koner som inokulerte. Gjennom uformelle nettverk av slekt og venner spredte kunnskap om koppeinokulasjon seg fra sted til sted. Eriksen mener at metoden ble brukt som huskur.⁹⁰ I 1761 fortalte Magnus Theiste at mange, blant annet adskillige bønder, med stor suksess inokulert sine barn selv.⁹¹ Gitt at dette foregikk hjemme hos folk og handlet om barna,⁹² er det rimelig å anta at kvinner i stor grad var involvert både i beslutninger i forkant og selve gjennomføringen av inokulasjon. Det var neppe bare gamle koner i Konstantinopel og engelske adelsdamer som involverte seg i dette. Kvinner var mødre og hadde erfaring med sykdommen, det er grunn til å anta at de gjorde det de kunne for å beskytte barna sine. I 1771 skriver f.eks. sorenskriver A. Juel en notis i Bergens Adresse-Contoires Efterretninger om at da en epidemi nærmet seg, ble bøker om inokulasjon flittig lest og hans kone inokulerte deres barn selv.⁹³

⁸⁷ (Eriksen, 2010, s. 366). Statsfysikusen i Bergen, Johan Andreas Wilhelm Büchner, ga ut et hefte om inokulasjonsmetoden. Målgruppen for denne boka var «ikke for de Lærde eller Læger af Profession, ..., men det er bestemt for dem paa Landet eller i Stiftet, som savner begge, en Læge og Chirurgus». Det var imidlertid ikke allmuen han skrev til, men prester, øvrighetspersoner og proprietærer som ville være fedre og velgjørere, og veilede bonden i det som han ikke hadde forutsetninger for å fatte. Forøvrig viste han til at metoden ble brakt over til England av Lady Wortley Montague, «En heltinde af sit Kiøn». (Büchner, 1778, s. 4–6)

⁸⁸ (Bø, 1972, s. 23–32). En av de mest kjente var Erik Gerhard Schytte som sannsynligvis var den første som inokulerte i Nordland. (Brochmann, 1936, s. 14)(Eriksen, 2010, s. 362).

⁸⁹ Etter at barn hadde blitt inokulert av sognepresten selv eller andre som hadde fått undervisning til dette, trengte han folk til å passe dem for å forhindre bruken av skadelige midler, ufordøyelig mat og hissig drikke. De skulle gi god pleie og diett, samt nødvendig avføringsmidler og medisin. Det var nok først og fremst denne viktige pleie-rollen han hadde tiltenkt jordmødrene. (Olsen, 1973, s. 42). «Ja! Hvor meget Godt kunde ikke saadanne underviiste Jordemødre udrette i den Tiid Kopperne grasserede, saavel for dem, som bleve inoculerede som for dem, der blev naturlig smittede». (Olsen, 1973, s. 39)

⁹⁰ (Eriksen, 2010, s. 366)

⁹¹ (Brochmann, 1936, s. 3)

⁹² Jf. navnet «børnekopper». Personer født etter forrige epidemi var mest utsatt for sykdom. Eldre personer hadde ofte utviklet beskyttelse gjennom tidligere møte med viruset

⁹³ (Eriksen, 2010, s. 356)

En av Danmarks mest framtrede leger i siste del av 1700-tallet var Johan Clemens Tode.⁹⁴ Han var en ivrig motstander av «*de emsige*» kvinnenes innblanding i behandlingen av syke.⁹⁵ Likevel mente han at kvinner hadde naturlige forutsetninger for omsorg og pleie, og at en del oppgaver var best å overlate til dem. En slik oppgave var innpodning av kopper, som mødre selv burde utføre. Etter Todes oppfatning ville innpodningen først bli alminnelig utbredt når «*den kommer igjen i de Hænder, udaf hvilke Lægerne have reven den*».⁹⁶

2.3 Kukoppevaksine

«The sequence of events leading up to the first vaccination is also well-known. The doctor was told by a milkmaid that those who caught cowpox, an unpleasant blistering disease affecting cow's udders, were then protected against smallpox for life. ...». Gareth Williams, 2010⁹⁷

De typiske væskefylte blemmene med innsunket sentrum som ble observert på mennesker med kopper, kunne ligne på blemmer som av og til kunne registreres hos dyr.⁹⁸ Idéen om at kontakt med stoffet i slike blemmer på kujur kunne beskytte mennesker mot kopper, var ikke ny. Det var heller ikke helt nytt at friske personer ble innpodet med lymfe fra kujurblemmer i forsøk på å unnslipe kopper.⁹⁹ Det nye, som medvirket til at Edward Jenner fikk æren for å

⁹⁴ Han var også forfatter, både faglitteratur og skjønnlitteratur, og landets første sunnhetsopplyser. (Mellemsgaard, 2001, s. 107)

⁹⁵ «*Kampen for at få vristet sygebehandlingen ud af kvindernes hænder var overalt en del af forsøget på at skabe et lægeligt vidensmonopol. Af alle konkurrenter til en medikaliseret omverdensfortolkning var kvinderne måske de viktigste*». (Mellemsgaard, 2001, s. 116)

⁹⁶ (Mellemsgaard, 2001, s. 116–117)

⁹⁷ (Williams, 2010, s. 161)

⁹⁸ (Tryland, 2001)

⁹⁹ (Bonderup, 2001, s. 30; Williams, 2010, s. 162–169). Mens variolaviruset bare gav koppesykdom hos mennesker, er det andre koppevirus som gir sykdom hos dyr. Noen koppevirus, som kukoppeviruset (cowpox), kan opptre både hos dyr og mennesker. Ved «kukoppevaksinering» skjedde en immunologisk kryssreaksjon som kunne gi immunitet mot smitte fra variolaviruset. Begrepet «vaksinasjon» kommer fra ku («vacca» er det latinske ordet for «ku»). Begrepet oppsto i 1803. (Rusnock, 2009, s. 24)

ha oppdaget kukoppevaksinen,¹⁰⁰ var at han publiserte resultatene fra sine eksperimenter.¹⁰¹ Uansett hvordan vi formulerer betydningen av Jenners «oppdagelse», og uansett om vi betrakter han som en vitenskapsmann frembrakt av opplysningstidens rasjonalitet eller en eksperimentell romantiker fra landsbygda, kan vi konstatere at hans publisering i 1798 raskt fikk stor betydning.¹⁰² Etter at han publiserte sin lille bok med beskrivelse av sine eksperimenter, observasjoner og teori om livslang beskyttelse mot kopper, ble metoden tatt i bruk i stort omfang.¹⁰³ «Kukoppevaksinasjonen» kom også raskt i gang i Norge, kanskje allerede i 1801.¹⁰⁴

¹⁰⁰ I 1939 fant den britiske forskeren Allan Downie, ved hjelp av immunologiske analyser, et klart skille mellom viruset i koppevaksinen (vaccinia virus) og viruset som opptrer ved naturlig kukopper (cowpox virus). (Esparza et al., 2018, s. 3). Viruset i vaksinen, «vaccinia», var ikke det samme som kukopper og heller ikke kopper. Mikrobiologen Derrick Baxby mente i 1965 at det kanskje kunne relateres til en nå utryddet form for hestekopper. Andre forskere har ment at flere ulike mikrober og flere ulike teknikker har blitt benyttet. (Rusnock, 2009, s. 20). Ved bruk av ny teknologi (Next-Generatin Sequencing, NGS) fant en også senere, ved analyse av gammel vaksinematerie, et hestekopplignende virus. Tilsvarende funn er så langt (2018) ikke gjort av cowpox virus. (Esparza et al., 2018). Det er ikke usannsynlig at det ble benyttet forskjellig vaksinematerialet i ulike land og områder. (Tryland, 2001). Uansett hvordan vi i ettertid forstår dette, handlet forståelsen på 1800-tallet om at «kukoppe-materie» ble benyttet i vaksinen. Da vaksinen ikke ville slå an, noe som var et stadig tilbakevendende problem, var løsningen knyttet til kuer. F.eks. skrev Sunnhetskollegiet i sin medisinalberetning for 1814: «... overalt bliver Klager over at Vaccinematerien ikke vil slaa an mere og mere hyppig i de seenere Aaringer. Det er nu omtrent 14 Aar siden Vaccinationen blev indført i Norge. Skulde maaske Vaccinestoffet, ved gjennem dette Tidsrum mangfoldige Gange at være optaget i Menneske-Constitutionen, tildeels have tabt Kraft til at generere sig? Man har troet desangaaende at burde forsøge Vaccinen paa en Ko, da muligen Vaccinematerien derved kunde tilbagevinde sin oprindelige Kraft. Skulle dette Forsøg mislykkes, da vil det være nødvendigt for Vaccinationens Fremgang, at man seer til fra Engeland at faa Vaccinestof taget umiddelbar af Køerne». (Departementet for det indre, 1872, s. 165). Mens kopper og mange andre smittsomme sykdommer lett spredde seg, var kukopper en sjelden sykdom som ikke var lett å finne. Og det er kanskje ikke så rart, for til tross for navnet har kukoppeviruset smågnagere og spissmus som reservoar i naturen, og er ikke spesielt vanlig hos storfe.(Tryland, 2001)

¹⁰¹ (Williams, 2010, s. 171–172). I Jenners berømte forsøk hadde han tatt lymfe fra en blemme på hånden til Sarah Nelmes. Hun hadde blitt smittet fra juret til Blossom, ei ku hun hadde melket. Denne lymfen fra Sarahs hånd innpodet han i en rift i armen til en gutt, James Phipps. Etter denne behandlingen fikk James noen milde symptomer. Senere inokulerte Jenner lymfe fra kopper på James, uten at gutten ble syk. De som tidligere hadde innpodet kukoppelymfe hadde tatt dette fra ei syk ku. Det spesielle med Jenners forsøk var overføringen fra menneske (Sarah) til menneske (James). (Rusnock, 2009, s. 19). «Arm-til-arm»-metoden ble den vanlige måten vaksinen ble holdt i livet og spredd på.

¹⁰² Da han forsøkte å få en artikkel publisert i «*Philosophical Transaction*» (Council of the Royal Society, London) i 1797 fikk han tilbakemelding om at ideen var interessant, men konklusjonen var premature. For å kunne bekrefte funnene ville det være nødvendig med flere forsøk. I 1798 betalte han selv for trykkingen av en liten bok «*An Inquire into the causes and effects of the Variolae Vaccinae: a disease discovered in some of the Western Counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of the Cow Pox*». (Williams, 2010, s. 198–199)

¹⁰³ Teorien møtte motstand blant engelske leger. Her ble det satt i gang mange forsøk på å vaksinere fram og tilbake mellom mennesker, kuer og hester. I andre land ble boka møtt med større begeistring og mange satte raskt i gang med vaksinering. (Bonderup, 2001, s. 31–32). I Østerrike og Sveits startet vaksineringen i 1799, i Frankrike, Spania, Tyskland og Nord-Amerika i 1800, Sverige, Danmark og Russland var i gang i 1801 og India i 1802. Sør-Amerika, Filipinene og Kina fulgte etter i 1805.(Williams, 2010, s. 209)

¹⁰⁴ Det blir ofte vist til at den første som vaksinerte her i landet, var stabskirurg Thulstrup. Bakgrunnen er at han i 1803 sendte inn en liste over personer han oppga å ha vaksinert i perioden desember 1801 til september 1803. Første gang det ble bestilt lymfe hos vaksinasjonskommisjonen i København fra Norge, var i januar 1802.(Malm, 1915, s. 50). Stabskirurg Thulstrup skal for øvrig komme til å spille en sentral rolle senere i denne fortellingen.

2.4 Vaksinasjon og vaksinajonsvesen, 1802-1810

Den første organiseringen på vaksinasjonsfeltet i Danmark-Norge startet i København høsten 1801.¹⁰⁵ Det begynte med at en del danske leger i september tok initiativ til dannelse av et privat legeselskap til vaksinasjonens fremme. Like etter kom myndighetene på banen, og den 14. oktober 1801 ble det nedsatt en vaksinasjonskommisjon¹⁰⁶ som skulle samle inn erfaringer, gjennomføre forsøk og utarbeide forslag til hva som burde gjøres på feltet.¹⁰⁷ En ny koppeepidemi i «kongens by» i november satte fart på arbeid, og tidlig i desember forelå de første forslagene. Kommisjonen var spesielt opptatt av København, og en kirurg¹⁰⁸ skulle her stå for vaksinasjonen.¹⁰⁹ I tillegg til å vaksinere under kommisjonens spesielle oppsyn, skulle denne kirurgen gis et årlig honorar for å samle og konservere vaksinasjonsmaterie til videre bruk og utsendelse.¹¹⁰ For å spre vaksinasjon ut på landet og i provinsene, var det ønskelig at

¹⁰⁵ En sentral kilde i presentasjonen av hva som skjedde de første årene er Gerda Bonderups «*En kovending – koppevaccinationen og dens utfordring til det danske samfund omkring 1800*».(Bonderup, 2001)

¹⁰⁶ De ulike forvaltningsområdene i det dansk-norske eneveldets sentraladministrasjon var kollegialt organisert. Hver forvaltningsgren, unntatt utenriksstyret, var ledet av et kollegium av embetsmenn. Kongens resolusjon ble gitt i det øverste kollegiale organet, Geheimstatsrådet, etter at fagkollegiet hadde gitt sin innstilling.(Maurseth, 1979, s. 5–6). I 1740 ble Collegium Medicum opprettet som øverste autoritet på det medisinske området. På grunn av strid mellom medisinerne (medicus) og kirurger ble Collegium Medicum nedlagt i 1803, og erstattet av et felles Sunnhetscollegium. (Bernier, 1924, s. 392). Ved behov kunne det i tillegg til faste kollegium av embetsmenn nedsettes egne kommisjoner, slik som vaksinasjonskommisjonen.

¹⁰⁷ (Bonderup, 2001, s. 37–38). Kommisjonen bestod av to kirurger, to medisiner og en veterinær.

¹⁰⁸ Det hadde vært et skarpt skille mellom «medicus» og «chirurgus» når det gjaldt lovgiving, utdanning og sosial status. Barteskjærene var forløperne til kirurgene. I motsetning til de teoretisk utdannede legene, hadde disse en praktisk orientert utdanning, regulert gjennom borgerbrev og laug. I utgangspunktet var det stor forskjell på utøverne av lavstatusyrket chirurgus, med sin håndverkbakgrunn (barteskjærere, feltskjærere) og eliten medici, med sin universitetsutdanning. I en forordning i 1672 ble det slått fast at en måtte ha doktorgrad fra Universitetet i København for å kunne praktisere legekunst. (Moseng, 2003, s. 41). Det skjedde en endring innenfor begge de to yrkesgruppene. Det ble en vitenskapliggjøring av kirurgenes utdanning og en bevegelse i retning av empiribasert vitenskap innen medisintutdanningen. I løpet av 1700-tallet løsrev kirurgene seg helt fra barberyret, og ble en profesjon basert på akademisk utdanning. I 1736 ble det etablert utdanning for kirurger (Theatrum anatomico-chirurgum) i København, og etter dette startet en strid mellom de to gruppene som varte gjennom hele århundret. (Eriksen, 2010, s. 351). Amfiteateret ble i 1785 omgjort til et kirurgisk akademi, og det ble stilt krav om akademisk utdanning for kirurgene. I det universitetsmedisinske miljøet ble anatomi, som stod sentralt i kirurgutdanningen, etter hvert akseptert som et fullverdig vitenskapelig grunnlag for den lærde medicin. Medisinstudentene fikk også, i likhet med kirurgistudentene, praktisk undervisning og veiledning ved sykesengen. (J. P. Collett, 2011, s. 304). Striden mellom Collegium Medicum og det Kirurgiske Akademi endte med at Collegium Medicum ble lagt ned i 1803. Som erstatning ble Sunnhetskollegiet, med medlemmer både fra medisiner- og kirurggruppen opprettet. (Bonderup, 2001, s. 49). Det ble etter hvert mindre og mindre forskjeller, og de fikk mer eller mindre likeverdige stillinger. (Moseng, 2003, s. 53). På de norske bygdene utførte distriktskirurger og medisiner (landfysici) samme type arbeidsoppgaver og hadde om lag samme sosiale status. Da det medisinske fakultet i Christiania ble åpnet i 1814, var dette det første universitetet i verden som slo sammen kirurgi og medicin i en felles utdanning. I 1828 ble landfysikaterne og distriktskirurgikatene samlet i begrepet distriktsleger. (Schiøtz, 2017, s. 287–288).

¹⁰⁹ Alle «*af den ringere Stand og af Almuen her i Staden, som ikke er forsynet med sin egen Læge*» tilbys gratis vaksine på annonsert tid og sted. I tillegg skulle kirurgen i Københavns fattigvesen vaksinere almissemenn. Andre grupper som spesielt skulle oppmuntres til vaksinasjon var militært mannskap og deres familier, samt mannskap på skip i langfart. Oppmerksomheten skulle også rettes mot offentlige læreanstalter, spesielt der det var fri undervisning. Vaksinasjonskommisjonens beretning 19. desember 1801, Bilag 1 i (Bonderup, 2001, s. 135–142)

¹¹⁰ Dette var med andre ord en offentlig «vaksinasjonsinnretning» som skulle distribuere vaksine ut til rikets ulike deler. Materien ble tatt fra et barn som var vaksinert ni dager tidligere. Lymfen ble lagt mellom to glassplater, hvor den ene platen var konkav. Et alternativ var å sende tørre skorper. (Bonderup, 2001, s. 53)

stiftsamtmenn, amtmenn, jordegodseiere, samt biskoper, prester og skoleholdere, anbefalte vaksinasjon i sine distrikt. Det ser ut til at kommisjonen på dette tidspunktet la til grunn at legene skulle stå for selve vaksineringsen. Kommisjonen skrev at den ikke tvilte på legenes velvillige medvirkning, især dersom kongen ga legene på landet en liten premie for hver 20. som ble vaksinert blant allmuen. Legene skulle pålegges å sende lister over alle de vaksinerte og vaksinasjonsresultatene til kommisjonen. Som vi ser pekte kommisjonen på ulike samfunnsgrupper som skulle delta i markedsføringen. Bortsett fra kravet om lister fra legene, handlet alt om anmodninger og ikke pålegg. Med ett unntak fikk alle forslagene kongens tilslutning. Unntaket gjaldt belønningen til legene som vaksinerte i distriktet. I stedet for pengepremie, ville kongen uttale sitt «*velbehag*» og legenes navn og antallet vaksinerte skulle oppføres i Collegial-Tidende.¹¹¹ Etter noen måneder kom en kongelig resolusjon som oppfordret distriktskirurgene til å vaksinere bonde-allmuens barn uten å be om betaling. Amtmennene hadde i oppgave å orientere kirurgene om dette.¹¹²

Starten på myndighetenes arbeid for å fremme vaksinasjon i Norge kan knyttes til denne resolusjon i 1802, hvor distriktskirurgene ble oppfordret til å vaksinere bondeallmuens barn uten å be om ekstra betaling.¹¹³

Samme år utga vaksinasjonskommisjonen en trykksak som orienterte om vaksinasjonsmetoden og beskrev symptomene etter vaksinasjon. Denne ble utdelt blant geistlige og verdslige øvrighetspersoner, leger, embetsmenn, institutter og selskaper.¹¹⁴

På prestemøte i Stavanger i mai 1802, hvor 11 av prostiets prester var til stede, skal biskop Peder Hansen ha bedt prestene om å legge seg «*varmt paa Hjerte at tage sig af Dr. Jenners*

¹¹¹ (Bonderup, 2001, s. 41). Gjennom kongens velbehag, kunne de håpe på raskere forfremmelse. I følge Canc. Circul. av 9. januar 1802 var den kgl. resolusjon på denne post således: «*at han tilsiger de Læger og Chirurger, som udmærke sig ved Vaccinationen, sit allerhøieste Bifald, samt haab om fortrinlig Befordring i Fremtiden*». (Munk, 1804, s. 665) Det opprinnelige forslag om betaling ble offentliggjort i Collegial-Tidende. Noe som medførte at en del vaksinatører forventet betaling. Bakgrunnen for at kanselliet ikke ønsket at legene skulle premieres, var at de mente vaksineringsen skulle betraktes som en del av legenes embetsplikt. (Bonderup, 2001, s. 62, 72)

¹¹² 1802. 13 og 17 April Canc. Prom. (til Vaccine-Commissionen, og Circul. til Amtmændene i begge Riger), indeh. Kgl. Resol. 9 d. M. (Thurmann, 1851, s. 90)

¹¹³ I parantes opplyses det følgende: «(For at udbrede Vaccinationen, er det foreslaaet, at dem maatte paalægges Sligt uden Betaling, naar Børnene paa bestemte Tider indfant sig hos vedkommende Chirurger)». (Thurmann, 1851, s. 90)

¹¹⁴ Dette opplysningskriftet fra kommisjonen i 1802 ble trykket i 3000 eksemplarer og sendt til alle praktiserende leger og til alle stiftsamtmenn, biskoper og amtmenn for videre utdeling til underordnede embedsmenn. Skrivet hadde et lettfattelig språk og kommisjonen hadde ment at det også skulle deles ut til folk utenfor legestanden, da «*fædre, mødre, ammer kunne ligeledes forrette denne indpodning med største held*». (Bonderup, 2001, s. 59–60) På samme tid ble det fra det danske kanselli distribuert 1000 eksemplarer av kirkesanger Petersens avhandling om kukopper. Allerede i 1801 hadde skolelærer, kirkesanger og slottskantor på Hirschholm Johan Petersen sendt en tekst til vaksinasjonskommisjonen. I februar 1802 fikk han svar fra kommisjonen om at dette med noen forandringer og tillegg ville bli en nyttig bok som kunne gi allmuen den nødvendige kunnskap om vaksinasjonen. Den bearbejdede versjonen ble en bok på 48 sider, som inneholdt beskrivelser av relativt detaljerte observasjoner og erfaringer fra leger i Danmark, England, Frankrike og Sveits. (Petersen, 1802)

Opfindelse ved Kokoppeindpodning at hindre Udbredelse af de ødelæggende

Smaaakopper». ¹¹⁵ Samme biskop sendte også forslag til kanselliet om at skoleholdere i hans stift som hadde «*anvendt særdeles Flid med at udbrede og vedligeholde Vaccinationen blandt Almuen, maatte til fremdeles Opmuntring aflægges med en passende Belønning af den kongelige Casse*». ¹¹⁶ Kanselliet bad om kommisjonens vurdering av forslaget. Kommisjonen svarte at de skoleholdere som hadde utmerket seg med nøyaktighet og iver, kunne fortjene «*Gratifikation eller convenabel Befordring*», men skulle de få betaling for det antallet de vaksinerte ville dette skape mye uorden og usikkerhet. Derimot anbefalte de frivillig godtgjøring, da skoleholderne velvillighet ville medvirke til at allmuen belønnet dem etter evne. Kommisjonen viste også til at distriktslegen i Arendal i sitt distrikt hadde oppmuntret alle velhavende og velvillige folk, som fordi de bodde slik til benyttet skoleholdere til å vaksinere sine barn, «*til at vederlægge dem derfor efter eget Tykke*». Dette hadde medført at de ble så godt betalt at de på eget initiativ, uten hensyn til betaling, vaksinerte alle som ønsket det. ¹¹⁷ I forbindelse med kommisjonens behandling av denne saken ble ikke bare spørsmålet om belønning diskutert, saken avdekket også at de to kirurgene som var medlemmer i kommisjonen mente det var problematisk at andre enn leger skulle vaksinere. Problemet var imidlertid at mange utenfor legestanden, spesielt geistlige, utførte en viktig jobb gjennom sin vaksinerings. ¹¹⁸

Da Kanselliet i 1804 spurte kommisjonen om det var nødvendig å sette grenser for hvem andre enn leger som skulle få utøve vaksinasjon, hadde kirurgene i kommisjonen endret mening. Andre enn leger, til og med damer, hadde drevet med inokulasjon som var mye farligere, da måtte også andre enn leger kunne vaksinere. Dessuten ville både prester og skoleholdere være i stand til å se og bedømme om kukoppene var ekte eller falske. ¹¹⁹

Etter at en koppeepidemi i 1808 var over, påla kongen kanselliet å komme med forslag til en forordning som kunne sørge for at det ikke kom flere epidemier. I vaksinasjonskommisjonens

¹¹⁵ (Malm, 1915, s. 56)

¹¹⁶ (Malm, 1915, s. 58)

¹¹⁷ (Malm, 1915, s. 58)

¹¹⁸ Mens de innrapporterte vaksinasjonene i Danmark-Norge i 1802 nesten utelukkende var utført av leger, viste tallene for 1803 at prester, skoleholdere og andre hadde vaksinerte like mange som legene dette året. (Bonderup, 2001, s. 85)

¹¹⁹ Kirurg Frederik Chr. Winsløw formulerte nå: «*Således blev inokulasjonen af de naturlige kopper indført i Europa af fruentimmer, de første skrifter derom er af fruentimmer, og det kan med vished antages, at både fruentimmer og andre end læger i begyndelsen beskæftigede sig med inokulasjonen, der dog snart blev lægerne forbeholden, hvilket også var nødvendigt, da dermed mange sygelige og farlige tilfælde indfandt sig, som ikke kunne behandles af den ukyndige, hvilket aldeles ikke ved vaccinerne er at befrygte*». Bonderup skriver at det var to sjeler som herjet i legenes bryst. På den ene siden ønsket de å fremme vaksinasjonen og på den andre kjempet de for et legemonopol. (Bonderup, 2001, s. 86)

årsberetning for 1808 var det utarbeidet forslag til ny lov. Beretningen roste alle de menn utenfor legestanden som hadde fortsatt sin vaksinasjonsvirksomhet, dette til tross for at de ikke fikk noen belønning og selv måtte bære reiseutgiftene. Kommisjonen mente det ville fremme vaksinasjonen om disse kunne få rett til fri transport, og viste til at dette også hadde blitt foreslått i to tidligere beretninger.¹²⁰ Vaksinasjonskommisjonen mente imidlertid at det aller sikreste middel for at vaksinasjon skulle kunne bli alminnelig, var at reisende vaksinatører dro rundt i provinsene som var inndelt i distrikter, og besøkte disse i en gitt orden. Disse vaksinatørene skulle også komme tilbake til de samme stedene etter 9 eller 10 dager for å sjekke om vaksinasjonen hadde slått an og dele ut attester.¹²¹ En slik innretning kunne etter deres skjønn også iverksettes i Norge.¹²²

Kanselliet var ikke enige med kommisjonen i at folk utenfor legestanden skulle få fri befordring. De mente dette ville være unødvendig og skape uorden. Etter deres mening skulle distriktslegen reise rundt og vaksinere etter at amtmannen hadde inndelt amtet i vaksinasjonsdistrikter. Kanselliet foreslo også at distriktslegen skulle få fri befordring og 24 skilling per barn som ble vaksinert.¹²³

I 1810 kom Danmark-Norges vaksinasjonslov.¹²⁴ Loven skisserte en organisasjonsstruktur hvor tilsynsansvaret var plassert hos legene og medisinfaglige kollegier.

Vaksinasjonskommisjonen i København skulle være et permanent organ med overoppsyn med vaksinasjonen i Danmark og Norge. Rett under denne var stifts- og landfysikusene tilsynsmyndighet. Det spesielle tilsynet i hvert enkelt distrikt var pålagt den lokale legen. Alle som vaksinerte skulle sende opplysninger om sine vaksinasjoner til distriktslegen. Ved hvert års utgang skulle distriktslegen sende en samlet rapport, om sine og andres vaksinasjoner, til sin landfysikus. Denne skulle deretter sende opplysningene videre til vaksinasjonskommisjonen. I organiseringen og forvaltningen fikk også amtmannen en rolle.¹²⁵ Fastsettelsen av den lokale inndelingen av vaksinasjonsdistrikt skulle skje gjennom et samarbeid mellom amtmannen og landfysikus. Etter at disse hadde fastsatt hvordan amtet

¹²⁰ 13. april 1807 og 16. mai 1808

¹²¹ Kommisjonen foreslår å gjøre en forandring i den anbefalte vaksinasjonsattesten, for å gjøre oppmerksom på tegnene til de «genuine» kopper.

¹²² Vaccinationskommisjonens årsberetning for 1808. Bilag 3 i (Bonderup, 2001, s. 167–168)

¹²³ (Bonderup, 2001, s. 92–93)

¹²⁴ 3. april 1810 *Frd. for Danmark og Norge, ang Vaccinationen*. (Thurmann, 1851, s. 119–123).

¹²⁵ I tillegg hadde politiet, i samarbeid med legen, fått en overvåkings- og sanksjonsrolle. Med denne forordningen ble det også innført forbud mot inokulasjon. Dersom leger utfører denne metoden, ville de bli nektet videre legepraksis og de som lot seg inokulere skulle også straffes.

skulle inndeles, skulle distriktslegene og kirurgene årlig reise rundt i sitt distrikt for å vaksinere.¹²⁶ Dersom distriktet var så stort at de ikke selv var i stand til å reise rundt i hele distriktet, «*maae hjælpe-Vaccinateurer fra Vaccinationscommisionen forlanges og afgives*».¹²⁷

Alle leger og personer utenfor legestanden¹²⁸ som vaksinerte skulle tildele den vaksinerte en attest. Et oppsatt skjema for slik attest var vedlagt forordningen. Skjemaet inneholdt en beskrivelse av kjennetegnene på «ekte» vaksinasjon, og attestene skulle være bevis på vaksinasjonens «pålitelighet».¹²⁹ Overøvrigheten, dvs. amtmannen, skulle sende ut autoriserte blanketter til attester og autoriserte bøker for innføring av navn på de vaksinerte (vaksinasjonsprotokoller) til leger og andre som vaksinerte.

I forordningen fra 1810 var legene de mest sentrale aktørene i «vaksinasjonsvesenet». Amtmennene hadde en rolle som legens samarbeidspart i utformingen av det amtsvise organisasjonskartet, i tillegg til at utsendingen av autoriserte skjema og protokoller skulle gå gjennom dem. Prestene og andre geistlige ble imidlertid ikke tildelt noen rolle i selve gjennomføringen eller tilsynet med vaksinasjonen. Deres rolle var avgrenset til formaning av konfirmanter og sanksjonering av uvaksinerte som ønsket å gifte seg.¹³⁰

I forordningen av 1810 var vaksinasjonskommisjonen i København satt til å være statens sentrale overordnede myndighet på vaksinasjonsfeltet. Selv om sunnhetskollegiet i Christiania

¹²⁶ De skulle både vaksinere og komme tilbake for å bedømme vaksinasjonens ekthet. Legen skulle ha fri reise og i stedet for diettpenger skulle de motta et honorar på 24 skilling for hver vaksinerte. Dette skulle lignede på amtet (§ 4)

¹²⁷ § 4. (Thurmann, 1851, s. 120). Begrepet hjelpevaksinatør hadde også blitt brukt i vaksinasjonskommisjonens årsberetning og lovforslag. Her ble det vist til at kommisjonen sendte en «*Hjelpe-Vaccinateur*» i forbindelse med en epidemi hvor distriktets kirurg ikke klarte gjennomføre alle vaksinasjoner. Også et annet sted i denne beretningen benyttes begrepet i sammenheng med forsyning av «*Hjelpe-Vaccinateur her fra Staden*». Vaccinationskommisjonens årsberetning for 1808, bilag 3 i (Bonderup, 2001, s. 165). Dette er første gang jeg har funnet begrepet brukt, men det kan også ha vært benyttet i tidligere kilder.

¹²⁸ «... saavel som de udenfor Lægestande, der arbeide for Vaccinationens Fremme, og hvis Bestræbelser Vi med Velbehag ville ansee, ...» (§ 6). (Thurmann, 1851, s. 119–123). Det var ikke krav om autorisasjon for å kunne vaksinere før i 1811. Da denne forordningen kom i 1810 kan det se ut til at myndighetene bare benytter begrepet «hjelpevaksinatør» om de som ble rekruttert og tildelt denne oppgaven av vaksinasjonskommisjonen i København. Det ble sett med velvilje på personer utenfor legestanden som på eget initiativ vaksinerte, men det er uklart om også disse falt inn under betegnelsen hjelpevaksinatør.

¹²⁹ I tillegg til at navn, alder og bosted til den vaksinerte og tidspunktet for vaksine skulle fylles inn, inneholdt de trykte attestblanketten bl.a. følgende tekst: «*Ved nøiagtigt Eftersyn imellem den 7de og 9de Dag efter Indpodningen har jeg fundet alle de Tegn, som vise dem at være de ægte Koekopper: de vare nemlig hele og ubeskadigede, opfyldt med en klar Vædske, i Midten nedtrykkede, og omgivne med en rød cirkel;*». (Thurmann, 1851, s. 119–123).

¹³⁰ Ifølge forordningen i 1810 skulle presten formane konfirmanter til vaksinasjon, dersom dette ikke tidligere var utført (§ 10). I plakaten fra 1811 ble dette strammet til. Det ble her opplyst om at det etter 1. juli 1812 ikke vil være mulig å konfirmeres uten å være vaksinert eller å ha gjennomgått koppesykdom. Etter forordning av 1810 var alle som ikke hadde hatt kopper, indirekte påbudt å vaksinere seg ved at vaksinasjonsattest var nødvendig for å kunne vies, tas opp på skoler på høyere trinn enn allmueskole, opptas som lærling i håndverkslau, opptas i og understøttes fra offentlige stiftelser og utskrives til militæret. Hovedregelen var indirekte påbud, men det fantes noen unntak med direkte påbud. Slikt påbud gjaldt dersom det var et lokalt utbrudd av kopper og ved utskrivning til krigstjeneste. I tillegg hadde ikke barn «*som nyde offentlig Opdragelse, Underviisning eller Understøttelse*» mulighet til å nekte. Legene skulle ha tilgang til slike «*subjecter*» i sitt distrikt, slik at de kunne vedlikeholde og alltid ha tilgang til frisk vaksine.

ikke ble nevnt i forordningen av 1810, fikk det en aktiv rolle i forvaltningen på vaksinasjonsområdet i perioden fram til kollegiet ble nedlagt i 1815.¹³¹ Som følge av blokade og kommunikasjonsproblemer mellom de to rikene etter at Danmark-Norge ble involvert i Napoleonskrigene, hadde det blitt opprettet såkalte kriseinstitusjoner i Norge, som skulle ivareta viktige statlige funksjoner. En av disse var sunnhetskollegiet i Christiania som ble opprettet sommeren 1809.¹³² Et flertall av kollegiets medlemmer var leger, og arbeidet skulle ifølge instruksjonen ledes av et legekyndig medlem.¹³³ En av oppgavene var å bidra til framgang i vaksinasjonsarbeidet, dels ved å oppmuntre leger til å vaksinere og pålegge dem å samle materie, og dels ved å opprette en offentlig vaksinasjonsanstalt i Christiania og andre folkerike steder som kunne sende materie til legene. Kollegiet skulle også ved årets slutt motta opplysninger om antall vaksinerte fra legene i landet, og sende disse opplysningene til vaksinasjonskommisjonen i København.¹³⁴

I mai 1810 mottok sundhetskolligiet et brev fra amtslegen i Hedemarken. Her rapporterte amtsfysikus Lintrup om hvordan han hadde håndtert et utbrudd av kopper i Rendalen. Brevet inneholdt også et forslag om at en mann som tidligere hadde vaksinert og fire skoleholdere som bodde på ulike steder i Rendalen, skulle «*antages til Hjælpe-Vaccinateurer, og nyde den samme Fordeel*» som forordning av 3. april samme år hadde fastsett for leger. Forslagets begrunnelse var prestegjeldets størrelse, den spredte befolkningen og de lange og besværlige fjellveiene.¹³⁵

I august samme år sendte sunnhetskollegiet i Christiania et tilsvarende forslag til sunnhetskollegiet i København. De så behovet for en fast bestemmelse om godtgjøring i de

¹³¹ En gjennomgang av sakene behandlet i sunnhetskollegiet i Christiania, gjennomført av Hans Petter Schjøsby, viser at 26,7 pst. av alle de 164 sakene som ble behandlet av kollegiet i 1810 gjaldt vaksinasjon. Tilsvarende tall for 1813 var 23,5 pst. av totalt 331 saker. I omtalen av rollen det spilte på feltet skriver Schjøsby: «*Sunnhetskolligiet sto for forvaltningen av loven, administrasjon av hjelpevaksinatørinstituttet og drev aktiv veiledning. Det formidlet også vaksinemateriale og var også forutsatt å etablere produksjonsanstalter under oppsyn av lege, ...*» (Schjøsby, 2009, s. 39–40)

¹³² Sunnhetskollegiet ble etablert ved kongelig resolusjon av 27. juni 1809 og fikk instruks for organisering, plikter og oppgaver den 7. februar 1810. (Schjøsby, 2009, s. 17–19, 74–78). Sunnhetskollegiet ble ifølge resolusjonen «*indtil videre anordnet*» som følge av vanskelighetene med kommunikasjon under krigen. Per Maurseth viser til at betegnelsen kollegium, tilsier større permanens enn alternativet kommisjon. Videre at den detaljerte instruksjonen også gir inntrykk av at sunnhetskollegiet var ment som et normalt forvaltningsorgan. Mens de andre nye sentrale sivile institusjonene ble avvirket i 1810 og de første månedene av 1811, besto sunnhetskollegiet helt til 1815. (Maurseth, 1979, s. 19)

¹³³ Det ble utnevnt fem medlemmer, hvorav tre var lege, en var jurist/politimester og en var apoteker. I tillegg var det en sekretær som var farmasøyt. Et sentralt medlem, som ifølge Hans Petter Schjøsby skilte seg naturlig ut som kollegiets dekanus, var stabskirurg Magnus Andreas Thulstrup. Kollegiet hadde instruksjonsmyndighet og skulle føre tilsyn med alle leger, apotekere, jordmødre og andre personer som hørte inn under medisinalvesenet. (Schjøsby, 2009, s. 19 og 25)

¹³⁴ §29 i Instruction for det Kgl norske Sundheds-Collegium i Christiania 7. februar 1810. (Schjøsby, 2009, s. 78)

¹³⁵ Det er interessant å merke seg at amtsfysikus Lintrup her benytter begrepet hjelpevaksinatør. Brev datert 30. mai 1810 fra amtsfysikus Lintrup til Sundheds Collegium. Avskrift ved Hans Petter Schjøsby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1893. 168a:151)

tilfeller at vaksinatørene utenfor legestanden ønsket betaling, og viste til godtgjøringen som var fastsatt for leger.¹³⁶

I november 1811 kom myndighetene i København med et nytt regelverk (en plakat¹³⁷) som tillegg til vaksinasjonsforordningen.¹³⁸ I denne plakaten var det spesielt to endringer i organiseringen av vaksinasjonsarbeidet som er verdt å merke seg. Det ene var at det ble innført krav om autorisasjon for den som ville vaksinere og ikke var lege. Vedkommende måtte dokumentere sine ferdigheter, og få autorisasjon fra sunnhetskollegiet.¹³⁹ Det andre var at sogneprestene og prostene fikk en registrerings- og rapporteringsrolle. Attesten som alle som hadde gjennomgått en vellykket vaksinasjon skulle motta fra vaksinatøren, skulle nå også legges fram for sognepresten som skulle undertegne som bevis på at han hadde sett den. Sognepresten skulle innføre navnene i kirkeboken eller i en egen protokoll, og denne skulle årlig etterses av prosten. Prosten skulle så sende opplysninger om antallet vaksinerte til den sivile overøvrigheten (dvs. amtmannen).¹⁴⁰

I plakat av 19. november 1811 ble ikke hjelpevaksinatørbegrepet benyttet, og det ble heller ikke skrevet noe om godtgjøring. Men i august 1812 kom kanselli-plakaten som slo fast at «*samtliche Læger i Norge og deres Hjelpe-Vaccinateurer*» skulle ha et honorar på 36 skilling for hver person de vaksinerte og ga attest.¹⁴¹ I desember 1813 kommer det også en bestemmelse som slo fast at hjelpevaksinatørenes honorar «*bliver at udrede paa samme*

¹³⁶ Det ble påpekt at de uansett burde ha legens samtykke til å vaksinere. Kilden her er brev fra sunnhetskollegiet i Christiania til sunnhetskollegiet i København datert 4. desember 1811. Her ble behovet for en bestemmelse om godtgjøring gjentatt. (RA. Sunnhetskollegiets 1809-1815. Møtebøker. Resolusjonsprotokoll bd 1)

¹³⁷ Betegnelsen plakat ble benyttet om forordninger fra kongen for et lite område eller for en sak som var mindre viktig, eller det kunne være en forordning som var utstedt fra Kanselliet, som i dette tilfeller (Bonderup, 2001, s. 42)

¹³⁸ *19. nov 1811. Pl. For Danmark og Norge, som indeholder Tillæg til Frd. af 3 April 1810 om Vaccinationen.* (Thurmann, 1851, s. 131–133)

¹³⁹ I Danmark var det vaksinasjonskommisjonen som hadde autorisasjonsmyndighet. Kravet gjaldt nye vaksinatører. Alle som tidligere hadde vaksinert skulle straks motta autorisasjon uten ferdighetsprøve.

¹⁴⁰ Det ble nå innført «dobbel-bokføring». Legene skulle fortsatt ha oversikten og tilsynet i sitt distrikt. De skulle årlig motta vaksinasjonsprotokollene fra vaksinatørene og sammenstille opplysningene i en samlet protokoll for distriktet. Dette skulle videre rapporteres til amtmannen. På geistlig side skulle det også føres protokoller, disse basert på vaksinasjonsattestene. Også dette skulle årlig rapporteres til amtmannen.

¹⁴¹ 18 August, Canc. Pl. For Norge (Resol 11 August). 1812. Honoraret for leger ble dermed økt fra 24 skilling til 36 skilling. Vanlig honorar var det samme for lege og hjelpevaksinatør. Leger kunne i tillegg motta et høyere honorar (48 s) dersom de kunne dokumentere for amtmannen at vaksinasjonsreisene var uvanlig besværlige og det var problemer med å samle mange til vaksinerer. (Thurmann, 1851, s. 135). Ved overgang til norske species ble honoraret først 12 s. Species (20. november 1816), deretter økt til 15 s. Species (21. mars 1817). (Thurmann, 1851, s. 144)

Maade som for Lægerne», og at de i likhet med leger skal ha «*frie Befordring*» på sine vaksinasjonsreiser.¹⁴²

2.5 Vaksinatører før 1818

2.5.1 Aktører og drivkrefter før 1811

I tillegg til en oppstilling av ulike bataljonskirurger, regimentkirurger, distriktskirurg og andre leger som hadde vaksinert i Norge i 1802, inneholdt vaksinasjonskommisjonens protokoll for dette året, opplysning om at lensmann Sejelstad i Gausdal hadde vaksinert og levert materie til «andre» i amtet og naboamtet. Også i Bergen hadde «andre» vaksinert, og gjennom rapporter fra biskoper var det også kjent at tre norske prester vaksinert dette året.¹⁴³ De aller fleste registrerte vaksinatørene var leger, men vi ser at allerede helt fra starten av var det innslag av vaksinatørene fra andre yrkesgrupper. I vaksinasjonskommisjonens beretning og journal året etter, hadde flere kommet til. I underkant av 55 pst. av de navngitte vaksinatørene i 1803 var leger, mens 34 pst. var prester.¹⁴⁴ Blant de 6 vaksinatørene som var oppgitt, og som hverken var lege eller prest, finner vi 1 klokker og 1 skoleholder.¹⁴⁵

Mens de aller første vaksinatørene i all hovedsak var leger, ser vi at mange prester raskt kom med som vaksinatører. Klokkere og skoleholdere var i liten grad involvert helt i starten, men skulle etter hvert bli en økende andel av vaksinatørene.

I Norge ser de fleste legene ut til å ha vært positiv til kukoppevaksinasjon.¹⁴⁶ Som vi har sett betraktet de sentrale myndighetene vaksinasjon som en del av legenes ordinære embete, som de ikke skulle ha ekstra betalt for. Det fantes likevel en liten belønning i form av hederlig omtale og utsikt til raskere forfremmelse, dersom en som lege var iherdig vaksinatør. Utover

¹⁴² 9. Decbr. Canc. Pl. for Danmark og Norge (Resol 1 Decbr) 1813. (Thurmann, 1851, s. 138). Honorar og reise skulle lignedes på amtet.

¹⁴³ (Malm, 1915, s. 57–58)

¹⁴⁴ I tillegg til disse opplyses det at noen geistlige i Stavanger hadde vaksinert, uten at det her er oppgitt navn. Det kan være grunn til å anta at leger som vaksinerer i større grad hadde rapportert om dette til vaksinasjonskommisjonen enn andre grupper. Så kanskje var det allerede i 1803 like mange utenfor legestanden som det var leger som vaksinerte.

¹⁴⁵ De 4 andre er hhv proprietær, krigsassessor (dvs jurist), lensmann og bonde. (Malm, 1915, s. 61–62)

¹⁴⁶ Medisinalberetningene i 1804 fra leger i Norge viser at ikke alle var like positive. Landfysikus Christian Jesper Seip i Smaalene forteller at han hadde bestilt og motatt 5 posjoner materie fra vaksinasjonskommisjonen. Hver av disse hadde han prøvd på 5 til 7 personer uten å få dem til å virke. «*Aarsagen, hvorfor jeg saa snart har grebet til dette berømte Præservativ, var baade nogen Mistroe dertil, og især den sjeldne Lykke, jeg hidtil har havt i Menneskekoppers Behandling og Indpodning heri Norge; ...*». Han skrev videre at av alle koppersyke pasienter han hadde hatt i sin 19 ½ år lange praksis hadde han bare mistet to. «*Af inoculerede, hvis Antal endda har været temmelig stort, er hidtil i min Praxi ikke død Een eeneste, ...*». Også distriktskirurg i Senja Andreas Vincent Stoltenberg hadde problemer med å få tak i vaksinematerie. Dessuten mente han at det var overflødig «*da de podede natulige Kopper har vist sig saa meget gode, og sielden nogen død eller truffet noget farligt Tilfælde af dem, af alle de mange Hundrede som ieg har, og flere med mig, har indpodet. Almuen er desuden bedst vandt dertil*». (Helsetilsynet, 2004, s. 10, 80–81). Transkripsjon av Hans Petter Schjønsby.

dette er det ikke usannsynlig at kontroll over den nye teknologien, gjennom selv å utføre vaksinasjonene i seg selv kunne virke motiverende.¹⁴⁷

Etter 1810 var vaksinasjon en kilde til ekstra inntekt for legene. I en vurdering av bidraget og motivasjonen til ulike grupper av aktører utenfor legestanden, er det også viktig å skille mellom situasjonen før og etter 1810. Før vaksinasjonsloven kom, var det å la seg vaksinere en frivillig sak. Arbeidet med å spre vaksinasjon handlet derfor ikke bare om å gjennomføre selve vaksineringen. En vel så viktig jobb var å overbevise befolkningen om å la seg vaksinere. Her stod prestene og skoleholdere gjennom sin kontakt med store deler av lokalbefolkningen i en særstilling.

Prestene kunne ha en egen interesse for å utføre oppgaver på det medisinske området,¹⁴⁸ ved å benytte vaksinasjon som del av utøvelsen av sin rolle som «far» for menigheten eller være idealister. Men de hadde også plikter og forventninger knyttet til embetsutførelsen. Prestene hadde en sentral stilling som sentralmaktens representant i lokalsamfunnet. De hadde flere oppgaver enn de kirkelige, også på det medisinske området.¹⁴⁹ I motsetning til de første legene i distriktet, hadde prestene et nærmere forhold til befolkningen. De første distriktslegene var ukjente embetsmenn, som det som oftest kostet penger å benytte. Presten var derimot en kjent skikkelse, og en del av deres embetsoppgave var å besøke syke.¹⁵⁰ Fra tiden etter reformasjonen hadde det vært tradisjon for at prester tilbudte legehjelp på landet.¹⁵¹ Det var ikke uvanlig at også prestekonen var involvert i denne «legepraksisen».¹⁵²

¹⁴⁷ Jf. diskusjonen i vaksinekommissjonen som viser at sentrale aktører i legestanden opplevde konflikt mellom hensynet til stor utbredelse og ønsket om monopol. I Danmark fikk legene også etter hvert monopol på vaksineringen.

¹⁴⁸ Flere hadde vært aktive utøvere av inokulasjon, og noen hadde genuin interesse og et hjerte for medisin. Det finnes flere eksempler på prester som egentlig hadde et ønske om å bli lege, men familiens forventninger umuliggjorde et slikt valg. På denne tiden hadde presteyrket høyere status enn legeyrket.

¹⁴⁹ Andre oppgaver var først og fremst innen fattigvesenet og skolevesenet. Innen medisinalvesenet hadde prestene i oppgave å være mellomledd mellom befolkningen og legen ved epidemier. I 1794 ble prestene pålagt å sende inn årlig rapport om farlige sykdommer i sognet (Forordning av 5/9-1794, §4). (Thurmann, 1851, s. 77)

¹⁵⁰ (Nørr, 1981, s. 429–430)

¹⁵¹ (Weiser-Aall, 1968, s. 37). Om prestene skulle fungere som en slags reservelege på landet ble etter hvert et omdiskutert tema. Det var flere grunner til at prestene ble regnet som velegnet til denne oppgaven. De var lærde øvrighetspersoner spredt utover hele landet, og i motsetning til legene hadde de allmuens tillit. Det ble videre antatt at de lett kunne oppnå nødvendig medisinsk kunnskap. Gjennom føring av kirkebøker stod de for systematisk registrering av befolkningen. Men ideen om «preste-legene» møtte også motstand, og det var bare i Sverige det ble innført undervisning i medisin for teologistuderende. (Mellemsgaard, 2001, s. 206–209)

¹⁵² Sogneprest Hans Strøm i Volda skriver: «Da Doctores og Chirurgi (Saar-Læger) her på Landet ey ere at faae, med mindre man vilde hente dem 10, 20 til 30 Miile fra, kan man let tænke, at det staaer slet til med Medicinen; og endskjønt der ikke fattes paa dem der tituleres for Doctores, (hvilket Navn her tillegges enhver Fuser) saa er det dog enten Præster, som kan have lagt sig lidet derefter, eller en og anden Matrone, helst Præste-Koner, som kan læge Saar eller meddele et Huus.Raad, ...». (Strøm, 1778, s. 7)

Selv om den store økningen i antallet skoleholdere og klokkere som vaksinerte først kom etter 1811, ble det også flere fra denne gruppen som vaksinerte i disse første årene. Skoleholdere var en stilling som kom til bygdene med den første loven (allmueskoleloven) som slo fast at alle barn i distriktene skulle gå på skole i 1739.¹⁵³ Tittelen kirkesanger ble introdusert i et reskript i 1800. Her ble det gitt føringer om at klokkerstillingene, etter hvert som de ble ledig, skulle slås sammen med ei lærerstilling. Ordningen med én klokke i hvert prestegjeld, skulle erstattes med én kirkesanger i hvert sogn.¹⁵⁴ Det enkelte prestegjeld hadde selv ansvar for og råderett over den lokale skolen.¹⁵⁵ I praksis var det prestens oppgave å finne egnede personer til jobben som skoleholder. Siden mange prester hadde et engasjement for vaksinasjonssaken, er det ikke utenkelig at de hadde forventninger om at deres underordnede, dvs. klokkere, skoleholdere og kirkesanger, også bidro. Ja, kanskje til og med overtok jobben som vaksinator, som de selv hadde utført de første årene. Også andre anså skoleholderne som viktige aktører, både for å oppmuntre allmuen til vaksinasjon og å utføre vaksinasjon.¹⁵⁶ Som tidligere omtalt kom det allerede i 1802 forslag fra en norsk biskop om at skoleholdere burde få godtgjøring. Mens distriktslegen i Arendal hadde anbefalt befolkningen å betale skoleholderne for å vaksinere deres barn. En god del av de som de første årene var ivrigst etter å få sine barn vaksinert, hadde midler til å betale for å få dette utført. Vi kan derfor anta at det også blant skoleholderne var ulike motivasjoner for å vaksinere. Det kunne kanskje gi inntekt, det kunne være en forventning eller annet påtrykk ovenfra eller det kunne handle om idealisme.

Hva så med kvinnene, var de involvert i dette første vaksinasjonsarbeidet? Koppeviruset forholdt seg ikke til skillet mellom «offentlig» og «privat» som separate sfærer. Selv om menn var deltagere i den offentlige debatten om vaksinasjon, søkte mange kvinner aktiv informasjon om denne metoden og gjorde sine egne vurderinger om hvilken risiko det

¹⁵³ «Skoleholdere» fordi de gikk rundt på gårdene og holdt skole. (Tveit, 1990, s. 125) Etter hvert kom også begrepet «omgangsskolelærer» i bruk.

¹⁵⁴ (Haraldsø, 1989, s. 23) (Tveit, 1990, s. 74)

¹⁵⁵ Det ble ikke utskrevet noen ny alminnelig skatt i forbindelse med denne skoleloven, og det viste seg vanskelig å få inn nok penger til å finansiere skoleverket. En «plakat» som kom i 1741 med en modifisering av loven, skulle bli viktig for landets videre utvikling av skolen. (Placat og nærmere Anordning Angaaende Skolerne paa Landet i Norge av 5. majj 1741) De sentrale styresmaktene fraskrev seg her ansvaret, det skulle nå ligge på lokalt plan. Det enkelte prestegjeld fikk det fulle ansvaret for å iverksette loven, og dermed også råderett over økonomi og organisering. (Tveit, 1990, s. 48–50)

¹⁵⁶ Skoleholder Johan Petersen som selv var en pioner på feltet, med sitt utkast til bok om vaksinasjon i 1801 (jf. tidligere omtale), skrev i forbindelse med søknaden om å få dekket trykningen av boka: «... om kundskaben om denne viktige sag blev bibragt landalmuen mundtlig igennem dem, der har mest lejlighed at omgås dem, nemlig skolelærere, kirkesangere eller degne, og at disse tillige blev overdraget indpodningen uden betaling hver i sit sogn under deres distriktslæges opsyn, ...» (Bonderup, 2001, s. 109)

involverte.¹⁵⁷ Dette kunne virke begge veier i forhold til tempo for vaksinasjonens utbredelse. I Norge finner vi et eksempel fra Ullensaker hvor kirurgen Jens Walbohm ville starte den første vaksineringen våren 1803. En kondisjonert mann hadde tilkalt han for vaksinerings av sine tre barn. Han hadde samtidig «*løfte på et husmannsbarn*». Da kirurgen hadde framskaffet vaksine og ankom den kondisjonerte familien ble det ingen vaksinerings, «... , *da hans kone ikke var å overtale til å la barnene vaksineres*». Også hos husmannen hadde de endret sin beslutning. Kirurgen var imidlertid i gang med vaksineringsen to år senere, og det samme var kona til presten på Eidsvoll. Professor Leganger fortalte høsten 1805 at hans kone til da hadde vaksinert 308 barn av bondestanden.¹⁵⁸ Maren Leganger¹⁵⁹ fortsatte å vaksinere i årene som fulgte. Sunnhetskollegiet fikk våren 1810 tilsendt en journal over 608 personer som i perioden fra 1806 til og med 1809 hadde blitt vaksinert av fru professor Leganger.¹⁶⁰

En av de aller første registrerte sakene til det nylig opprettede sunnhetskollegiet i Christiania sommeren 1809, var et brev fra jordmor Anne Marie Grandjean.¹⁶¹ Hun skrev at hennes sist mottatte vaksine ikke hadde slått an, og ba derfor om å få tilsendt to nye glass.¹⁶² Som jordmor og vaksinator var hun forut for sin tid.

2.5.2 Vaksinatorer 1811-1818

I første trykte utgave av departementets vaksinasjonsveiledning finnes det en oversikt over alle som hadde fått autorisasjon som hjelpevaksinatorer. Noen av disse hadde automatisk fått autorisasjon fordi de hadde vaksinert før 1811, mens de fleste hadde fått opplæring og godkjenning i perioden fra 1811 til 1818. Listen kan gi oss en pekepinne om bakgrunnen til hjelpevaksinatorene i perioden fram til 1818. Den største gruppen er skoleholdere,

¹⁵⁷ (Bennett, 2008, s. 501)

¹⁵⁸ (Bull d.y., 1961, s. 219)

¹⁵⁹ Maren Mandalls far og bestefedre var prester. Hun giftet seg med Christopher Munthe Leganger som var prest i Eidsvoll, senere prost og titulær professor. Edvard Bull d.y. gir bl.a. følgende beskrivelse av ham: «*Nå var professor Leganger en mann av «opplysningstidens» prestetype, og han likte å understreke at han tok seg godt av almuens opplysning*». (Bull d.y., 1961, s. 214).

¹⁶⁰ (RA. Sunnhetskollegiet 1809-1815. Møtebøker. Deliberasjonsprotokoll, sak nr. 66). Peter Sköld fant i rapporteringen fra 1802 at kvinner var blant de første som vaksinerte i Sverige. Antallet kvinner økte med tiden. De første tilhørte to ulike sosiale klasser. Flere av kvinnen var bondekoner og ektefellene til klokkere. Til å begynne med var det også kvinner fra overklassen, men antallet fra denne gruppen gikk ned med årene.(Sköld, 1996, s. 408). Det kan se ut til at denne trenden med lavere deltagelse fra det øvre sosiale sjikt også gjaldt her i landet, både for kvinner og menn.

¹⁶¹ Hun og ektemannen Gjødert Ludvig Grandjean kom fra Danmark, og var noen år bosatt på Borøy i Oksefjorden (ved Tvedestrand) før de returnerte til Danmark. Før de kom til Norge hadde hennes ektemann vært godsforvalter på Iselingen og skoleholder i Brede i Lyngby sogn. (Anne Marie het Mørch før hun giftet seg).(Grandjean, 1934, s. 50). Etter 1811 fikk hun autorisasjon som hjelpevaksinator (oppført i departementets liste for Nedenes)

¹⁶² (RA. Sunnhetskollegiet 1809-1815. Møtebøker. Deliberasjonsprotokoll. s. 4). Kollegiet har for tiden ikke vaksinematerie, men sender henne noen skorper. De forklarer også hvordan skorpen skal gnis ut, tilsettes lunkent vann og ristes før de ved hjelp av nål eller lansett settes som vaksine.

kirkesangere og klokkere. De utgjør omkring 40 pst. av hjelpevaksinatørene, mens prestene nå utgjør under 25 pst.¹⁶³ Av de totalt 134 autoriserte hjelpevaksinatørene på departementets liste er 8 kvinner (dvs. 6 pst.), herav 2 prostinner og 3 jordmødre.¹⁶⁴

Mens prestene var aktive vaksinatører i starten, ser det ut som de nå relativt sett har blitt mindre aktive, og i stedet overlatt utføringen av vaksinasjonsjobben til skoleholdere og klokkere. Med noen få unntak var hjelpevaksinatørene menn.

Med innføringen av offentlig betaling var det helt slutt på vaksinerings som frivillig innsats. Vaksinasjon kunne nå betraktes som (attåt) næring i ei tid med økt mobilitet, og der det var stadig flere som hadde behov for, eller som så muligheten til, å finne andre levebrød enn gårdsdrift. Den desidert største gruppen hjelpevaksinatører var skoleholder. Hvem var disse mennene?

2.5.3 Skoleholdere med vaksinasjon som attåtnæring

*«Da min Forgjænger i denne Befatning, ... , ikke havde røgtet sit Kald, havde jeg de to første Aar en temmelig rig Høst, idet mine Regninger, Skydsgodtgjørelse iberegnet, gik op til omkring 100 Spd. aarlig. Iøvrigt naaede jeg senere aldrig over 40 til 50 Spd. om Aaret for Vaccinationsforretninger. Dette var dog en stor Hjelp».*¹⁶⁵ Knud Langeland, 1888

Det finnes ingen samlet oversikt over bakgrunnen til de som ble skoleholdere. Lovverkets føring var at de skulle rekrutteres fra bondestanden.¹⁶⁶ Knut Tveit mente at de mest sannsynlig var bondesønner som ikke hadde noen eiendom å ta over, og at det var lite som tilsa at de kom fra husmannskår. Bondesønner hadde mindre skolefravær enn husmannssønner, og familien stod i en sosial posisjon hvor de i større grad kunne påvirke beslutningene til presten. Tveit

¹⁶³ For 16 pst. av hjelpevaksinatørene er det ikke oppgitt yrke. Dersom noen av disse uoppgitte var prester eller skolelærer/klokkere er disse prosentberegningen litt for lave.

¹⁶⁴ (Det medicinske Facultet, 1818, s. 15–24). Ei av de få kvinnene vi finner i departementets liste over autoriserte hjelpevaksinatører før 1818, er Ingeborg Michelsen Hofsvang. Hun var gift med farger Søren Corneliussen, som var den første fargereren på Damstokken ved Kraby i Østre Toten. Paret ble i 1823 innstevnet og dømt for ulovlig brennevinssalg, «som skal være skeet om Søndagen endog under Gudstjenesten til Kirkesøgende og andre af Almuen». (Røse, 1952, s. 419). Dette var med andre ord en håndverksfamilie som ikke var fremmed for kreative løsninger til inntektservervelse, herunder vaksinasjon.

¹⁶⁵ (Langeland, 1888, s. 191). Erindringer fra Knud Langelands tid som omgangsskolelærere på 1830-tallet. Han ble født i Samnanger i 1813, og emigrerte til Amerika i 1843. Det han tjente som kirkesanger var 6 Spd årlig som skolelønn (38 ukers omreisende undervisning) og klokkertiende. Klokkertiende var ikke fast, men avhengig av hva gårdbrukerne betalte inn. Første år fikk han 5 Spd. Han må ha blitt vel ansett, for tiende gikk i det andre og tredje året opp til 20 á 25 Spd. Tallene viser at vaksinasjonsjobben til Langeland var bedre betalt enn jobben som kirkesanger. Det hører med til historien at han var vaksinatør i hele prestegjeldet, som også skal ha vært folkerikt. Det hadde foreligget forslag om å ansette én hjelpevaksinatør i hvert sogn. Men Langeland skriver at heldigvis ble ikke denne delingen noe av, «rimeligvis fordi Amtet ikke ønskede at faa med saa mange vankundige Mennekers Regnskab at gøre, ... Lykken havde denne Gang staaet mig bi».

¹⁶⁶ Føringen i plakaten av 1741 var at de skulle være «Landets Levemaade og Kost bevandte». (Krøvel, 2021, s. 71)

har sett på skoleholdere i Akershus stift.¹⁶⁷ Ut fra det Jostein Fet fant i sitt materiale fra Sunnmøre, kom skoleholderne her i perioden fra 1740 til 1840 fra middels eller mindre gårdsbruk. Etter hans vurderinger representerte de et gjennomsnitt av bygdeungdommen, mens han antok at skoleholdere i områder med større sosial lagdeling, f.eks. på Østlandet, i større grad kunne være rekruttert fra lavere samfunnslag.¹⁶⁸ At ingen skoleholdere kom fra de største og mest velstående gårdene i sterkt lagdelte samfunn, bekreftes i en kartlegging fra Vågå. Dette inngår i en større undersøkelse hvor bakgrunnen til skoleholdere i Lesja og Våga prestegjeld i Nord-Gudbrandsdalen og Kvernes prestegjeld på Nordmøre ble kartlagt. Det som framkom her var at noen skoleholdere i disse områdene hadde husmannsbakgrunn, mens det var flere som hadde gårdbrukerbakgrunn. Blant skoleholdere med gårdbrukerbakgrunn kom de aller fleste fra midtsjiktet i bondesamfunnet. Skoleholderne i disse områdene kom ikke fra husholdninger med spesielt svakt næringsgrunnlag.¹⁶⁹

I sin gjennomgang av situasjonen for lærere i Akershus stift i perioden fra 1730 til 1830 konkluderer Knut Tveit med at det å bli lærer førte med seg sosial mobilitet med negativt fortegn. Omgangsskolelærerne var blant de aller dårligste stilte på bygdene, både økonomisk og sosialt.¹⁷⁰ Jostein Fet mente at det negative og sterkt karikerte bilde av omgangsskolelæreren som en finner i en rekke kulturhistoriske skildringer skrev seg fra embetsmenn og andre skolereformatorer med bestemte politiske motiver.¹⁷¹ Han fikk ikke denne beskrivelsen til å stemme for Sunnmøre, og mente omtalen kunne passe bedre i bygdesamfunn med større gårdsbruk og sterkere sosial lagdeling. Tvert imot fant han at sunnmørslærere fikk viktige tillitsverv i kraft av sine lese- og skriveferdigheter, og på grunn av sine kunnskaper nøt større respekt («vyrndnad») enn de fleste.¹⁷² Gry Heggli beskriver skoleholderen i en posisjon hvor både for mye og for lite bokkunnskap kunne by på problemer. «*Bygdeblikket korrigerer ærgjerrige lærer, og prestestanden så på skoleholderen som i beste fall halvdannede bønder*». Noen klarte imidlertid å håndtere dette krysspresset og ble en skriftkulturell ressurs for lokalmiljøet.¹⁷³

¹⁶⁷ (Tveit, 1990, s. 126)

¹⁶⁸ (Fet, 1995, s. 102)

¹⁶⁹ (Krøvel, 2021, s. 71–72)

¹⁷⁰ (Tveit, 1990, s. 184, 189)

¹⁷¹ En systematisk gjennomgang av folkeminnemateriale og selvbiografier gjennomført av Gry Heggli, bekrefter at omgangsskolelæreren ofte ble framstilt som en kunnskapsløs og udugelig figur. (Heggli, 2021, s. 10)

¹⁷² (Fet, 1995, s. 102)

¹⁷³ (Heggli, 2021, s. 128)

Mens Knut Tveit plasserte omgangsskolelærerne i en lavere sosial posisjon enn husmennene, har Harald Krøvel stilt spørsmål ved om de inntok en posisjon mellom embetsstanden og bøndene. Basert på en mikrohistorisk analyse av en konflikt i Vågå tidlig på 1800-tallet konkluderer Krøvel med at skoleholdere ikke entydig kunne plasseres i denne posisjonen.¹⁷⁴ I stedet for i en mellomposisjon, var de snarere i en underlegen posisjon både i forhold til presten og bondefellesskapet. I første halvdel av 1800-tallet var skoleholderens forhold til presten langt på vei det som avgjorde skoleholderens sosiokulturelle posisjon. Dersom skoleholdere forble i stillingen som et livskall, kunne de utvikle en standsoverskridende personlig relasjon til presten som styrket deres posisjon. Men for mange skoleholdere varte denne stillingen bare i en avgrenset periode før de giftet seg og til kravet for å slippe militærtjeneste var over.¹⁷⁵

I rekrutteringssammenheng var sannsynligvis ekstragoder knyttet til stillingene viktig. Dette gjelder ikke minst fritak fra militærtjeneste. Siviltjenesten skoleholderne bandt seg til var like mange år som verneplikten. I 1816 ble verneplikten redusert fra ti år til sju år.¹⁷⁶ I den grad hovedmotivet var å slippe verneplikt, ble ikke unge skoleholder i omgangsskolejobben lenger enn nødvendig. Svært få av de som stod i stillingen lenge fikk pensjon, og det fantes heller ingen øvre aldersgrense.¹⁷⁷ Ifølge Tveit var ikke gamle og uskikka lærere uvanlig. For å fortsatt motta lønn kunne de holde det gående med hjelp fra en sønn eller en annen medhjelper.¹⁷⁸

¹⁷⁴ (Krøvel, 2021, s. 67). I stedet for mellomposisjon skisseres en skvis mellom en hustavle-ideolog og bondekommunalisme. Også Gry Heggli beskriver skoleholderen i en posisjon med krysspess: «*Forventningen til kunnskaper og ferdigheter var vanskelig å håndtere, fordi både for mye og for lite av bokkunnskap kunne være risikabelt. Bygdeblikket korrigerer ærgjerrige lærer, og pretestanden så på skoleholderen som i beste fall halvdannede bønder*». (Heggli, 2021, s. 128)

¹⁷⁵ (Krøvel, 2021, s. 85, 87–88)

¹⁷⁶ (Heggli, 2021, s. 34–35)

¹⁷⁷ (Heggli, 2021, s. 49–51)

¹⁷⁸ (Tveit, 1990, s. 166) Mitt inntrykk fra å ha gjennomgått korrespondanse mellom Hedemarkens amt og leger i amtet, er at en del av skoleholderne som også var hjelpevaksinatører, ble i disse stillingene etter at de hadde fått helsemessige utfordringer som vanskeliggjorde gjennomføringen av dette arbeidet. Noen fikk også hjelp fra andre. Et eksempel er fra Rendalen hvor jobben som skolelærer hadde gått i arv fra far til sønn. Etter farens død skrev sønnen brev til distriktslegen: «*Efter jeg i de sidste Aar tildeels har udført Vaccinationen for min sal: Fader, saa har allerede Flere meldt sig hos mig i denne Anledning. Da der endnu formentlig ikke er ansat nogen Hjælpevaccinateur for Annexet, og Tiden til dette Arbeid nu er den beste, saa antages det at jeg kunde udøve samme naar jeg erholdt Deres Constitution. Jeg er i Besiddelse af nogle Skorper fra f:A:, samt de øvrige Apparater*». Dette initiativet ble ikke møtt med velvilje. For å ha tillatelse til å vaksinere måtte en ha attest på sine ferdigheter fra lege og autorisasjon fra myndighetene. Brev datert 17.05.1848 fra skolelærer S. Carlsen til distriktslege Ellertsen. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1840-1849. 175:125)

Det var store forskjeller i lønningene til omgangsskolelærere og lærere på faste skoler.¹⁷⁹ Det var også forskjeller på lærere som var kirkesangere og de som bare var skoleholdere, og mellom lærere uten utdanning og seminarister.¹⁸⁰

Siden ansvaret for skolene lå lokalt, ble også lønna avgjort lokalt. I loven om allmueskolen som kom i 1827 ble det fastsatt en minstelønn for omgangsskolelærere på 20 dalere.¹⁸¹ Dette ble ikke etterlevd, og paragrafen gjorde dermed mange bygder til lovbrøyttere.¹⁸² I tillegg til kontanter fikk omgangsskolelærerne naturalytelser i form av kost og opphold i hjemmene hvor undervisningen foregikk. De fikk imidlertid bare opphold og lønn for den tiden de underviste. Omkring år 1800 var lærerne i gjennomsnitt uten arbeid 4 måneder av året, og 30 år senere var denne perioden blitt enda lengere. For å kunne livnære seg var det vanlig å ha ei eller flere attåtninger. Noen få fikk klokkestilling eller drev med jordbruk, men for de langt fleste var håndverk og ordinært dagarbeid det som ga ekstra inntekt.¹⁸³ Etter 1811 og utover ble vaksineringsvesen også en stadig mer aktuell inntektskilde for skoleholdere, som alle var menn.¹⁸⁴

2.6 Departementet overtar, 1815-1820

Etter flere år uten kopper dukket sykdommen opp igjen i Norge i 1815. Samme år blir sunnhetskollegiet i Christiania lagt ned, og sakene på medisinfeltet overført til departementet.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Strukturen til allmueskolene de første 120 årene var i all hovedsak omgangsskoler. Skolestatistikk fra 1837 viser at 87 pst. av eleven gikk på omgangsskoler og 8 pst. på fastskole, mens 5 pst. av barna ikke gikk på skole i det hele tatt. (R. Myhre, 2002, s. 30). Omgangsskolelærerne utgjorde 90 pst. av landslærerne dette året. I 1854 var fortsatt vel 80 pst. av lærerne omgangsskolelærer. (Hagemann, 1992, s. 11)

¹⁸⁰ (Hagemann, 1992, s. 11)

¹⁸¹ Loven av 14. juli 1827 Lov angaaende Almueskolevæsenet paa Landet, § 7

¹⁸² (Tveit, 1990, s. 147)

¹⁸³ (Tveit, 1990, s. 145)

¹⁸⁴ Før Forordningen av 1739 trådte i kraft fantes det noen kvinner som drev med undervisning, men i tiden etter at allmueskolen ble innført finner vi så godt som ingen kvinnelige lærer på bygdene. Dette var ikke så rart, for i forordningen ble prest og prost bedt om å se nøye etter at «ingen ubekjendte Landstrygere, Qvinder, aftakkede Soldater eller Under-Officerer» ble brukt i skolen. Unntaket var at ei «skikkelig Kone» kunne ta seg av «Pige-Børnenes Underviisning i Huuset» (§ 39). I en kartlegging av Lesja og Vågå prestegjeld i Nord-Gudbrandsdalen og Kvernes prestegjeld på Nordmøre var 3 av 100 skoleholdere kvinner. Alle tre var i Kvernes prestegjeld. (Krøvel, 2021, s. 71)

¹⁸⁵ I perioden 1814-1818 foregikk det en omfattende reorganisering av sentraladministrasjonen. Flere forvaltningsorgan fra Christian Fredriks administrasjon ble nå sanert. Første trinn i denne prosessen var en ny inndeling av departementene i november 1814. Neste trinn var en ytre sanering i 1815, hvor bl.a. Sunnhetskollegiet ble avviklet og sakene lagt inn under 3. departement (departementet for Politisaker). Avslutningen var en departementsreduksjon i 1818, hvor to av syv departement ble eliminert. Medisinalkontoret ble nå overført til Kirkedepartementet. (Maurseth, 1979, s. 75)

Heretter skulle departementet utstede autorisasjoner til hjelpevaksinatører. Mens sunnhetskollegiet hadde vært dominert av leger, var det ikke ansatt noen leger ved departementskontoret som nå skulle bestyre feltet.¹⁸⁶ Professorene ved det nyopprettede medisinske fakultet, ble nå pålagt rollen som departementets konsulenter.¹⁸⁷

Selv om det ble organisatoriske endringer på toppen, var regelverket¹⁸⁸ og den lokale forvaltningen uendret etter unionsoppløsningen med Danmark.

I rapporteringen om tilstanden på det medisinske området i mai 1817, gav departementet uttrykk for at tilstrekkelig vaksinerings ville kreve at i det minste hvert sogn og hvert annex hadde sin egen vaksinator.¹⁸⁹ Prosessen med å få på plass et «fullstendig vaksinasjonsvesen» med langt flere hjelpevaksinatører hadde departementet allerede startet samme vår. I slutten av mars ble honoraret for hver vaksinerte som fikk attest, endret fra 12 til 15 s. species.¹⁹⁰ Samtidig sendte departementet et forslag til biskopene om en lovendring. Her ble det vist til at mange «*agtværdige almuesmænd*», særlig skoleholdere, klokkere og kirkesangere, så vel som flere prester, hadde fått autorisasjon som hjelpevaksinatører. Men de fleste distriktene

¹⁸⁶ Dette kan ses som en del av en større omveltning bort fra den gamle kollegialforvaltningen. Dette var en målbevisst avvikling som skjedde i løpet av kort tid. Argumentene som ble benyttet i begrunnelsen for saneringen var rent administrative. (Maurseth, 1979, s. 80–81). Årsakene til opprettelsen i 1809 var opphørt, og sunnhetskollegiet var nå overflødig, og «... kunne opphæves mod at det medicinske Fakultets Professorer bleve paalagte at gaae Politie Departementet tilhaande med alle Opplysninger og Erklæringer som samme maatte finde fornødent at affordre dem». Kongelig resolusjon 25. mai 1815, sitert i (Schjønby, 2009, s. 68)

¹⁸⁷ Farmasøyten Jacob Christlieb Schandorff hadde vært sekretær i Sunnhetskollegiet. Da kollegiet ble nedlagt i 1815 ble han utnevnt til fullmektig i 3. departementet for sakene som gjaldt medisinalvesenet. Våren 1816 ble dette et eget kontor, og Schandorff ble byråsjef. En stilling han hadde til sin død i 1842. Medisinalkontoret var i en særstilling i departementet ved at byråsjefen forholdt seg direkte til statsråden, uavhengig av den juridiske ekspedisjonssekretæren. Kontoret var «*bemannet fra øverst til nederst med farmasøyter*» og var upåvirket av den vanlige frammarsjen av jurister. Etter Schandorffs død stilte legene i Christiania, Christiansand og Bergen krav om at den nye byråsjefen måtte være lege. Dette så ut til å være en koordinert aksjon. Departementet mente på sin side at rettsikkerhet og lovmessighet var det viktigste, og en jurist ble byråsjef fra 1844. Legene var langt fra fornøyd, og presset kom til å fortsette. (Maurseth, 1979, s. 121–122, 281–282). Professor ved det medisinske fakultet Frederik Holst, offentliggjorde i 1833 en artikkel i det medisinske tidsskriftet Eyr, hvor han tok til orde for at medisinalvesenet måtte styres av noen med legevitenenskapelige kunnskaper. Det holdt ikke å være regjeringens rådgivere, et legekollegium måtte også ha administrativ og iverksettende myndighet. (Holst, 1833). Denne uttalte misnøyen og det organiserte presset fra legene kom mange år etter at sunnhetskollegiet var nedlagt, og legene hadde mistet sin dominerende stilling på dette saksfeltet i sentraladministrasjonen.

¹⁸⁸ Også jordmorregelverket fra 1810 gjaldt fortsatt. Men det var vanskelig å videreføre utbyggingen av et jordmorvesen med eksaminerte jordmødre i alle jordmordistrikt, slik det var forutsatt i regelverket, med mindre Norge fikk sin egen jordmorskole. «*I Aaret 1814, da Norges Selvstædighed var bekræftet, var der ei mere end maaskee 2de examinerede Gjordemødre, som ei vare ansatte, og hvoraf man da kunde forudsee en uundgaaelig Mangel paa saadanne Subjecter, hvis Savn i en cultiveret Stat vel kan ansees blandt de sørgelige. I København kunde Læredøttre ei blive antagne til Underviisning, og Reisen til Stockholm var baade besværlig og kostbar, ligesom ogsaa Sproget heri ikke lagde liden hindring i Veien*». (Skjeldrup, 1824, s. 214)

¹⁸⁹ (Departementet for det indre, 1873, s. 153). Innberetning fra Politidepartementet om medisinalvesenets tilstand i årene 1815 og 1816.

¹⁹⁰ Ved overgang til norske species hadde honoraret blitt fastsatt til 12 s. den 20. november 1816. I mars året etter ble honoraret økt til 15 s species (resolusjon av 21. mars 1817). Legene kunne motta 20 s. species dersom reisene er spesielt besværlige og de lokale forholdene medfører at få kan samles for vaksinasjon på samme sted. Brev 31. mars 1817 til overøvrighetene og legene. (RA. 3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Kopibok MB 83-678, 1-185)

manglet fortsatt slike hjelpevaksinatører, og det ville være ønskelig at «*de mest oplyste almuesmænd*» i hvert kirkesogn og annex utførte vaksinasjon. I brevet ble biskopene bedt om å komme med sine synspunkter på om det kunne bli en alminnelig «*ved Lov gjeldende Regel*» at betjenten ved hver kirke, det være seg klokker eller kirkesanger, og alle sognenes skoleholdere, kunne pålegges å utføre vaksinasjon i sognet eller annexet hvor de bodde. Disse mennene hadde jevnlig kontakt med sognets allmue, og for et hvert menneske som hadde «*almindeligt Begreb*» ville det være lett å lære seg å vaksinere.¹⁹¹

Alle biskopene var positive til at kirkesangere og skoleholdere ble hjelpevaksinatører i den videre oppbyggingen av vaksinasjonsvesenet. Biskop Sørensen i Christiansands stift antok at de selv uten noen lovbestemmelse vil være villige til å overta vaksinasjonen.¹⁹² Biskop Bech i Akershus stift mente at mange prester og kapellaner ville være villig til å vaksinere dersom de ble bedt om dette. Han foreslo også at biskopene skulle skrive til samtlige presteskap og be om opplysninger om de kirkesangere, skoleholdere eller andre, som de anså som skikket til å vaksinere og angi hvilke distrikt disse kunne ansettes. Dersom vaksinatøren døde måtte presten straks varsle departementet via biskopen, og komme med forslag til ny vaksinatør. Biskop Bech mente også at prostene på sine årlige visitaser måtte sjekke situasjonen på vaksinasjonsområdet nøye alle steder og meddele dette til biskopen som igjen rapporterte til departementet.

Etter at departementet hadde mottatt tilbakemelding fra biskopene ble også det medisinske fakultet involvert i saken. Det fikk forelagt departementets brev og biskopenes svar, og bedt om å komme med sin vurdering. Det medisinske fakultet skrev i sin vurdering at biskop Sørensens forslag om ikke å pålegge vaksinasjon som en plikt etter deres mening var riktigst. Fakultet mente at valget måtte overlates til prestene, som kunne utpeke den dyktigste skolelæreren. Eller i tilfelle ingen av disse var dugelige eller villige, kunne han velge en annen utenfor kirketjenestene. Når det gjaldt undervisningen i vaksinasjon burde denne overlates til legene og ikke til vaksinatører, med mindre dette var en prest eller annen lærd

¹⁹¹ Brev 31. mars 1817 til biskopene. (RA. 3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Kopibok MB 83-678, 1-185)

¹⁹² Biskop Sørensen i Christiansands stift formodet at de vil være villige til å vaksinere uten noen lovbestemmelse, biskop Pavels i Bergen stift og biskop Bugge i Tondhjems stift støttet begge departementets forslag. Brev 27. mars 1818 til biskopene. (RA. 3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Kopibok MB 83-678, 1-185)

mann. Med brevet ble det også oversendt en veiledning i hvordan en kunne kjenne og innpode kukoppevaksine.¹⁹³

Ganske nøyaktig ett år etter at biskopene hadde mottatt forrige brev om saken, mottok de nytt brev fra departementet. Konklusjonen var nå tatt og departementet hadde utarbeidet et samlet opplegg for den videre utbyggingen av vaksinasjonsvesenet. Ikke bare biskopene, men også andre involvert, nærmere bestemt amtsøvrighetene, samtlige offentlig ansatte leger (inkl. militære leger), vaksinatører som var embetsmenn eller av den mere dannede klasse og øvrige vaksinatører, mottok alle skriv fra departementet datert 27. mars 1818.

Selv om biskopene hadde bekreftet at kirkesangere og skoleholdere i alminnelighet kunne forene vaksinasjonsoppgaven med deres øvrige «kaldspligter», hadde departementet gått bort fra idéen om å gjøre dette til en lovpålagt oppgave. Begrunnelsen var at det av og til kunne finnes andre mer skikkede menn blant allmuen i sognet som det vil være riktigere å velge. Vaksinasjon ville nemlig kreve en viss hendighet, som i særdeleshet eldre menn ikke alltid var i besittelse av. I brevet til biskopene skrev departementet videre at det ville være å foretrekke dersom prester ønsket å være vaksinatører. Biskop Bech hadde løftet fram prestene som aktuelle vaksinatører i sitt svar til departementet. Det var også et annet innspill fra denne biskopen som blir fulgt opp av departementet. Biskopene ble henstilt om at de med sin innflytelse på presteskaper i sitt embedsdistrikt ville undersøke og oppgi hvilke kirkesangere, skoleholdere og andre menn fra allmuen som var villige og skikket til å opplæres for siden å bli ansatt som hjelpevaksinatører, og hvilke av prestene som selv ville påta seg oppgaven som vaksinatør.¹⁹⁴ Departementet var også positiv til forslaget om at prostene på sine visitaser skulle undersøke og rapportere om situasjonen på vaksinasjonsområdet, men er samtidig opptatt av at prostene allerede var pålagt en rapporteringsoppgave. Ut fra bestemmelsene i plakaten av 19. november 1811 skulle vaksinatørenes attester påtegnes av sognepresten. Navnene på de vaksinerte skulle presten føre inn i kirkeboken eller i en særskilt protokoll. Denne skulle årlig etterses av prosten, som ved årsslutt skulle rapportere til den sivile overøvrighet om antallet vaksinerte. Da departementet til dags dato ikke hadde mottatt disse vil dette lovbudet bli innskjerpet. Departementet løfter også fram at alvorlig påminnelser fra

¹⁹³ Brev fra det medisinske fakultet til departementet, datert 27. oktober 1817. (RA. 3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Journalsaker. 1817)

¹⁹⁴ Departementet understreket nødvendigheten av at de aktuelle kandidatene kunne skrive. Det ble også lagt ved en liste med oversikt over hvem som nå var vaksinatører i stiftet

prestene og en innskjerping av §11 i plakat av 19.november 1811 ville få flere foreldre til å møte med deres barn til vaksinasjon og ettersyn.

Med forventning om mange nye hjelpevaksinatorer, måtte det også fastsettes et opplegg for opplæringen. Denne ble det redegjort for i brevene til biskopene, overøvrighetene (amtmennene) og legene. De som ønsket å bli vaksinator og som hadde anledning til å oppsøke en lege måtte få undervisning av denne legen, samt attest på at de hadde de nødvendige kunnskapene. Attesten skulle sendes gjennom «vedkommende autoritet» til departementet, som utferdiget autorisasjon. De autoriserte vaksinatorer som var prester eller «Mænd af Erudition»¹⁹⁵ kunne også gi vedkommende denne undervisning og attest.¹⁹⁶

Departementet anmodet alle ansatte leger (inkl. militærleger) om at de på sine reiser tok kontakt med sognepresten for å undersøke om noen hadde meldt seg med ønske om å få opplæring som vaksinator. Disse måtte motta den nødvendige opplæring og attest. Likeledes ble amtmennene anmodet om å pålegge distriktslegene om å reise til personer som ønsket opplæring i vaksinasjon og selv ikke hadde anledning til å oppsøke legen. Prestene skulle underrette amtmannen om allmuemenn som ønsket slik opplæring. Og legene skulle i forbindelse med vaksinasjonsreise, annen embedsreise eller uten slik anledning reise til vedkommende for å gi slik undervisning innen ett år. I skrivet til legene ble de bedt om å merke seg denne regelen og dersom det skulle finnes helt spesielle omstendigheter som gjorde dette umulig, skulle amtsøvrigheten underrettes.

I tillegg til krav og føringer for oppgave- og ansvarsfordelingen, sendte departementet ut vaksinasjonsveiledningen utarbeidet av det medisinske fakultet. Denne instruksjonen om framgangsmåten ved vaksinasjonen og om hvordan vaksinasjonsblemmene skulle bedømmes, var trykt opp i mange hundre eksemplarer og ble sendt ut til biskopene, amtmennene og legene for utdeling til personer de antok kunne være interessert i å bli hjelpevaksinatorer.¹⁹⁷

¹⁹⁵ lærd

¹⁹⁶ Attesten er like gyldig som attest fra lege. Departementet var med andre ord tydelig på at leger ikke skulle ha monopol på å gi opplæring og å godkjenne ferdighetene. I veiledningen utformet av det medisinske fakultet og utgitt av departementet i 1818, står det imidlertid at prester, så vel som kirkesangere, skoleholdere og andre, som ønsker ansettelse som vaksinator kan få autorisasjon fra departementet, når de gjennom amtet sender «*Beviis fra en Læge*» om at de har skaffet seg tilstrekkelig kunnskap i vaksinasjon. (Det medicinske Facultet, 1818, s. 4)

¹⁹⁷ Veiledningen skrev utfyllende om kjennetegnene en skulle kunne se, dag for dag, etter en vellykket vaksinasjon. Selve innpodningen av vaksine skjedde ved at en benyttet lansett, vaksinenål eller en vanlig stoppenål med flatslipt spiss. Denne ble stukket i en vaksineblème (fra allerede innpodet barn), en skulle dyppe nålen i den klare væsken og ta denne, i det man strammet huden, 1 til 2 linjer under den ytterste hud. Her skulle nålen holdes stille noen sekunder, før en la tommelfingeren på spissen av nålen og trakk den ut. Stedet som skulle velges var på utsiden av overarmen, og hver arm fikk 2 eller 3 stikk med omtrent halvannen tommes avstand mellom. Dersom en ikke kunne bruke frisk vaksine, så kunne materie som var samlet på glass eller tørre vaksineskorper benyttes. (Det medicinske Facultet, 1818, s. 9–11)

Selv om en del prester tidligere hadde vært vaksinatører, hadde kirkens rolle i vaksinasjonsarbeidet tidligere vært avgrenset til formaninger og sanksjoneringer i forbindelse med konfirmasjon og vielser for å bidra til at menigheten ble vaksinert, samt (en ikke overholdt) rapportering basert på registrerte vaksinasjonsattester. I tillegg til innskjerping av allerede tildelte oppgaver, skulle kirka nå få en aktiv og mer direkte rolle i utbyggingen og tilsynet med vaksinasjonsvesenet.¹⁹⁸ Departementet gikk bort fra sitt opprinnelige forslag om at vaksinasjon skulle være en lovpålagt plikt for skoleholdere, klokkere og kirkesangere, men det var fortsatt et ønske om en sterkere involvering av kirka. En ville nyttiggjøre seg kirkas infrastruktur i organiseringen (prestegjeldenes sogn og annex), samt involvere kirkas ansatte i arbeidet med utbyggingen av det departementet så for seg som et fullstendig vaksinasjonsvesen av hjelpevaksinatører.

Departementets skisserte modell involverte mange aktører i to parallelle hierarkiske systemer. Mens legene var den sentrale gruppen i lovverket fra 1810 med ansvar for vaksinerings- og rapportering i sine distrikt, ble de gitt påfallende liten oppmerksomhet i 1818. Utover at de ble beordret til å oppsøke sogneprestene for å innhente informasjon om hvem som ville bli hjelpevaksinatører, og at det ble stilt konkrete krav om at de skulle tilby opplæring innen en viss tid. De hadde imidlertid ikke monopol på å gi slik opplæring.

I departementets rapport for årene 1817 og 1818 orienteres det om at det hittil har vært betydelige hindringer i veien for å få ansatt et tilstrekkelig antall hjelpevaksinatører. Men nå var det igangsatt tiltak, og det medisinske fakultet hadde utarbeidet en veiledning som var

¹⁹⁸ I en oppsummerende artikkel om forskning på utbredelsen av koppevaksinerings, trekker Sanjoy Bhattacharya og Niels Brimnes fram at statlige myndigheters arbeid på dette feltet i Europa ofte innebar allianser. Dette handlet om samarbeid med den «embryonale» legeprofesjon. Det er ofte hevdet at denne profesjonen benyttet koppevaksineringsen som middel for å bedre sin sosiale posisjon, gjennom en prosess omtalt som «medikalisering». Men geistlige var også viktige medarbeidere i en del kontekster av statlig intervensjon. I det lutherske Nord-Europa hvor stat og kirke var tettere sammenvevd, var geistliges rolle tydeligst. Det vises her til Sverige, hvor Peter Sköld mener at nøkkelen til landets vaksinasjonssuksess var bruken av kirkens strukturer, og at klokkere og andre lekfolk spilte en rolle som vaksinatører. I starten spilte også presteskapet i Danmark en viktig rolle som vaksinatører. Artikkelenes forfattere ønsker ikke å gi inntrykk av at det alltid var harmoni mellom disse aktørene i Europa, men viser til at et mer globalt perspektiv kan hjelpe en å avdekke mer komplekse sammenhenger. *«Indeed, this approach reveals the existence of weak governmental structures, their struggle to mobilize allies, and the shifting nature of partnerships within state and societal formation».* (Sanjoy Bhattacharya & Niels Brimnes, 2009, s. 7–8). I samtiden ble Sverige betraktet som et av verdens best koppevaksinerte land, og blir ofte fortsatt betraktet som det mest gjennomvaksinerte landet på 1800-tallet. (Sköld, 2005, s. 146). I tillegg til bruken av kirkens organisatorisk infrastruktur har også prestenes rolle blitt løftet fram som en viktig forklaringsfaktor på svenskenes suksess. *«The supervisors were by and large persons in authority, such as barons and those highly placed in the army and the administration, but some women were also given this responsibility, although they mostly came from the same social groups as the men. Later the clergy and local civil servants dominated the lists of supervisors. This local administration of vaccination used the existing parish system, with its meetings, for information, appointments, financial discussion and control. ... This was perhaps the most unique part of the Swedish vaccination system and definitely one of the most important. At the local level, the pioneers were mainly clergymen. Most parishes reported that the pastor had demonstrated the new method, and often had his own children vaccinated first».* (Sköld, 2000, s. 213)

utdelt. Dette hadde allerede begynt å bli «frugtbringende», da over 200 personer hadde meldt seg for å autoriseres som hjelpevaksinatører.¹⁹⁹

Det er usikkert om Ole Georg Moseng har fått med seg hele sakskomplekset når han viser til sirkulæret sendt til legene i 1818 og departementet vaksinasjonsveiledningen, og trekker følgende konklusjon: «*Med all mulig tydelighet går det fram at departementet anså spørsmålet om hjelpevaksinatører for å være en frivillig sak, overlatt til den enkeltes idealisme og innsatsvilje. Det skrøpelige antallet vaksinatører i Norge gjennom de første tiårene av 1800-tallet bærer bud om det magre resultatet av en slik politikk*». ²⁰⁰ Selv om departementet gikk bort fra sin opprinnelige idé om å påby kirkeholdere og skoleholdere å bli hjelpevaksinatører gjennom lovgiving, betyr ikke dette at de ikke benyttet andre virkemidler. Som vi har sett allierte de seg med ei kirke som selv mente at «forespørsel» og «anmodning» ville være tilstrekkelig til å rekruttere vaksinatører (lydighetskultur) og de benyttet seg av økonomiske insitament i form av et ikke ubetydelig honorar.²⁰¹

Vaksinasjon var imidlertid ikke et tema som bare engasjerte sentrale myndigheter, også lokalt fantes det handlende aktører som tok initiativ.

3 Vaksinasjonsopplæring av jordmorstudenter

3.1 Hvordan kom opplæringen i gang?

3.1.1 Anne Marie Johnsens søknad og departementets respons

I mai 1820 sendte jordmor Anne Marie Johnsen søknad til Akershus amt om å bli ansatt som hjelpevaksinatør i Asker og Bærum. Hun skrev at det for tiden ikke var ansatt noen vaksinatør her, det fantes en mengde uvaksinerte barn og det var viktig at noen snarest mulig ble ansatt.²⁰²

Dette er det første skriftlige sporet etter vaksinasjonsopplæring av jordmorskoleelever jeg har klart å finne i arkivene. For å være helt korrekt er det ikke opplæring av en jordmorskoleelev, men opplæring av allerede ferdig utdannet jordmor. Anne Marie Johnsen var blant de aller

¹⁹⁹ («Om Rigets Sundhedstilstand og Medicinalvæsen i Aarene 1817 og 1818», 1819, s. 1).

²⁰⁰ (Moseng, 2003, s. 192)

²⁰¹ I den grad en i ettertid kan se ev. mangler og svakheter kan dette kanskje snarere handle om at det var en kompleks organisasjon med mange aktører. En annen stor utfordring på feltet i store deler av 1800-tallet handlet om ustabil tilgang på fungerende vaksinasjonsmaterie.

²⁰² Brev fra Anne Marie Johnsen til Aggershuus Amt den 19. mai 1820. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Journalsaker. Journalsaker M. 1820)

første «læredøtrene» som i 1816 tok eksamen ved et opplæringstilbud som var forløperen til den offisielle jordmorskolen i Christiania.²⁰³

I oktober 1814 hadde sunnhetskollegiet foreslått at det skulle opprettes et sykehus for hele landet og en fødselsstiftelse. Et av formålene med å opprette en fødselsstiftelse skulle være å utdanne jordmødre.²⁰⁴ Året etter la regjeringen forslaget fram for Stortinget. Det ble besluttet å opprette et fond hvor det årlig ble satt av midler til formålet. Det medisinske fakultet kunne benytte midler fra fondet til midlertidige tiltak til undervisning av leger og jordmødre.²⁰⁵

Kirurgen Magnus Andreas Thulstrup,²⁰⁶ som hadde vært et sentralt medlem av sunnhetskollegiet, og i 1814 ble utnevnt til professor i kirurgi og fødselshjelp ved universitetet, var en utålmodig mann.²⁰⁷ Sommeren 1815 satte han inn en bekjentgjørelse i Christiania Intelligentsedler hvor han opplyste om at det fra begynnelsen av august måned ville bli gitt gratis jordmorundervisning.²⁰⁸ Kost og losji måtte læredøtrene ordne selv. De interesserte måtte ikke være under 20 år og ikke over 30 år, og kunne melde seg ved sunnhetskollegiet.²⁰⁹ Som respons på denne annonsen meldte det seg 27 personer. Av disse anså Thulstrup at 14 var skikket til å gå opp til eksamen.²¹⁰ En av disse var Anne Marie

²⁰³ I sin liste har Thulstrup skrevet Ane Maria Johnsen, Christiania – jeg antar dette er «vår» jordmor. Vedlegg til brev datert 19. november 1816 fra Thulstrup til 3de departement. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Kristiania fødselsstiftelse)

²⁰⁴ (Johansen, 1865, s. 48)

²⁰⁵ (Kjærheim, 1993, s. 6–7)

²⁰⁶ Dansken Magnus Andreas Thulstrup hadde vært reservekirurg ved det kirurgiske Akademi og ved Frederiks Hospital i København. Han hadde også vært i tjeneste ved Fødselsstiftelsen og i nesten 3 år vært amanuensis hos professor Saxtorph. Han ble utnevnt til regimentskirurg med bolig i Christiania i 1797. Etter å ha studert det militære medisinsvesen ved ulike franske, tyske og hollandske feltlasarett ble han i 1801 stabskirurg ved den norske arme. Som stabskirurg deltok han i felttogene i 1808-09 og 1814, og han fungerte som overlege ved Christiania militære sykehus i 1808. Han var «første Medlem» av det norske sunnhetskollegiet fra juni 1809 til nedleggelsen i 1815. I juni 1814 ble han utnevnt til professor i kirurgi og fødselsvitenskap ved det medisinske fakultet ved Norges universitet. Han gikk av som regimentkirurg i 1818, men beholdt embetet som armeens øverste lege, og fikk tittelen generalkirurg fra 1819. (Larsen, 1996d, s. 404–405). Bakgrunnen for utnevnelsen av Thulstrup til professor ved universitetet hadde vært et forslag fra visestattholder og kommanderende general Frederik av Hessen i 1813. Tanken var at Thulstrup, som tidligere hadde bistått i undervisningen ved Det Kirurgiske Akademi i København, skulle utdanne militærleger. Dette var noe landet ville trenge i tilfelle det skulle bli krig. Medisinprofessor Michael Skjelderup var lite fornøyd med ansettelsen av en uten doktorgrad. (J. P. Collett, 2011, s. 174). Thulstrup var venn av kong Christian Frederik, og fulgte han til bryggen da han abdiserte i oktober 1814. Han ble også utnevnt til første livmedikus til kong Karl Johan i 1818. (Larsen, 2014, s. 66)

²⁰⁷ Han skriver selv om dette: «at det vel ikke paaligger mig, som professor ved Universitetet at oplære Gjordemödre; men da Norge efter adskillelsen fra Danmark havde betydelig Mangel paa disse, søgte jeg at bidrage mit til at afhjælpe denne Mangel, ...». Brev fra Thulstrup til 3. departement datert 14.juli 1817. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Kristiania fødselsstiftelse)

²⁰⁸ (Kjærheim, 1993, s. 8)

²⁰⁹ De aller fleste var fra Christiania, men det var også ei fra Bergen, ei fra Larvik og tre fra Hedemarken. Undervisningen pågikk på ettermiddagstid i om lag ni måneder i Borgerskolens lokaler. (Kjærheim, 1993, s. 7–9)

²¹⁰ Disse 14 ble etter Thulstrups anmodning eksaminert av samtlige medisinske professorer og funnet å være dugelige. Det medisinske fakultet hadde tre professorer: Skjelderup, Thulstrup og Sørensen. Brev fra Thulstrup til 3. departement datert 14.juli 1817. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Kristiania fødselsstiftelse)

Johnsen. Ut fra de opplysningene hun selv oppga kan det se ut til at hun ikke fikk opplæring i vaksinasjon da hun deltok på jordmorundervisningen i 1816. I søknaden om å bli vaksinatør, skrev hun at hun ble ansatt som jordmor i Asker og Bærums prestegjeld i oktober 1819, og at hun senere hadde blitt undervist i vaksinasjon av konstituert stadsfysikus Døderlein. Attest fra stadsfysikus Døderlein,²¹¹ datert 11.april 1820, fulgte vedlagt.²¹²

Det var amtsmannen som ansatte hjelpevaksinatører i sitt amt, men for at disse skulle kunne ansettes måtte de ha autorisasjon fra departementet. Departementets krav for å innvilge autorisasjon var at den aktuelle kandidaten hadde attest fra lege på sine vaksinasjonsferdigheter. Etter at amtmannen i Akershus fikk søknaden med vedlagte attest fra Anne Marie Johnsen, videresendte han denne til departementet med sin anbefaling.²¹³

Etter å ha mottatt dette, skrev departementet brev til det medisinske fakultet.²¹⁴ Her ble det vist til Anne Marie Johnsens søknad og attesten fra Døderlein. Videre viste departementet til at det «testimonium» som fakultetet ga sine «læredøtre» også inneholdt opplysninger om at de hadde fått undervisning i vaksinasjon, og at de var i stand til å vaksinere og tildele vaksinasjonsattest. På grunn av dette hadde departementet hittil ikke gitt de opplærte jordmødrene den autorisasjonen som ellers ble krevd for hjelpevaksinatører. Siden Anne Marie Johnsen hadde fått attest fra Døderlein, gikk departementet ut fra at det muligens fantes noen blant de opplærte jordmødrene som ikke hadde deltatt i vaksinasjonsundervisningen, og dermed hadde fått et testimonium hvor de trykte opplysningene om vaksinasjon var utelatt. Dersom det likevel forholdt seg slik at alle opplærte jordmødre var og for ettertiden ville bli opplært i vaksinasjon, kunne det kanskje likevel ansees som nødvendig at de fikk «attest»²¹⁵ fra departementet. Dette begrunnes i to punkter: 1. Det var i Norge ansatt jordmødre som var eksaminert i København,²¹⁶ og som ikke hadde opplæring i vaksinasjon. Blant disse kunne det

²¹¹ Jens Grønbech Døderlein var konstituert som stadsfysikus i Christiania fra 12. mai 1819 til 14. mai 1821, mens Holst var på utenlandsreise. Etter at Holst sluttet i stillingen i 1824 ble Døderlein utnevnt til stadsfysikus. Han hadde stillingen til han søkte avskjed i 1858. (Larsen, 1996a, s. 689). Som stadsfysikus med ansvar for vaksinasjonsinnretningen stod Døderlein for jordmorskoleelevenes vaksinasjonsopplæring.

²¹² Brev fra Anne Marie Johnsen til Aggershus Amt den 19. mai 1820. Attest fra lic med og att Stadsphysicus J. G. Døderlein, datert 11. april 1820. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Journalsaker. Journalsaker M. 1820)

²¹³ Påskrift: «*Det ansøges Indvilgelse, anbefales tjenstligst til det Kongelig Kirke og Undervisnings Departements behageligste afgjørelse.*».

²¹⁴ Nr. 241. 5. juni 1820 til Det medicinske Facultet. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1820-1821)

²¹⁵ I teksten står «*fra Departementet meddeles attest i saa henseende.*». For at dette skal gi mening antar jeg at det her er snakk om autorisasjon fra departementet

²¹⁶ Fra midten av 1700-tallet kom det jordmødre som var opplært og eksaminert av leger i København til flere norske byer. Den første var sannsynligvis Karen Pedersdatter som kom til Bergen i 1749. Hun skal ha vært den eneste jordmoren som tok

være noen som trodde at de var berettiget, ja kanskje forpliktet, til å vaksinere, selv om de ikke hadde den nødvendige kyndighet. 2. Selv om de opplærte jordmødrene var undervist i vaksinasjon, fulgte det dog ikke at de var forpliktet til å utøve vaksinasjon i de distrikt hvor de ble ansatt. En kunne derfor ikke ha visshet om dette eller hint distrikt hadde behov for en hjelpevaksinator. Fakultetet ble bedt om å gi en tilbakemelding på om de var enige i departementets vurdering av at det vil være nyttig om jordmødrene som var opplært i vaksinasjon og som var villige til å påta seg denne oppgaven, fikk autorisasjon. De ble også bedt om å komme med opplysninger om hvem disse jordmødrene var, og i hvilke amt og prestegjeld de var blitt lovet ansettelse.²¹⁷ Dette for at departementet gjennom de aktuelle amtmennene skulle kunne undersøke hvorvidt disse jordmødrene var villige til å utøve vaksinasjon, for deretter å gi dem autorisasjon og føre dem opp i listen over landets hjelpevaksinatorer.

I august sender det medisinske fakultet svar til departementet.²¹⁸ Her ble det opplyst om at Anne Marie Johnsen var en av de jordmødrene som ble eksaminert før 1818. Disse hadde fått skriftlig testimonium fra fakultetet hvor det ikke ble opplyst noe om undervisning i vaksinasjon, og flere av disse hadde heller ikke mottatt slik opplæring. Fra 1818 hadde derimot de eksaminerte jordmødrene som var ansatt i et embete fått testimonium med

borgerskap i byen i perioden 1550-1751 (Scharffenberg, 1901, s. 845–846). Den første eksaminerte jordmora i Trondheim var Maren Anders. Hun kom til byen i 1752. (Bull, 1988, s. 91–92). Da Kanselliet i 1797 tok initiativ til å få flere eksaminerte jordmødre til landet hadde allerede de fleste byene ansatt jordmor. (Bull, 1988, s. 96). Norske kvinner reiste også til København for å få opplæring og bli eksaminert av leger. Den første var kanskje Anne Kristine Lars Pedersens kone fra Friderichsværn værfn (Stavern) som skal ha tatt eksamen i 1754. (kilde: Magne Juhls arbeider med jordmødre. Slægtshistorisk Forening for Viborg og omegn (www.viborgslaegt.dk) Hentet 14.01.2024). I 1759 åpnet Fødselsstiftelsen ved Frederiks Hospital, og i 1761 ble stiftelsens jordmorskole gitt til det medisinske fakultet. (Dübeck, 1973, s. 346). Edvard Schönberg skriver at han hadde vært i København og hentet opplysninger om norske elever fra jordmorskolens protokoll. Ut fra det han kunne se ble de to første norske kvinnene «nedsendt» i 1766 fra byene Fredrikshald og Christiania. Videre fant han at det i perioden før 1787 var uteksaminert 13 norske elever. Av disse var 11 fra byer og 2 fra landet. De to siste kom begge fra Åmot prestegjeld. (Schönberg, 1875, s. 110–111). Etter at det i 1787 ble grunnlagt en ny fødselsstiftelse, ble det lettere for kvinner fra provinsene å ta del i opplæringen. «Læredøttrene» som ikke hadde bosted i København kunne nå få gratis opphold på Stiftelsen, mot at de jobbet som oppvartningskone. (Dübeck, 1973, s. 347–348). Schönberg fant i sin gjennomgang at 52 norske elever ble uteksaminert fra Fødselsstiftelsen fra de flyttet til nye lokaler i 1787 og fram til 1814. Av disse var 35 fra byer og 17 fra landdistrikter. (Schönberg, 1875, s. 111). I en annen oversikt, basert på transkriberte opplysninger fra eksamensprotokollene, har en kommet til et litt høyere antall (56 stykker). Rundt regnet kan en anta at det samlet sett (før og etter 1787) var om lag 70 norske kvinner som hadde tatt eksamen i København i årene før 1815. (kilde: Magne Juhls arbeider med jordmødre. Slægtshistorisk Forening for Viborg og omegn (www.viborgslaegt.dk). Hentet 14.01.2024)

²¹⁷ I mange år ble det praktisert strengt at bare de med løfte om fast ansettelse i et distrikt kom inn ved skolen. «Til Underviisning i Gjordmoderkunsten antages kun de Læredøttre, som med Øvrighedens Anbefaling hidsendes med Løfte om at vorde ansatte, naar de ere udlærte. Denne Indskrænkning er saare nødvendig, baade for at formindske Læredøttrenes Antal, og derved at lette Underviisningen, som ogsaa for at forhindre at ikke flere Subjecter skulle ledes fra andre huslige Sysler, uden siden at kunne erholde den forønskede Ansættelse. Naar Læredøttrene ere udlærte, blive de prøvede af det medicinske Facultet, i Overværelse af de autoriserede Læger, de examinerede Gjordemødre og Læredøttrene, hvorefter de, som findes duelige, vorde indskrevne i en Protocol, og derefter, naar de ansættes, meddeles Lærebrev». (Skjeldrup, 1824, s. 226–227)

²¹⁸ 19. august 1820. Brev fra Det medisinske fakultet til Kirkedepartementet. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Journalsaker. Journalsaker M. 1820)

opplysninger om vaksinasjon.²¹⁹ Selv om alle siden 1818 hadde blitt undervist i vaksinasjon, var fakultetet enige med departementet i at det ville være hensiktsmessig med en særskilt autorisasjon til å vaksinere. Dette fordi mange av de som var opplært ikke ville være i stand til å utstede vaksinasjonsattester, da de ikke kunne skrive. Brevet inneholder videre en liste med navn og opplysninger om ansettelsessted for 30 kvinner som hadde mottatt overnevnte trykte testimonium, samt 5 kvinner som var eksaminert i 1818, 1819 eller 1820, men som ikke hadde fått testimonium fordi de ikke var ansatt i noen fast post.

Få dager etter at departementet hadde mottatt svarbrevet med disse opplysningene, sendte de ut en rekke brev om saken. Ett brev gikk til Akershus amt og gjaldt Anne Marie Johnsens søknad.²²⁰ Det ble vist til attesten fra konstituert stadsfysikus Døderlein og amtets anbefaling, og på bakgrunn av dette oversendte departementet hennes autorisasjon.²²¹ I tillegg til dette brevet ble det sendt brev til 11 ulike amt.²²² Første del av teksten i disse brevene var identisk. Her ble det vist til at jordmødre som var opplært i Christiania siden 1818 hadde fått undervisning i vaksinasjon, og at dette var oppført på det medisinske fakultets testimonium. Departementet skrev videre at det imidlertid ikke var pålagt jordmødrene som en plikt å utøve vaksinasjon, «*hvorimuligens ogsaa nogle kunde hindres med deres egentlige kaldspligter som Gjordemødre, og der tillige blandt de examinered Gjordemödre findes de der ikke ere skrivkyndige, ...*». Det kunne også være at en jordmor var ansatt i et distrikt som allerede hadde det nødvendige antall hjelpevaksinatører, og det ville etter departementets syn være til mer skade enn nytte for vaksinasjonen, om utføringen ble overlatt til flere enn det som var ansett som nødvendig. Departementet hadde derfor besluttet at de jordmødre som ytret ønske om å utføre vaksinasjon i det distriktet de var ansatt, skulle tildeles autorisasjon på samme måte som andre hjelpevaksinatører, gitt at deres søknad ble anbefalt av amtmannen.

I fortsettelsen hadde brevene noe ulikt innhold. Alle brevene informerte om hvilke jordmødre med opplæring i vaksinasjon som fantes i det aktuelle amtet. I brevene som gjaldt jordmødre i

²¹⁹ Planen for fødselsstiftelsen (Den Interimiske Accouchement-Indretning) ble vedtatt sommeren 1818, Thulstrup ble ansatt som overlege og direksjonen kunne åpne stiftelsen 16. august 1818. Det 3. kullet med jordmorstudenter hadde imidlertid begynt 11. februar 1818. Thulstrup var overlege ved stiftelsen fra åpningen i 1818 til han døde i 1844. (Kjærheim, 1993, s. 13–15)

²²⁰ Brev fra Kirke- og undervisningsdepartementet til Akershus amt, datert 29. august 1820. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1820-1821. Sak nr. 347)

²²¹ Som ellers ved tildeling av autorisasjon følger det også vedlagt et eksemplar av en anvisning om hvordan en kan gjenkjenne og innpode kukopper, et eksemplar av forordningen angående vaksinasjon av 3. april 1810, forordningens tillegg i plakat av 19. november 1811 og en vaksinasjonsnål, som amtmannen bes om å videreformidle.

²²² Brev datert 29. og 30. august 1820. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1820-1821. Sak nr. 349-359)

byer, tok departementet til orde for at de ikke anså det som nødvendig at de opplærte jordmødrene utførte vaksinasjoner.²²³ De bad likevel om å få amtmannens/stiftsamtmannens uttalelse om dette. I brevene som gjaldt jordmødre i distriktene ble amtmennene bedt om å gi en tilbakemelding til departementet om de oppgitte jordmødrene ønsket å bli vaksinatører, om de hadde de nødvendige skriveferdigheter, samt om de ble anbefalt av amtet.

3.1.2 Departementets rolle

Ut fra brevet departementet sendte til det medisinske fakultet etter å ha mottatt forespørsel om autorisasjon fra jordmor Anne Marie Johnsen og Akershus amt, kan det se ut til at de kjente til at jordmorskoleelevene fikk opplæring i vaksinasjon og at dette var oppgitt på testimoniene som ble tildelt de som hadde bestått eksamineringen og fått fast ansettelse som jordmor. Departementet skrev at de tidligere ikke hadde ansett det nødvendig å tildele disse autorisasjon som hjelpevaksinatører. Samtidig kan en få inntrykk av at dette er en sak departementet ikke har forholdt seg aktivt til før de fikk søknaden fra Anne Marie Johnsen. Saken fikk dem nå til å løfte fram utfordringer knyttet til at ikke alle jordmødrene hadde slik opplæring, at jordmødre ikke kunne pålegges å vaksinere, at vaksinasjonsvirksomheten til jordmødrene som ønsket å vaksinere måtte samordnes med allerede ansatte hjelpevaksinatører og at departementet hadde et ønske om en samlet oversikt over feltet. I brevene departementet sendte til amtene kommer det i tillegg fram at de så at det kunne være en mulig konflikt mellom jordmødrenes egentlige «kaldsplikter» og plikt til å vaksinere. I tillegg videreformidles det medisinske fakultets begrunnelse for å støtte departementets forslag om autorisasjonskrav for jordmødre, nemlig at en del jordmødre ikke var skrivekyndige. Departementet var ikke imot at jordmødre ble hjelpevaksinatører, gitt at dette var amtmennenes anbefaling. Men de virket heller ikke spesielt ivrige for å få jordmødre inn i disse stillingene. Det er verdt å merke seg at samtidig som alle jordmorskoleelevene fra og med 1818 fikk tilbud om vaksinasjonsopplæring, jobbet departementet med å få på plass et «fullstendig» vaksinasjonsvesen. I dette arbeidet hadde de søkt støtte fra kirkas menn. Departementet hadde gått bort fra sin opprinnelige idé om å pålegge skoleholdere, kirkesangere og klokkere å utføre denne oppgaven, fordi de ønsket at «*de mest oplyste almuesmænd*» i hvert kirkesogn og annex skulle utføre vaksinasjonen. I denne skriftlige

²²³ Departementet oppgir at Kristiansand har flere leger i tillegg til en hjelpevaksinatør, Kristiansund har en lege på stedet, Trondheim er tilstrekkelig forsynt med leger og i Bergen finnes det en fast vaksinasjonsinnretning.

kommunikasjonen finnes det ingen spor etter noen tanker om at jordmødre kunne utføre vaksinasjonen (jf. kap. 2.6).

I forbindelse med opprettelsen av jordmorskolen foregikk det mye kommunikasjon mellom departementet og Thulstrup/det medisinske fakultet. En gjennomgang av sakene som er registrert i departementets kopibøker og journaler i perioden 1817-1819, viser at det var korrespondanse om hvilke krav som skulle stilles til læredøtrene, etterspørsel etter opplysninger om framdrift for oppstart og antallet elever, og videre en del korrespondanse omkring konkrete søkere. I rekrutteringen av elever hadde departementet en mellomstilling mellom jordmorskolen og amtene. Departementet ba derfor om opplysninger fra Thulstrup slik at de kunne informere amtmennene, og be om å få inn søknader. Søknadene departementet fikk inn, ble så videresendt til Thulstrup for vurdering.

Det har ikke vært mulig å finne spor etter kommunikasjon om opplæring i vaksinasjon for jordmorskoleelevene. Det er heller ikke funnet annen kommunikasjon om innholdet i studiet eller til hva som skulle stå på testimoniet. Kanskje mente departementet at det faglige innholdet var noe fakultetet selv skulle stå for, uten deres innblanding. Departementet ser imidlertid ut til å ha vært kjent med at jordmødre fikk slik opplæring og at dette stod på testimoniet. Hvordan de hadde tilegnet seg denne informasjonen er ikke godt å si.²²⁴ Siden det er vanskelig å finne spor av dette i arkivet, er det imidlertid grunn til å tro at dette ikke hadde vært en stor og omfattende sak. Det er vanskelig å konkludere på bakgrunn av ting en ikke finner, og det kan fort få form av spekulasjoner. Ut fra en samlet vurdering synes det likevel sannsynlig at ideen om at jordmorskoleelevene skulle opplæres i vaksinasjon ikke kom fra departementet, og at de i liten grad hadde vært involvert i igangsettingen av dette.

Det er også vanskelig å finne arkivmateriale som kan fortelle om hva som foregikk på det medisinske fakultet i denne perioden.²²⁵ En tilnærming for økt forståelse av hvordan ting kan ha foregått, er å ta en nærmere kikk på den eller de aktørene som med størst sannsynlighet stod for selve vaksinasjonsopplæringen.

²²⁴ I 1817 hadde det blitt besluttet at den planlagte fødselsstiften skulle få lokaler i byens sivile sykehus. Det ble oppnevnt en direksjon som skulle utarbeide en plan for denne stiftelsen. Medlemmene ble oppnevnt 2. januar 1818. Byråsjef Schandorph som var sjef for departementets medicinalkontor, var bl.a. sammen med de tre professorene ved det medisinske fakultet, medlem av denne kommisjonen. (Kjærheim, 1993, s. 10–11; Skjeldrup, 1824, s. 226). Professor Thulstrup og byråsjef Schandorph hadde begge vært medlemmer i det forhenværende Sunnhetskollegiet i Christiania. I dette miljøet med relativt få aktører som møttes i ulike sammenhenger, fløt det sannsynligvis mye informasjon som ikke var skriftlig og ble dokumentert.

²²⁵ Med henvisning til at det før 1829 finnes lite arkivmateriale stiller Øivind Larsen spørsmål ved hva dette kan komme av. Han viser selv til at fakultetet var lite og besto av få personer som måtte begynne på nokså bar bakke. De hadde kanskje annet å tenke på enn å forfatte dokumenter. (Larsen, 2014, s. 53)

3.1.3 Stadsfysikusen i Christiania og vaksinasjonsinnretningen

Fødselsstiftelsen lå i Christiania, og vaksineringsen som jordmorskoleelevene deltok i som del av sin opplæring foregikk sannsynligvis i denne byen. I 1818 ble Frederik Holst stadsfysikus i Christiania,²²⁶ og i april året etter sendte han beretningen om medisinalvesenets tilstand i Christiania for 1818 til departementet. Her opplyste han om at det dette året hadde blitt vaksinert 290 personer. Han skrev videre at overkirurg Schenck hadde, etter avtale med byens praktiserende leger, påtatt seg å gjennomføre den offentlige vaksinasjonen i Christiania. Dette ville medføre at vaksinasjonsinnretningen til enhver tid var forsynt med nok materie til å forsyne departementet med frisk vaksine, som de kunne sende til vaksinatører rundt omkring i landet.²²⁷ I sin instruks hadde sunnhetskollegiet i Christiania i sin tid blitt pålagt å opprette en offentlig «Vaccinations-Anstalt» som landets leger kunne få tilsendt vaksinematerie fra.²²⁸ I mai 1810 besluttet kollegiet at denne anstalten skulle være tilknyttet byens sykehus, og det skulle gjøres avtale med regimentkirurg Johan Ulrich Gustav Schenck.²²⁹ Oppgaven med å levere vaksinematerie først til sunnhetskollegiet, siden til departementet, hadde han fram til 1819. Ved utgangen av 1818 kom koppesmittet til Christiania. Stadsfysikus Holst var overbevist om at sykdommen kunne begrenses og stanses gjennom vaksineringsen. En rekke tiltak ble iverksatt, og det ble ifølge stadsfysikusen vaksinert bortimot 1 000 personer i løpet av de første fire månedene av 1819.²³⁰ Dette året ble også vaksinasjonsinnretningen overført fra militærkirurg Schenck til byens stadsfysikus.²³¹ Bakgrunnen for denne endringen, og hvordan overføringen foregikk er ikke beskrevet. Det er imidlertid ikke usannsynlig at

²²⁶ Han ble konstituert fra nyåret 1818 og ble utnevnt i embetet 21. desember samme år. (Larsen, 1996b, s. 43)

²²⁷ Medisinalberetning fra Holst, datert 6. april 1819. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Medisinalberetninger. 1818-1820)

²²⁸ §29 i Instruction for det Kgl. norske Sundheds-Collegium i Christiania. 7. februar 1810. (Schjønby, 2009, s. 78).

²²⁹ (RA. Sunnhetskollegiets 1809-1815. Møtebøker. Resolusjonsprotokoll bd 1. s 4. n 66, datert 5. mai 1810). Schenck skal bl.a. ha blitt utnevnt til regimentkirurg ved Akershus infanteriregiment i 1809 og til overkirurg ved den norske Artilleribrigaden i 1817. Han var også med å stifte legeföreningen i Christiania i 1833. (Larsen, 1996c, s. 663–664). Han var tidlig i gang med vaksineringsen. Ifølge Vaksinasjonskommissjonens beretning for 1803 skal han ha vaksinert 53 personer i Christiania dette året. (Malm, 1915, s. 62)

²³⁰ Kunngjøring gjennom «*offentlige Blade*» og pålegg til alle prester om fra prekestolen kunngjøre at lovverket påla alle som bodde i samme hus som smittede i byene og samme sogn som smittede på landet, var pålagt å vaksinere seg, med mindre de var vaksinert tidligere eller hadde hatt kopper. Det ble også trykt plakater som politiet hang opp der allmuen holdt til. Stadsfysikus Host allierte seg også med politimesteren. En politibetjent gikk fra hus til hus og informerte om når og hvor den neste vaksineringsen ville finne sted. (Holst, 1824, s. 190–192)

²³¹ Det har vært vanskelig å finne informasjon om hva som egentlig skjedde i 1819, bl.a. mangler medisinalmeldingene fra Christiania for dette året i Riksarkivets aktuelle mappe. Men Frederik Holst skrev noen år senere: «Fra den i Christiania næsten lige siden Vaccinationens Indførelse bestaaende, indtil 1819 af Brigadelæge *Schenck*, men siden den Tid af *Stadsphysikus* bestyrede *offentlige Vaccinations-Indretning* er Medicinal-Bureauet i Regjeringens Kirke- og Underviisnings-Departement i en Række af Aar ugentlig blevet forsynet med tør Vaccinematerie på Glas og Vaccineskorper». (Holst, 1824, s. 197–198).

stadsfysikusen som hadde ansvar for å håndtere epidemier, anså det som hensiktsmessig at han selv tok ansvar for gjennomføringen av vaksineringsen. Samtidig var jobben med kontinuerlig levering av frisk materie avhengig av løpende vaksineringsen. Dersom stadsfysikusen tok ansvar for gjennomføringen av byens vaksineringsen, ville det også være naturlig at «vaksinasjonsinnretningen» lå her.

For å kunne gjennomføre denne massevaksineringsen på kort tid, fikk stadsfysikus Holst autorisert flere medisinerstudenter som hjelpevaksinatører. Han opplyser også at han selv lærte opp 7 av sognets skolelærere som ble autorisert som hjelpevaksinatører. Hva så med jordmorskoleelevene i Christiania som hadde eller skulle lære å vaksinere? Disse er ikke en del av Holsts fortelling. Derimot involveres byens ansatte jordmødre i stadsfysikusens vaksinasjonsregime. Jordmødrene fikk pålegg om å ukentlig levere stadsfysikusen sedler med informasjon over hvilke fødsler de hadde hjulpet til med. Gjennom disse opplysningene om hvem som var født ble det utarbeidet lister over spedbarn i passende rekkefølge, som kunne innkalles til vaksinasjon av en politibetjent. Holst skrev i 1824 at denne ordningen fortsatt besto og gjorde at vaksinasjonen slik stadig kunne holdes i gang, og de kunne til enhver tid levere frisk vaksinematerie til departementet, for videre utsending til «*Rigets forskjellige Egne*».²³²

Etter å ha gjennomført denne massevaksinasjonen reiste Holst på en studietur til utlandet i mai 1819.²³³ I de to årene han var bortreist var Jens Grønbech Døderlein konstituert som stadsfysikus i Christiania. Da Anne Marie Johnsen våren 1820 trengte attest på sine vaksinasjonsferdigheter, slik at hun kunne søke om autorisasjon, var det konstituert stadsfysikus Døderlein hun hadde tatt kontakt med og fått attest fra. Om denne koblingen mellom «vaksinasjonsinnretningen» og opplæringen av elevene på jordmorskolen var til stede helt fra starten av, eller om vaksinasjonsundervisningen kom i stand ved at det medisinske fakultetet/ Thulstrup selv gjennomførte den første undervisningen, er vanskelig å si sikkert. Men det finnes ingen vaksinasjonslister fra Thulstrup i 1818. De aller fleste vaksinasjonene

²³² (Holst, 1824, s. 192). Departementet syntes tydeligvis at dette var en god ordning og anbefalte en del år senere Buskerud amt å innføre samme ordning. Ved et kopperbrudd i Drammen i 1829 ble tre barn mellom 4 og 9 år som var uvaksinerte, hardt rammet av sykdommen. I forkant av utbruddet hadde også byens vaksinasjon stanset opp på grunn av mangel på «subjecter». Departementet henstilte Buskeruds amt om å vurdere samme nyttige ordning som hadde vært innført i Christiania siden 1819. Her var jordmødre pålagt å underrette den som vaksinerte om de barn som ble født. Med hjelp fra en politibetjent ble disse barna i en viss orden innkalt til vaksinasjon. Slik kunne vaksinasjonen kontinuerlig holdes i gang. (Holst & Skjeldrup, 1830, s. 89)

²³³ Reisen var finansiert av det offentlige ved bevilgning fra regjeringen og fra kong Carl Johans private kasse. Collett skriver at Holst var den første vitenskapsmannen som ble sendt ut med stipend fra den nye norske stat for å kvalifisere seg til en faglig lederstilling i landet. Dette viser at myndighetene anså det medisinske og sosiale feltet for å være av særskilt betydning (J. P. Collett, 2011, s. 298–299)

dette året ble, ifølge listene, gjennomført av overkirurg Schenck, som hadde ansvaret for vaksinasjonsinnretningen på denne tiden.²³⁴ Det er ikke usannsynlig at han stod for denne undervisningen, og at undervisningsoppgaven fulgte med «innretningen» over til stadsfysikusen. Det har ikke vært mulig å finne kilder som kan gi sikre svar på hvordan dette foregikk. Selv om vi ikke vet sikkert hvordan begynnelsen var, vet vi at det ikke var fakultetet, men stadsfysikusen som relativt tidlig stod for den praktiske vaksinasjonsundervisningen, og at dette sannsynligvis var i kraft av funksjonen som «vaksinasjonsinnretning». Det er likevel ikke usannsynlig at initiativet kom fra jordmorskolen, dvs. professor Thulstrup.

Men hvorfor ble denne opplæringen igangsatt? Var bruken av jordmødre som vaksinatører en del av legenes strategi for å posisjonere seg som profesjon? Hvordan var egentlig relasjonen mellom leger og jordmødre?

3.2 Hvorfor kom opplæringen i gang?

3.2.1 Relasjonen mellom jordmor og lege – historisk kontekst

I nordisk rett fantes det ingen regler om jordmødre i middelalderens rettsbøker eller landskapslover.²³⁵ Etter reformasjonen kom de første forsøkene på å styre opplæringen av jordmødre gjennom kirkeordinansene. I kirkeordinansen fra 1539 er det tidligste stedet vi kan finne jordmødre som ei klart definert yrkesgruppe i Danmark-Norge.²³⁶ I denne loven fikk prestene i oppgave å undervise jordmødre og kvinner som skulle føde. Det som skulle læres var bønner, trøstende ord, prosedyrer rundt nøddåp og andre ritualer.²³⁷ Det ble også stilt krav til jordmødrene om at hun skulle være ærlig og gudfryktig, og skulle bo på et sted hvor hun kunne hjelpe både fattige og rike.²³⁸ Jordmødrene hadde en dobbeltrolle, som både omfattet

²³⁴ Medisinalberetning fra Holst for 1818, datert 6. april 1819. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Medisinalberetninger. 1818-1820)

²³⁵ (Dübeck, 1973, s. 339)

²³⁶ (Schiøtz, 2017, s. 358)

²³⁷ (Moseng, 2003, s. 210).

²³⁸ En skulle ha jordmødre «*som ere erlige oc gudfryctige, der forstaa seg noget paa sit embede, oc bo paa bequemelige steder, saa wel de fattige som de rige til hielp*». Videre skulle «*predicanterne ... wnderuiise disse Jordemodre, naar de der til ere wdualde, huorledis de seg da skulle haffue bode med barselquinderne oc med fostered*». Kirkeordinans av 14.6.1539. (Dübeck, 1973, s. 339)

det jordiske og forberedelser til det hinsidige.²³⁹ Prestenes undervisning skulle handle om det siste, dvs. «åndelig fødselshjelp».

Selv etter disse første kirkerettslige føringene, var jordmorfunksjonen fortsatt en «*fuglefri næring uden forbindelse med den organiserede nærings- og forvaltningsretlige virkelighed*».²⁴⁰

Begrensningene i utøvelse av fødselshjelp som næring kom med legenes interesse for feltet. I 1672 kom en forordning som ga legene ansvar for å kontrollere og ha oppsyn med jordmødre.²⁴¹ Her fikk de også i oppgave å undervise og eksaminere jordmødre.²⁴² Aina Schiøtz skriver at 1672-forordningen var et gjennombrudd i framhevingen av legene som de fremste av medisinske behandlere, og et viktig ledd i legenes utvikling av profesjonsidentitet og selvforståelse. Mange kom fra høyere sosiale lag og hadde mektige kontakter, og ifølge

²³⁹ Inger Dübeck tar til orde for at kirkeordinansen av 1539 hevdet det kirkelige synspunkt av jordmor som Guds ords forkynnerinne og prestenes medhjelper. Men formelt sett oppfattet vervet som et verdslig embede med en viss katalog av embetsplikter. (Dübeck, 1973, s. 354)

²⁴⁰ (Dübeck, 1973, s. 354) Om dette hadde vært en utbredt næringsvirksomhet i Norge er et annet spørsmål. I Norge har i all hovedsak kvinner vært fødselshjelpere. Kvinner har fra tidligste tider hjulpet hverandre i forbindelse med fødsler. (Schiøtz, 2017, s. 354). Det være seg kvinner i huset, nabokvinner eller andre kvinner i bygden som ble sett på som spesielt dyktige. Den gamle kirkeretten gjorde dette til en plikt for «*griðkonor oc grankonor*». (Reichborn-Kjennerud, 1933, s. 61) (Reichborn-Kjennerud, 1936, s. 59). Noen «*var bedre oplært i livets skole*» og ble kalt hjelpekone (bjargrygr, hjolpr), nærkone, ljosmor, krafskjerring, kramsekjerring, linnmor, stråmor eller jordmor. (Reichborn-Kjennerud, 1933, s. 61) Fødselshjelp kunne inngå som en del av en mer generell kompetanse. Fra Nord-Norge på 1800-tallet fortelles det om faste kvinner som ble hentet eller budsendt ved sykdom og skader på mennesker og dyr. Disse kunne også være «*krafskjerringer*» eller «*hjelpekoner*». Dette var spesialister i nabonettverket som hjalp de som trengte det, når noen skulle komme til verden (også ved vanskelig kalving og lamming) eller forlate verden. Slike kunnskaper og evner ga høy prestisje. (Elstad & Hamran, 2006, s. 69–70). Hjelpen kunne være gratis, inngå i en mer uformell byttesammenheng eller bli krevd betaling for. I sine dagbøker omtaler Absalon Pederssøn to kvinner som på ulike tidspunkt praktiserte som jordmødre. (Schønberg, 1875, s. 93). Det fantes med andre ord kvinner med dette som særskilt oppgave i Bergen på 1500-tallet. Kanskje var denne byen med sin størrelse og sitt antall bedrestilte familier, det stedet i Norge som på denne tiden ga de beste muligheter til å ha fødselshjelp som en egen næringsvirksomhet. Hopper vi fram til 1700-tallet finner vi kilder som viser at det i flere byer fantes kvinner som ble mye benyttet som fødselshjelpere. Det var ikke bare i byene at fødselshjelp kunne være et utkomme for enkelte kvinner. Da presten i Kvernes på Nordmøre på slutten av 1700-tallet skulle finne kvinner i sitt prestegjeld som kunne bli opplært av amtslegen, fant han bare ei som var nærmere 60 år. Han skriver at hun i liten grad skiller seg fra andre som driver med fødselshjelp i prestegjeldet. «*Fast alle slige Koner ere gamle og fattige, som paa den Maade finde sit Ophold ved Føden 1 Uges Tid eller længer hos hver som de betjener*». (Døssland, 1993, s. 11). Uansett næring eller ikke næring, er det ikke disse gamle, erfarne kvinnene vi senere finner på jordmorskolen.

²⁴¹ Legene så på barteskjærerene og apotekerene som sine største konkurrenter. En kongelig forordning fra 1619 hadde allerede slått fast at legen skulle ha oppsyn og kontroll med apotekerne og at det bare var leger som kunne gi innvortes behandling. Men denne loven hadde hatt liten effekt og det var fortsatt konkurranse mellom ulike grupper av behandlere. Nytt i 1672 var at legene også skulle ha oppsyn med jordmødre (Schiøtz, 2017, s. 285–286). De aller første legestillingene i Norge ble opprettet tidlig på 1600-tallet. Det ble ikke mange stillinger i dette århundret, men utover på 1700-tallet vokste antallet landfysikater og kirurgikater. Ved inngangen til 1800-tallet var det 15 fysikater og 27 kirurgikater i Norge. I 1814 var det neppe flere enn 50 leger i Norge. Kirurgikatene ble etter hvert distriktlegestillinger. De største byene beholdt fysikatene, mens de øvrige fysikatene ble oppdelt i kirurgikater/distriktlegestillinger. (Bernier, 1924, s. 392)

²⁴² 4. Decbr. 1672 Frd. om Medicis og Apotekere. Om Medici står det «6) De skal have flittig og tilbørlig Omsorg, at Staden med gode og forfarne Gjordemødre bliver forseet, hvilke og af dem skal overhøres og undervises, førend de maae lade sig bruge; i de andre Stæder skal sligt skee af Medicis approbatis loci, eller de næstværende». (Thurmann, 1851, s. 2)

Schiøtz er det liten tvil om at representanter for standen hadde spilt en sentral rolle i forberedelsene av forordningen.²⁴³

I tiden som fulgte var jordmorbestemmelsene en blanding av kirkerettslig og verdsligsrettslig innhold.²⁴⁴ I kirkeritualet fra 1685 er både amtmennenes, legenes og prestenes roller beskrevet.²⁴⁵ Mye av strukturen i den formelle rollefordelingen på jordmorfeltet mellom ulike grupper av embetsmenn som vi finner på 1800-tallet, ble lagt allerede i siste halvdel av 1600-tallet. Amtmannen skulle stå for oppnevningen, legene ble tildelt den faglige kontrollen, mens prestenes domene gjaldt kontroll med moralen. Noe som skulle endre seg var imidlertid at bestemmelsene om prestenes undervisning i hvordan jordmødrene skulle «forholde sig» i embete, etter hvert skulle erstattes med mer omfattende bestemmelser om legenes opplæring i «jordmorkunsten».²⁴⁶

Utover på 1700-tallet ble det mer regelmessig legestyrte undervisning og eksaminering av jordmødre i København, og fra 1759 hadde byen en Fødselsstiftelse med tilknyttet jordmorskole.²⁴⁷

En jordmorforordning fra 1714 gjaldt bare for Danmark, og ikke for Norge.²⁴⁸ I 1764 fikk også Norge en ny bestemmelse om undervisning og attest fra lege, gjennom et reskript hvor dette var et krav for å kunne bli beskikket til jordmor av øvrigheten.²⁴⁹ Krav om at jordmødre skulle

²⁴³ (Schiøtz, 2017, s. 286)

²⁴⁴ (Dübeck, 1973, s. 343)

²⁴⁵ 25. juli 1685 Kirkeritualet. (Thurmann, 1851, s. 8) I dette kirkeritualet er innholdet i prestenes undervisning beskrevet i detalj. De skal to ganger om året forelese over 11 utdypede punkter. Det handler fortsatt om krav til sinnelag og moral, tillat atferd, tillate virkemidler (bønn, trøst), regler for dåp mv.

²⁴⁶ Kravene om beskikkelse og eksaminering ble i første omgang ikke fulgt opp. De ble ikke engang etterfulgt i København, men her ble dette etter en tid tatt tak i. Tre leger eksaminerte byens jordmødre og mente at de fleste visste lite eller ingen ting om det som «*reqvireres til denne saa höynödvedige Konst*». De utarbeidet deretter et forslag til en forordning med 15 artikler, med regler om utdanning og eksaminering. Resultatet ble jordmorforordningen av 1714 og en jordmorkommisjon i København, bestående av det medisinske fakultet og tre embetsleger. Når Inger Dübeck trekker opp de lange linjer i sin gjennomgang av jordmødres rettshistorie, konkludere hun med at reformasjonskirkens forsøk på vekke øvrighetens pliktfølelse overfor barselkoner og jordmødre, forble uten respons i den verdslige virkeligheten. Men på 1700-tallet framstod det en jordmorstand med en klart definert offentligrettslig rettsstilling. I København fikk 1714-forordningen en økende etterlevelse fra omkring 1740-årene. Utenfor København, og i Norge skulle det ta lengere tid. (Dübeck, 1973, s. 337, 386). 30. Novbr. 1714 *Frd. ang. Gjordemødres Examen, Antagelse og Forhold, saavel i Kjøbenhavn, som overalt i Danmark*. (Thurmann, 1851, s. 13–14)

²⁴⁷ (Schjønby, 2000, s. 72–73). Den første danske læreboka for jordmorstudenter, «*Nye Jorde-Moder-Skole*», ble utgitt i 1725

²⁴⁸ Forordningen av 1714 ble utvidet til å gjelde Bergen by og stift i 1773 (Reskript av 4.8.1773), og Christiania og Akershus stift i 1780 (Rescript av 27.9.1780)(Thurmann, 1851, s. 35, 44–45). Selv om den ikke formelt gjaldt for Trondheim, skal det i 1797 ha blitt uttrykt at forordningen da hadde vært praktisert i mer enn 30 år. (Bull, 1988, s. 94)

²⁴⁹ Rescript af 16.3.1764 «*at de Koner, som i Kjøbstæderne og paa Landet udi Norge agte at lade sig bruge som Jordemødre, skal anmelde sig hos vedkommende Øvrighed for fra samme at blive forsynet med et Beviis til nærmeste Medicum eller Chirurghum, hvilken Medicum eller Chirurghum, efter givne Underviisning, og naar han eragte saadan en Kone beqvem til at være Jordemoder, skal derom meddele hende sin skrifflige Attest til Stedets Øvrighed, som derefter haver at beskikke hende*

eksamineres av leger var ikke bare enkelt å gjennomføre i et land hvor det var langt mellom legene.²⁵⁰ I Danmark ble det oppfattet som et problem at mange av de utdannede jordmødrene ikke fikk ansettelse.²⁵¹ Det Danske Kanselli utarbeidet en plakat i 1791 som slo fast at der det var ansatt eksaminert jordmor var alle fødende pålagt å bruke henne. Det ble også fastsatt takster for tjenesten som måtte betales dersom jordmora ikke ble benyttet.²⁵² I utgangspunktet gjaldt dette bare Danmark, men i desember samme år ble tilsvarende reskript gjeldene i Akershus stift,²⁵³ og året etter i Trondheim stift.²⁵⁴ Begrunnelsen for utvidelsen synes å være et ønske om å få flere norske kvinner til å utdanne seg i København,²⁵⁵ men stiftsamtmannen skal også ha sett det som et problem at de som allerede var eksaminerte ikke ble benyttet.²⁵⁶

I 1810 kom et omfattende regelverk som var felles for Danmark og Norge.²⁵⁷ Reglementet av 21. november 1810 ga føringer om at landet skulle inndeles i jordmordistrikter, og at det i disse distriktene skulle ansettes eksaminerte jordmødre på de vilkår som var fastsatt i dette reglementet. Jordmødrene skulle ha «testemonium» på sine ferdigheter fra jordmorkommisjonen i København, eller fra annen jordmorskole dersom dette var opprettet.

til Jordmoder». (Dübeck, 1973, s. 349). Schönberg skriver at dette må kunne betraktes som et forsøk på å overføre Jordmorordningen av 30. november 1714 i en delvis og etter forholdene tilpasset anvendelse i Norge, «*men videre Følger havde de nævnte Bestemmelser sandsynligvis ikke, thi i de mere oplyste Byer søgte man efterhaanden at forskaffe sig Jordmødre, der vare oplærte i København, og paa Landet vedblev man som fra Arilds Tid at føde med en Nabokones, Slægtning eller Tyendes Assistance».* (Schönberg, 1875, s. 103)

²⁵⁰ En annen utfordring må ha vært mangelen på leger. På 1600-tallet ble de første offentlige legene i Norge ansatt som stadsleger i de største byene. Landet for øvrig hadde få offentlige leger før det fra 1773 ble opprettet landfysikat eller amtsfysikat. Fra slutten av 1700-tallet ble også stift og amt inndelt i kirurgdistrikter. (Mykland, 2005, s. 288) Da de første eksaminerte jordmødrene fra København ble ansatt, var det ikke uvanlig at de som en del av ansettelsesvilkårene ble pålagt å lære opp nye jordmødre lokalt. Finansiering av opplæring i København ble av lokale myndigheter sett på som en investering for å få i gang jordmordrevel lokal opplæring. Det var ikke uvanlig at kvinner i jordmødrenes familie ble benyttet som hjelpejordmor. (Dübeck, 1973, s. 346). Dette var i tråd med gammel praksis, hvor eldre jordmødre hadde med seg en datter eller andre unge kvinner i familien for at de skulle lære faget. Læringsystemet skal ha vært vanlig også ut over familien. (Bull, 1988, s. 93–94). Ida Bull trekker fram at denne ordningen med hjelpejordmødre under opplæring, minnet om organiseringen innenfor laugssamfunnet, der en innehaver av privilegier hadde lærlinger i arbeid. Hun viser til at dette systemet ble motarbeidet av sentrale myndigheter og legene, som ønsket sterkere kontroll med utdanningen. (Bull, 1988, s. 97)

²⁵¹ Det skal ha vært 30 stykker som ventet på stilling i 1790. (Juhasz, 1984, s. 9)

²⁵² Plakat av 29. april 1791.

²⁵³ 16. Decbr. 1791. Rescr. (til Stiftsbefal. i Agersh. Stift), ang. Gjordemødre i Agershuus Amt, og deres Skyds-Omkostninger af Fattig-kasserne at uredes for de Fattige. Her ble det tatt til orde for at det måtte bestemmes hva jordmødrene skulle ha betalt for å betjene en barselkone, og at allmuen som vegret seg for å bruke en eksaminert og ansatt jordmor, måtte ha plikt til å betale et bestemt beløp til disse, hver gang de tilkalte «*de Omkringstreffendes og Ukyndiges Hjælp»*, jf. plac. 29. april d.a. (denne plakaten gjaldt Danmark, og ble inntil videre utvidet til Akershus amt). (Thurmann, 1851, s. 64)

²⁵⁴ 8 Juni 1792. Rescr. (til Stiftsbefal. i Trondhjems Stift, og til Amtm. over Romsdals Amt), ang. Betaling for examinerede, samt Straf for Brug af uexaminerede, Gjordemødre. Også her er føringene i tråd med plakat av 29. april 1791 for Danmark. (Thurmann, 1851, s. 68–69)

²⁵⁵ I Akershus stift var det ifølge reskriptet fra 1791 bare to personer fra allmuen som «*have kunnet overtales til at nedreise til Kjøbenhavn, for at lære Gjordemoder-Kunsten»*. I reskriptet for Trondheim året vises det til vanskelighetene i Norge med å få dyktige personer til å «*lade sig undervise i Gjordemoder-Videnskaben»*.

²⁵⁶ (Juhasz, 1984, s. 9–10)

²⁵⁷ Etter 1714 hadde det vært ulikt regelverk for jordmødre i Danmark og Norge.

Dersom det ikke fantes tilstrekkelig antall av jordmødre med eksamenspapirer fra jordmorskole, hadde overøvrigheten myndighet til å gi «Fruentimmer»²⁵⁸ tillatelse til å praktisere som jordmødre, dersom de hadde fått opplæring og attest på sine ferdigheter fra stifts- og landfysikus eller at øvrighetens opprettede opplæring og eksaminering som involverte distriktslegen eller annen lege.

Amtmennene skulle, etter et samarbeid med presteskabet og distriktslegene, sende inn forslag til inndeling av jordmordistrikter i sitt distrikt. «*Det umiddelbare Opsyn med Gjordemodervæsenet paaligger den underordnede Øvrighed paa ethvert Sted; ligesom det og skal være de beskikkede Lægers Pligt, enhver i sit District at anvende den yderste Opmærksomhed paa, om nogen Uorden i denne Henseende skulde finde Sted, og i saa Fald strax anmelde saadant, efter Omstændighederne, enten for Stedets eller Amtets Øvrighed*».²⁵⁹

Forarbeidet til 1810 reglementet viser at det ikke hadde vært selvsagt at legene skulle være alene om å ha oppsyn med jordmødrene i distriktene. Kanselliet hadde i sitt utkast til reglement foreslått at jordmordistrictene skulle ha samme organisering som fattigvesenet. Det vil si at det i hvert jordmordistrict skulle opprettes en kommisjon bestående av politimesteren, sognepresten, nærmeste distriktskirurg og eventuelt en godseier eller bonde. Kommisjonen skulle både ha fullmakt til å ansette og ha oppsyn med jordmødrene. Sunnhetskollegiet i København var ikke imot dette, men de mente at jordmordistrictene burde være større enn prestegjeld. Dette fikk kanselliet til å snu, da de mente det ville ta for lang tid å samle kommisjonsmedlemmene og uheldig med flere kommisjoner i ett og samme jordmordistrict. Det var også vurdert å omfatte et mindre omfattende arbeid enn arbeidet i fattigvesenet. Etter at jordmordistrictene først var etablert, kunne derfor distriktslegen klare det framtidige tilsyn med jordmødre.²⁶⁰

²⁵⁸ Loven forutsatte at det bare var kvinner. I Danmark-Norge var det ingen tradisjon for mannlige jordmødre/fødselshjelpere. I Frankrike ble mannlige jordmødre kalt «accoucheur» og hadde ofte grunnutdanning i kirurgi. De fortrengte ikke de kvinnelige jordmødrene, slik «men-midwives» i stor grad gjorde i England i perioden fra 1740 til 1770. (Schiøtz, 2017, s. 354–356)

²⁵⁹ § 7 (Thurmann, 1851, s. 125)

²⁶⁰ (Nørr, 1981, s. 400–401)

Det skulle nå utvikles et fullstendig jordmorvesen bestående av «eksaminerte jordmødre». Bare jordmødre opplært av lege hadde tillatelse til å praktisere som jordmor.²⁶¹ Det var også legestanden²⁶² som skulle ha det løpende oppsynet med dette jordmorvesenet.

Anne Witz konkluderte i sin analyse av forholdet mellom mannlige leger og kvinnelige jordmødre med at legene benyttet demarkasjon som strategi i sitt profesjonsprosjekt.²⁶³ Gjennom å konstruere et skille mellom «normale» og «unormale» fødsler kunne de nedvurdere jordmødrenes ferdigheter. Med dette skillet kunne de konstruere en kobling mellom de to yrkene hvor legene kunne veilede, overvåke og kontrollere jordmødrenes praksis. Nedvurderingsstrategien medførte at de kunne kontrollere kunnskapsbasen, så vel som yrkets infrastruktur.²⁶⁴ Witz' analyse handlet om Storbritannia, og det var mange forskjeller på situasjonen der og i Norge.²⁶⁵ Samtidig er det klare paralleller. I Norge ble det også skilt mellom «normale» og «unormale» fødsler. Jordmødre skulle håndtere de normale fødslene,²⁶⁶ men dersom det oppstod komplikasjoner skulle lege tilkalles. Debatten som startet på 1860-tallet om jordmødre skulle ha lov til å bruke fødselstang, illustrerer hvor viktig det var for legene å beholde sin dominans over jordmødrene. Kjærheims gjennomgang av tangdebatten viste at de fleste argumentene gikk ut på at jordmødrene ville bli for selvstendige dersom de fikk benytte tang. «*Det som ligg bak konflikten, er difor frå legane si side truleg helst omsynet til prestisje og status*».²⁶⁷

²⁶¹ Utover på 1800-tallet skjedde det en liberalisering av næringslovgivningen. I 1839 vedtok Stortinget en tilleggslov til 1810-regelverket, som åpnet for at fødende selv kunne bestemme hvem de ønsket å benytte som fødselshjelper. Eksaminerte jordmødre hadde ikke lenger monopol som fødselshjelper

²⁶² Bakgrunnen til legene var primært embetsstanden og handelsborgerskapet, dvs. at de kom fra de øvre sosiale lag. I perioden 1791-1860 ble det utdannet 936 medisinere som jobbet i Norge. Av disse hadde 4 stykker far som var arbeider eller fisker, 71 stykker (7,6 %) var sønner av proprietærer eller bønder, 14% tilhørte kategorien «funksjonær», mens nærmere 70% var rekruttert fra akademiker- og forretningsstanden. Inntil 1893 var alle leger menn og de fleste kom fra byer. Prestene kom oftere fra bygdemiljø og bondebefolkning, og hadde ut fra sin bakgrunn et bedre utgangspunkt for å bli akseptert av befolkningen i distriktene. Sammenlignet med de øvrige gruppene av embetsmenn slet legene gjennom hele 1800-tallet og et stykke inn på 1900-tallet, med en mindreværdighetsfølelse. Årsaken var at de hadde lavere autoritet i befolkningen, svakere tilknytning til de mest prestisjetunge delene av embetsverket og dårligere arbeidsbetingelser. (Schiøtz, 2003, s. 143–144)

²⁶³ Rannveig Dahle omtaler demarkasjon som en strategi som ga én profesjon rett til å overvåke og regulere andres arbeid innenfor et system av hierarkisk arbeidsdeling, og som satte premisser for kjønnsarbeidsdelingen. Med henvisning til Witz skriver hun videre at denne formen for lukking bare var mulig fordi kvinnene hadde svak samfunnsmessig posisjon i de aktuelle historiske periodene, de var «naturlig» underordnet menn. (Dahle, 2013, s. 217)

²⁶⁴ (Witz, 2013, s. 88–93)

²⁶⁵ I Storbritannia opplevde de kvinnelige jordmødrene konkurranse fra «men-midwives». I motsetning til Norge organiserte jordmødre seg relativt tidlig og gjorde motstand mot menns overtakelse og kontrollering av feltet.

²⁶⁶ Selv om de bare skulle ta seg av normale fødsler, var den svært krevende og farlige teknikken vending en del av opplæringen. (Kjærheim, 1987, s. 99)

²⁶⁷ (Kjærheim, 1987, s. 100)

Kjærheim merker seg også et annet vesentlig trekk ved situasjonen i Norge. For jordmødrene handlet ikke tangdebatten om deres forhold til legene. Her var maktforholdene hele tiden så ulike at jordmødrene ikke kunne komme i åpen opposisjon. Jordmødrene var aldri sterke nok til å gjøre annet enn å akseptere sin situasjon som underordnet, med liten faglig autonomi og lav status.²⁶⁸

3.2.2 Opplæringen som del av legenes strategi i et profesjonsprosjekt

I vaksinasjonens første år var spørsmålet om legene skulle ha monopol på å utføre vaksineringsjobben oppe til debatt. Eksklusjon, som er en av lukningsstrategiene i Witz' teori, ble ikke valgt i Danmark-Norge.²⁶⁹ Gitt at alle barn skulle vaksineres, var det for få leger og for store avstander på landet, til at dette lot seg gjennomføre uten hjelpevaksinatører. Valgte legene, som var den dominerende gruppen i arbeidet med å utvikle forslagene til politikk for området, i stedet en demarkasjonsstrategi? Slik Anne Witz bruker begrepet handler det om forhold mellom tilstøtende yrkesgrupper i et oppdelt arbeidsmarked. Her fantes det ikke en tilstøtende yrkesgruppe, men en tidligere forebyggingsmetode (inokulasjon) praktisert av både leger og lekfolk. Virkemidlene som ble benyttet var de samme. Men først måtte en skape en ny tilstøtende yrkesgruppe, «hjelpevaksinatører». Gjennom nedvurdering av lekfolks forebyggingskompetanse, kunne legene hevde monopol på opplæring og eksaminering, samt søke støtte fra staten i form av krav om autorisasjon for denne nye yrkesgruppen.²⁷⁰

Men handlet dette om kjønn? Dersom Tode hadde rett i sin formulering om at inokulasjon hadde blitt revet ut av kvinnenens hender av legene (se kap. 2.2),²⁷¹ var denne kjønnskampen allerede gjennomført. Omsorgstjenester og medisinsk behandling hadde forgått i hjemmene, og kvinner hadde hatt den sentrale rollen. Men på forebyggingsfeltet hadde ting endret seg allerede før innføringen av kukoppevaksinen. Både leger, prester og andre menn hadde fått interesse for inokulasjon, og begynt å praktisere denne teknikken. I den grad det hadde vært

²⁶⁸ Ikke en gang etter at landsforeningen ble stiftet i 1908, gikk de inn for andre reformer enn de som kom etter forslag fra leger eller som legene kunne akseptere. De var ikke sterke nok til å stille seg i opposisjon til legene, i stedet «*må dei søkje ly bak den etter kvart så mektige profesjonen*». Denne debatten handlet for jordmødrene om forholdet til fødselshjelperne uten jordmorskole. Fødselstangen kunne være et middel i deres konkurranse med hjelpekonene. (Kjærheim, 1987, s. 100–101)

²⁶⁹ I Danmark skulle imidlertid legene etter noen år overta all vaksinasjon. I 1818 bestemte kanselliet at fri befordring bare skulle gis til de som ikke var leger, dersom legen selv ikke kunne foreta vaksinasjon. I 1820 kom en kongelig resolusjon som forbød utstedning av flere autorisasjoner til hjelpevaksinatører. (Nørr, 1981, s. 390). Etter dette var hjelpevaksinatørene en gruppe som ble stadig mindre og etter hvert døde ut i Danmark.

²⁷⁰ I vaksinasjonsloven fra 1810 ble inokulasjon forbudt i Danmark-Norge, § 20. (Thurmann, 1851, s. 122)

²⁷¹ (Mellemegaard, 2001, s. 116–117)

det, var det ikke lengere et rent kvinnearbeid ved innføringen av den nye forbyggingsteknikken vaksinasjon.

For å ha tillatelse til å vaksinere måtte alle som ikke var lege, ha attest på sine ferdigheter og autorisasjon fra vaksinasjonskommisjonen i København eller sunnhetskollegiet i Christiania.²⁷² Da dette ble formulert var disse institusjonene kollegier av fagfolk, dvs. i all overveiende grad leger. Selv om regelverket ikke formulerte at leger skulle ha kontroll med dette området, var dette sannsynligvis forutsatt – ut fra samtidens system med fagkollegier/fagkommisjoner. Etter at sunnhetskollegiet var lagt ned og sakene flyttet til departementet, var det ikke lengre leger som utstedte autorisasjonene. Selv om det ikke var eksplisitt formulert i plakaten fra 1811, var det i praksis legene som stod for opplæringen av hjelpevaksinatører og ga dem attest på deres ferdigheter. I departementets brev til biskopene og andre aktører i 1818, hvor departementets opplegg for å få på plass et fullstendig vaksinasjonsvesen ble skissert, skrev de at autoriserte vaksinatører som var prester eller «Mænd af Erudition», også kunne gi personer som ønsket å bli hjelpevaksinatører denne undervisning og attest.²⁷³ I tiden fra 1817 hadde departementet alliert seg med kirken for å bygge ut vaksinasjonsvesenet og gitt prestene en større rolle, mens legene ble gitt liten oppmerksomhet. Det kan synes som om legene hadde mistet sin kontroll over hjelpevaksinatørenes opplæring og autorisasjon.

I denne situasjonen er det ikke utenkelig at legene var motivert for å sette i gang nye tiltak som kunne sikre fortsatt kontroll over vaksinasjonsområdet. Legene hadde allerede benyttet en demarkasjonsstrategi overfor jordmødrene. Det stedet de hadde råderett over var på universitetet og innholdet i den undervisningen som der ble gitt. Ut fra dette kan vi tenke oss at det å igangsette opplæring av jordmorskoleelever i vaksinasjon, var en strategi hvor de gjennom sin posisjon overfor denne yrkesgruppen kunne sikre fortsatt kontroll over vaksinasjonsfeltet. Skoleholderen var underlagt prestenes oppsyn og kontroll, mens jordmødrene stod under legenes oppsyn. Ved å erstatte skoleholdere og andre hjelpevaksinatører med jordmødre, ville legene igjen kunne ha full kontroll. Finnes det belegg for at dette kan være forklaringen?

²⁷² 19 novbr 1811. Pl. for Danmark og Norge, som inneholder Tillæg til Frd. af 3 April 1810 om Vaccinationen. «1) De, som uden at være egentlige Læger, herefter ville paatage sig at vaccinere, skulle dertil, efter godtgjort Duelighed, erhverve Authorisation, i Danmark af Vaccinations-Commissionen i Kjøbenhavn, og i Norge af det derværende Sundheds-Collegium». (Thurmann, 1851, s. 131)

²⁷³ Se kap 2.6

Stadsfysikus og senere professor Frederik Holst var en av de mest sentrale aktørene i det medisinske miljøet i Christiania, og skulle på 1830-tallet ta til orde for at legestanden måtte få en mer framskutt plass i sentralforvaltning av medisinalvesenet.²⁷⁴ Men i den første perioden etter 1814 var sannsynligvis oppmerksomheten hos de sentrale aktørene innen legestanden først og fremst rettet mot å få på plass sentrale institusjoner i den nye nasjonen, og i mindre grad rettet mot egen rolle i sentralforvaltningen. De måtte bl.a. få på plass en universitetsutdanning og et sykehus som kunne benyttes i den praktiske undervisningen.²⁷⁵

Da stadsfysikus Holst skulle gjennomføre massevaksinasjon i Christiania i 1819, benyttet han ikke jordmødre som vaksinatører. I tillegg til å benytte medisinerstudenter, ga han selv skolelærere vaksinasjonsopplæring. Han forholdt seg aktivt til jordmødrene ved å pålegge dem å rapportere om fødsler, men han benyttet dem ikke som hjelpevaksinatører. Han ser med andre ord ikke ut til å ha vært spesielt ivrig med tanke på å fremme jordmødrene som hjelpevaksinatører. Det har også vært vanskelig å se at andre sentralt plasserte leger aktivt promoterte jordmødrene som hjelpevaksinatører. Heller ikke i årene som fulgte ser dette ut til å bli gitt særskilt oppmerksomhet i det medisinske miljøet.

Døderlein, som var Holst etterfølger som stadsfysikus i Christiania, fikk i 1824 etter egen søknad, godkjøring for å samle og forsyne departementet med vaksine. I søknaden og innvilgelsen nevnes ikke opplæring av jordmorskoleelevene som en del av hans ekstraarbeid.²⁷⁶ Først tre år senere kom «*tillige underviser vordende Gjordemødre i at vaccinere*» med som begrunnelse for dette tillegget i stadsfysikusens lønn.²⁷⁷ Heller ikke i sine

²⁷⁴ (Holst, 1833). I 1833 ble det oppnevnt en komité som skulle utarbeide utkast til ny medisinallov. Et av medlemmene var Holst, som nå så en mulighet for å få et medisinalvesen med medisinsk sakkyndige i den sentrale ledelse, slik det tidligere hadde vært med Sunnhetskollegiet. Holst tidsskriftartikkel fra 1833 om nødvendigheten av et legekyndig sunnhetskollegium i Norge, ble gjengitt i motivene til utkastet til ny lov om medisinalvæsenet i 1844. Misnøyen ser ut til å ha toppet seg etter byråsjef Schandorffs død i 1842. Men legene vant ikke fram, og departementskontorets nye byråsjef fra 1844 var jurist. Presset for å få større medisinsk sakkyndighet i sentraladministrasjonen fortsatte. (Maurseth, 1979, s. 281–282)

²⁷⁵ De første årene drev professor Thulstrup og professor Sørensen provisorisk klinisk undervisning av medisinerstudenter ved byens og amtets sykehus. Arbeidet med å få finansiert og oppført Rikshospitalet med fødselsstiftelse tok sin tid. I tillegg til sitt professorat var Holst i praksis leder for direksjonen for Rikshospitalet, også Thulstrup var medlem av den regjeringsoppnevnte direksjonen. (J. P. Collett, 2011, s. 293–295, 298 og 314). Legeforeningen i Christiania ble stiftet i 1833, mens fagtidsskriftet Eyr ble utgitt fra 1826 (redaktører var Skjeldrup og Holst).

²⁷⁶ Juli 1824. sak nr 326. Søknad fra Stadsfysikus Døderlein. Sak nr 612. 20. desember 1824 Fra Stats Sekretariatet. Melding om innvilgelse. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Journaler og -registre, Journal MB, 1823–1826)

²⁷⁷ Ved kongelig resolusjon 28. februar 1827 «*tilstaaes*» stadsfysikus i Christiania J.G. Døderlein 100 Spd årlig, «*imod at han opsamler Vaccinematerie til Forsendelse til Hjælpevaccinateurer i Riget og tillige underviser vordende Gjordemødre i at vaccinere*». («Offentlige Foranstaltninger og Bekjendtgjørelser, Medicinalvæsenet vedkommende», 1827, s. 186). Pengene ble hentet fra budsjettposten for ekstraordinære utgifter på Medisinal- og karantenevesenet. I 1833 hadde Statsrevisjonene en merknad til dette. De fant utgiftene hensiktsmessig, men mente det burde betraktes som gasje. Committeeen for Gage- og Pensionslisternes Revision mente imidlertid at det ikke var tilrådelig å etablere flere gasjeposter, og innstilte på at godtgjørelsen fortsatt skulle dekkes av bevilgningen til tilfeldige utgifter ved Medisinal- og karantenevesenet. (Stortingsforhandlinger, 1833, s. 181–182)

medisinalberetninger fant stadsfysikus Døderlein grunn til å nevne oppgaven med å undervise jordmorskoleelevene i vaksinasjon før mot slutten av 1820-tallet.²⁷⁸

Dersom dette var en del av en strategi i legenes profesjonsprosjekt, skulle en forvente at legene var ivrigere i å få jordmødrene inn i hjelpevaksinatørstillingene. Fra sentralt hold synes dette å handle mer om opplæring, enn om yrkesutøvelse.

Hva så med jordmødrene – kunne de ha spilt en rolle og hatt egne motiver for å få igangsatt opplæring i vaksinasjon?

3.2.3 Hvem var de eksaminerte jordmødrene?

I forkant av opprettelsen av jordmorskolen i Christiania i 1818 ble det i korrespondansen mellom departementet og professor Thulstrup diskutert hvem som skulle få tilbud om opplæring og eksaminering til jordmoryrket.²⁷⁹ Departementet mente at de som best passer til disse postene ute i distriktet vil være husmannskoner, da disse kunne finne seg tjent med dårlig lønn. Det ville heller ikke være nødvendig å skaffe disse fri bolig, slik reglementet stilte krav om. Dersom derimot en fremmed jordmor skulle ansettes ville det være nødvendig med både bolig og øvrige emolumenter som reglementet fra 1810 foreskrev. Et kjøpstadfruentimmer ville heller neppe være fornøyd med dette, da disse lave inntektene ikke samsvarte med hennes vante levevis. Opplæringen av jordmødre hadde startet før den offisielle åpningen av jordmorskolen i 1818 og departementet viste til at nesten alle som til nå var opplærte, var kjøpstadsfruentimmer. Av disse var vel halvparten ugifte og før jordmoropplæringen var de i alminnelig tjeneste,²⁸⁰ «*under Oplærelsen blev de vante til en*

²⁷⁸ Omtales ikke i 31. desember 1827 eller tidligere, men 31. desember 1828 og senere. Han skriver at han har opplært de «*udlærte Gjordemödre*». Så kanskje var dette det siste de lærte i forbindelse med jordmor utdannelsen. Døderleins medisinalberetninger. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Medisinalberetninger. 1824-1825, 1827-1828)

²⁷⁹ Legen Mathias Goldt i Molde, som sammen med amtmannen utarbeidet en plan for amtets jordmoropplæring i 1790, mente bl.a. at de burde være middelaldrende, men ikke over 40 år. Det var bra om de var enker og en fordel om de hadde født selv, men ikke nødvendig. De måtte være lærevillige, ha god forstand og kunne lese, det var også ønskelig at de kunne skrive. Som personlighetstyper skulle de være muntre, og kjent for medlidenhet, sedelighet, taushet og mot. De måtte ikke være overtroisk, egensindige, trettekjære eller tilbøyelighet til drikk, kvakksalveri og baktalelse. De kroppslige kravene var at de var sunne og velskapte, med små hender og lange, rette fingre. (Døssland, 1993, s. 10–11).

²⁸⁰ Det ser ut til at departementet her legger til grunn at det å være i tjeneste var eneste alternativ til å ta ei jordmorutdanning. Anna Caspari Agerholt var i sin historiske gjennomgang av kvinner i arbeidslivet, opptatt av at kvinner også ernærte seg på mange andre måter på denne tiden. Hun fant gjennom avisannonser fra 1820- og 1830-tallet at både gifte og enslige kvinner var «*motehandlerinner, bunthandlerinner, danselærerinner, pleiemor på asyl m.m. og at svært mange kvinner ernærte seg ved å veve og sy for andre*». Hun skriver videre at naturligvis var jordmorbestillinga overlatt til kvinner, «*men utdanninga var mangelfull og standen neppe akte*». (Agerholt, 1940, s. 9–10). Selv om det fantes alternativer til «tjeneste» også på landet, var nok bredden i disse alternative måtene å ernære seg på langt mer avgrenset, enn det som var tilfellet i de største byene. Det skulle skje store endringer i løpet av 1800-tallet, men i denne oppgaven er vi fortsatt i første halvdel av århundret. Det var en periode med sterk befolkningsvekst og vi kan ane økt mobilitet og en voksende markedsøkonomi, men fortsatt befinner vi oss i et jordbrukssamfunn hvor familien som produksjonseenhet var det dominerende bildet.

mere tvangfri levemaade, og som examinerede Gjordemödre kunne de ikke finde behag i paa nye at tjene uagtet de ingen ansettelse fik som Gjordemödre: ...». Resonnementet fortsetter med at dette lett kunne skade moralen, og departementet var bekymret for at jordmoreksamen kunne fungere som et vern for «*lösaktige fruentimmer*».²⁸¹

Thulstrup sa seg enig med departementet i at husmannskoner var å foretrekke, men frykter at det i denne gruppen vil være vanskelig å finne personer som «*forener lyst og fatte-Evne med fleere for en duelig Gjordemoder nödvendige Egenskaber*». For at distriktene ikke skulle få unødvendige omkostninger, og Thulstrup ikke skulle bruke tiden på mennesker som det ikke kunne bli noe av, var det viktig at amtsøvrighetene var nøye med utvelgelsen. Han listet opp fire punkter. For det første måtte de være mellom 20 og 30 år. Det neste gjaldt fysikken. De måtte ha god helse, ikke ha utslett, ikke ha store hender og spesielt ikke stive eller krokete fingre. Dernest skulle en helst velge koner som selv hadde født en eller flere barn, men som ikke hadde sped- eller småbarn hjemme. Til sist måtte de kunne lese godt, om mulig skrive noenlunde leselig,²⁸² ha lærevillighet og evne til å begripe det som ble sagt og vist dem. Til dette punktet var det også tilføyet at det måtte medfølges en attest fra presten om deres moralske oppførsel.²⁸³

Dette var egenskapene til de elevene som var ønsket, men hvem var det som rent faktisk gikk på jordmorskolen?

²⁸¹ Brev fra departementet til Stabschirurg Thulstrup datert 4. juni 1817. (RA. 3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Kopibok MB 83-678, 1-185. saknr. 232/1817)

²⁸² « ; *men naar Smaapigerne ogsaa begyndte at ville skrive og regne, og jeg ogsaa sagde Ja dertil, da blev det formeget. En sliq Skandale kunde ikke taales*». (Langeland, 1888, s. 182) Målet ved innføringen av allmueskolen var at alle barn skulle få tilstrekkelig undervisning om «*Troens Grund samt Salighedens Vey, ...*». Barna måtte derfor lære å lese i bok, slik at de kunne lese Luthers katekisme og hovedpunktene i Pontoppidans forklaring. (Fet, 2003, s. 20). Dersom foreldrene ønsket det, kunne det også undervises i regning og skriving, men dette var ikke obligatorisk. Skriveopplæring måtte foreldrene derfor be om og betale ekstra for, før det ble obligatorisk i 1827. (Haraldsø, 1989, s. 18) (Heggli, 2021, s. 12). Kostnadene for å betale læreren ekstra for slik undervisning og skriveutstyr (papir, blekk og fjærpenn eller griffel og tavle) gjorde at en del bønder var negative til skriveopplæring. Selv etter at det ble obligatorisk tok det mange år før det ble vanlig utbredt som en del av allmueskolens opplæringstilbud. Jostein Fet knytter myndighetenes manglende iver for å utbre skriveferdigheter med et tradisjonelt syn om at hver samfunnsklasse skulle holde seg til sin plass, og at forvaltningen av det skrevne ord tilhørte den lærde elitens samfunnsrolle. Utover på 1800-tallet innså stadig flere i bondestanden at det kunne være nyttig å tilegne seg nye basiskunnskaper, også opplysningsvennlige prester og skoleholdere ble mer opptatt av å lære elevene skriving og regning. Det finnes ingen statistikk som skiller mellom skriveopplæring fordelt på kjønn, men det er grunn til å anta at det var større motstand og mindre forståelse for at det kunne være nyttig og nødvendig at også jenter skulle lære å skrive. «*Men ymis tradisjon går ut på at skriveopplæring for gjenter var sett på som unødvendig lenge utover 1800-tallet*». Det var ikke bare på skolen befolkningen kunne lære å skrive, og skriveferdighetene fulgte ikke alltid sosioøkonomiske skillelinjer. I familier hvor det fantes skriveferdigheter, ble dette sett på som et sosialt og kulturelt gode som i de fleste tilfeller ble formidlet videre til neste generasjon. (Fet, 2003, s. 21–22, 24, 38 og 43)

²⁸³ Brev fra Thulstrup til departementet datert 14. juli 1817. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Kristiania fødselsstiftelse)

Basert på opplysninger fra skolens eksamensprotokoll har Kjærheim kvantifisert en del opplysninger om kvinner som gikk på skolen. Gjennomsnittsalderen holdt seg nokså konstant på mellom 25-30 år, dvs. i øvre del av Thulstrups aldersspenn.

I perioden 1816 til 1837 kom 30 pst. av elevene fra byer. Senere ble denne andelen mindre og en større overvekt av kvinnene kom fra landsbygda.

Før 1845 var over halvparten av elevene gift eller enker.²⁸⁴ Opplysningene om sosial bakgrunn er ufullstendige. Men noen opplysninger kan en få ut av det som er registrert. De fleste gifte elevene hadde en ektefelle som var håndverker. Antallet svenner og mestere var ganske likt. Noen var gift med selvstendige næringsdrivende, som kjøpmenn, handelsmenn, skipper, andre med offentlig tjenestemann som lærer og lensmenn. Det er også mulig å finne de som var oppgitt å være arbeider, men det finnes ingen som var registrert som husmannskone. Fra 1850 hvor flertallet var ugift, var det fedrenes yrke som ble oppgitt. I denne perioden hadde flertallet fedre som var «*gaardmenn, gaardbrugere og selv-ejere*». Nå kommer det også etter hvert flere husmannsdøtre. Tallene viser at den typiske eleven før 1850 var håndverkskone, og etter 1850 ugift bondedatter. Kjærheim konkluderer med at, selv om en ikke vet dette sikkert, kan flertallet av elever gjennom hele århundre ha vært bondedøtre som giftet seg med en håndverker.²⁸⁵ Tall fra jordmorskolen i Københavns gir inntrykk av at det ikke var stor forskjell på de som hadde reist for å ta denne utdanningen i perioden 1801-1814, og de som startet på jordmorskolen i Christiania de første årene. Et klart flertall var håndverkskoner.²⁸⁶

Som vi har sett inneholdt jordmorskolens eksamensprotokoll opplysninger om ektemannens yrke for de som var gift eller enker, og farens yrke/stand for de ugifte. Sosial posisjon og identitet var på denne tiden i stor grad knyttet til familie og stand. Husholdet, lokalsamfunnet og kirka spilte en viktig rolle. Selv om dette var starten på ei tid med sterk befolkningsvekst og økt markedsøkonomi, var det fortsatt et jordbruksamfunn med husholdet som produksjonsenhet. Men endringer var i ferd med å skje. Mange menn, og noen kvinner, flyttet

²⁸⁴ I perioden 1816-1837 var 57 pst. gifte eller enker. (Kjærheim, 1993, s. 20). Andelen ugift ble stadig høyere, og etter 1845 var et klart flertall ugift. (Kjærheim, 1987, s. 38-40)

²⁸⁵ (Kjærheim, 1987, s. 38-40)

²⁸⁶ Elevenes sivile status og ektefellens yrke er oppgitt i eksamensprotokollen fra jordmorskolen i København fra 1801. Av de norske kvinnene som ble uteksaminert i perioden 1801-1814, var 60 pst. gift, 13 pst. enker og 27 pst. ugifte. Det store flertallet av de gifte elevene hadde en mann som var håndverker (snekker, maler, smed, blikkenslager, glarmester, skomaker, skredder), men det er også noen som er oppgitt som arbeider, flere militære (grenader, sersjant, kommandør-sersjant), én forhenværende klokker og én som er oppgitt å være «borger». (Magne Juhls arbeider med jordmødre. Slægtshistorisk Forening for Viborg og omegn (www.viborgslaegt.dk). Hentet 14.01.2024)

og fant seg arbeid andre steder.²⁸⁷ Da var jordmorskolen, som eneste formelle yrkesutdanning for kvinner, en gylden anledning. Andre benyttet seg av denne utdanningsmuligheten for deretter å komme tilbake til familien og lokalsamfunn, men nå med en ny inntektsmulighet. Hvilken posisjon familien til den eksaminerte jordmora hadde i lokalsamfunnet, var sannsynligvis fortsatt av stor betydning, også etter at hun returnerte fra sitt opphold i hovedstaden.²⁸⁸ Var jordmora en innflytter utenfra og ukjent, hadde hun sannsynligvis en stor jobb foran seg med å opparbeide tillit og bli benyttet av lokalbefolkningen.²⁸⁹ Den delen av befolkningen som i størst grad etterspurte tjenester fra eksaminert jordmor var de «kondisjonerte». Hvor mange slike familier som fantes i jordmoras distrikt, var derfor av betydning for hennes arbeidsmengde og inntekter i denne tidlige perioden. Selv om det var store individuelle variasjoner i jordmødrenes status, var det generelle bildet at deres aktelse økte med tiden.²⁹⁰

Jordmorens lønn var regulert i jordmorregelverket fra 1810. Lønna hadde en fast og en variabel del. Den faste lønna var igjen to-delt. Amtet skulle stå for årlig utbetaling av kontanter (20 riksdaler) og jordmordistriktet skulle stå for brensel, bolig og hage med jord nok til å føre ei ku.²⁹¹ Med pengereformen i 1816 ble lønna direkte omregnet til 16 spesidaler pluss naturalia.²⁹² Den variable delen, som var det de som benyttet hennes tjenester var pålagt å betale, var inndelt i fire satser. Gårdmannskoner skulle betale mest, husmannskoner om lag

²⁸⁷ (Hagemann, 2005, s. 161)

²⁸⁸ Jf. historien i kap 4.6.1 om jordmora som måtte flytte fra Ringsaker fordi hun ikke hadde utført fødselshjelpen slik ei av de kondisjonerte mente det skulle gjøres

²⁸⁹ I september 1840 mottok fogden i Salten et brev fra jordmor Hanna Kjelstrup. Her fortalte hun at hun siden sin ansettelse i Lødingens og Ofotens sogn et halvt år tidligere, ikke hadde vært benyttet av noen. I brevet ba hun om å få bli vaksinatør i sine to sogn; «... da det vist maatte være det Eneste der vilde bidrage til Almuens vendskab ...». Fogden mente dette var en god idé, og videresendte saken til amtet. Brevet finnes i sakspapirer til Nordlands amt, Amtsformandssaker 1840. (SAT. Fylkesmannen i Nordland. Første avlevering. Fylkeskommunale saker. Amtsformannskapssaker/amtstingsaker. Amtsformannskapssaker. 1838-1841)

²⁹⁰ Kjærheim skriver at hun ble ei kvinne av rang, og ofte titulert «madam». (Kjærheim, 1987, s. 44)

²⁹¹ 21. novbr 1810 Reglem. for Gjordemodervæsenets Indretning og Bestyrelse i begge Riger, København undtagagen. «§15. Lønningen for en Distrcts-Gjordemoder paa landet bestemmes til 20 Rdlr aarlig i Penge, 2 Favne Brænde, eller et dertil svarende Quantum Tørv, et 4 á 5 Fag stort Bondehuus med en dertil hørende liden Hauge, samt Græsning til een Koe, eller i dets Sted saa megen Jord, som kan afgive saadan Græsning. Skulde hun heller attraae Huusleie end frit Huus, maa samme bestemmes til 6 Rdlr». (Thurmann, 1851, s. 125)

²⁹² Denne faste lønna ble ikke endret før i 1898. (Kjærheim, 1987, s. 61)

halvparten så mye, innerster halvparten av det igjen,²⁹³ mens konen i familier som fikk understøttelse fra fattigkassen skulle få gratis bistand fra jordmora.²⁹⁴

I den første tiden hente det at amtene betalte de nytilsatte jordmødrene mer enn minstelønnen i reglementet. Men det hente også at de ikke oppfylte vilkårene. Dette skulle bli et tiltagende problem, og spesielt fra 1840 og utover, hvor jordmordistriktene ble oppdelt og inndelt i mindre distrikter. Likevel mener Kjærheim at de fleste forholdt seg til den faste summen på minst 16 spd, mens det kunne være snaut med naturalia.²⁹⁵ Om den faste delen varierte noe, så varierte i alle fall den variable delen av lønna som var avhengig av om jordmora ble tilkalt.

Satsene i 1810-reglementet ble ikke endret,²⁹⁶ men realverdien til pengedelen av jordmorlønningene økte noe fra 1817 som følge av deflasjon.²⁹⁷ Kjærheim sammenligner lønnsbetingelsen til jordmødrene med lønna til omgangsskolelærere i 1818. Lønna til omgangsskolelærerne kunne variere fra 3 til 30 spesidaler, mens det vanligste var fra 10 til 14 spesidaler. Ut fra dette konkluderer hun med at ei jordmorlønn på 16 spesidaler lå på samme eller høyere nivå, sammenlignet med omgangsskolelærernes lønn.²⁹⁸ Et vesentlig skille mellom lærerne og jordmødrene, var at omgangsskolelærerne hvert år hadde flere måneder uten undervisning.²⁹⁹ I disse månedene tok de som regel annet arbeid for å skaffe andre inntekter. Jordmødrenes mulighet til å drive annen virksomhet for å skaffe biinntekt var langt mer begrenset. De var forpliktet til å oppholde seg i eget distrikt, og måtte være parat til å dra ut på fødselsoppdrag når som helst, året rundt. Men en mulig attåtnæring for jordmødre fantes, og det var stilling som hjelpevaksinatør.

3.2.4 Opplæringen som del av jordmødrenes strategi i et profesjonsprosjekt

I modellen til Anne Witz benytter underordnede yrkesgrupper dobbel lukning som motreaksjon mot dominerende gruppers demarkasjon. I nedadgående retning kunne gruppen

²⁹³ Gårdmannskoner skulle betale 4 Mk, dette ble omregnet til 48 skilling og i 1839 ble satsen endret til 64 skilling. Husmannskoner skulle betale 2 Mk, omregnet til 32 skilling og innerster 1 Mark eller 16 skilling. Satsen for de to siste gruppene ble ikke endret. (Kjærheim, 1987, s. 61)

²⁹⁴ (Thurmann, 1851, s. 126)

²⁹⁵ (Kjærheim, 1987, s. 62–63)

²⁹⁶ Dersom en ser bort fra endringen fra 48 til 64 skilling for gårdmannskoner i 1839

²⁹⁷ Deflasjon, dvs. lavere priser, fram til 1842. (Kjærheim, 1987, s. 64)

²⁹⁸ Kjærheim viser videre at jordmødrenes relative stilling ble en helt annen i andre halvdel av århundret. På 1880-tallet hadde lærerinner 3-4 ganger høyere lønn enn jordmødrene. (Kjærheim, 1987, s. 65–66)

²⁹⁹ I lov om allmueskolen i 1827 ble det fastsatt at omgangsskolelærere skulle ha ei lønn på 20 spesidaler, noe som i liten grad ble etterlevd. I den perioden omgangsskolelærerne underviste skulle de ha mat og gratis opphold i hjemmene hvor de underviste. Jf. omtale av dette i kap. 2.5.3

benytte eksklusjonsstrategier mot grupper som var underordnet dem igjen. I motsatt retning kunne strategien være unsurpasjon, dvs. forsøk på å tilegne seg/gjøre krav på oppgaver fra dominerende gruppes arbeidsfelt. Gruppen under eksaminerte jordmødre var ueksaminerte fødselshjelpere. Her fantes det på denne tiden eksklusjon, ved at de eksaminerte jordmødrene hadde lovhjemlet monopol. Selv om en del jordmødre forsøkte å gjøre sin rett gjeldende, er det vanskelig å se at dette var av betydning for vaksinasjonsfeltet. De ueksaminerte fødselshjelperne var ikke vaksinatører. Men det var legene. Kan det tenkes at dette var en motstrategi fra jordmødrene, hvor de forsøkte å tilegne seg en del av legenes arbeidsoppgaver (unsurpasjon)?

Skal en tro det som ble formidlet gjennom språket, var jordmorskoleelevene passive læredøtre, som *ble sendt* til Christiania hvor de *ble opplært og eksaminert*. At det fantes en far ble ikke formulert, men dersom dette var «døtre» så handler dette om en relasjon til noen foresatte. Begrepsbruken reflekterer ikke at det ofte var kvinnene selv som tok initiativ til å bli vurdert som aktuelle kandidater til jordmorskolen. Det framkommer heller ikke at utdanningen helt fra starten av, og i økende grad, ble finansiert for studentens «egen regning».³⁰⁰ Det forteller ikke at reisen til Christianis kunne innebære at de kanskje måtte komme «gående over fjellet»,³⁰¹ og at de måtte jobbe under læretiden.³⁰² Derimot forteller språket mye om «læredøtrenes» stilling. Dette var et kultur møte mellom kvinner fra lave sosiale lag som kanskje, eller kanskje ikke, behersket «skrivekunsten», og menn fra øvre sosiale lag med professortittel.³⁰³ Menn som både var enerådende til å fastsette hvilken type

³⁰⁰ I perioden fra 1818 til 1837 fikk 42 pst. av elevene offentlig støtte til utdanningen, mens 58 pst. gikk for «egen regning». Helt fra starten av bekostet med andre ord mer enn halvparten utgiftene til reise, kost og losji selv. (Kjærheim, 1993, s. 20–21). Selv om noen kunne få refundert disse utgiftene av distriktet hvor de senere ble ansatt, måtte de selv ta initiativ og søke økonomiske løsninger for å kunne realisere skolegangen.

³⁰¹ (Kjærheim, 1993, s. 31). Under overskriften «*Til fots gjennom landet – reisa til jordmorskulen*», beskriver Aud Farstad strabasiøse reiser til og fra Christiania. I 1848 var det f.eks. ei som brukte 16 dager på turen heim til Molde. «*Dei største bragdene gjorde dei jordmorelevene som gjekk heile vegen trass at dei var med barn. Dei gjekk til Krisiania, fullførte skulen og gjekk heim att til Sunnmøre. Fleire av dei første jordmorelevene fødte medan dei var på skulen*». Etter 1850 ble elevene utvist dersom de var gravide. Farstad forteller også om kvinner som hadde med seg små barn og ektefelle, som bodde i byen mens hun gikk på skolen. (Farstad, 2016, s. 68–71)

³⁰² Til å begynne med startet skolen på ulike tider av året, men fra 1821 ble fast dato for oppstart satt til 1. oktober. Undervisningen varte i 9 måneder, med eksamen i juni/juli. Det ble et problem for fødselsstiftelsen at de manglet læredøtre deler av året. Skoletiden ble utvidet til 12 måneder fra 1. juli 1830, og stiftelsen hadde igjen personale til å ta seg av fødende og barn hele året. (Kjærheim, 1993, s. 19). Alle elevene skulle bo på stiftelsen i to-tre måneder, resten av året hadde de både dag- og nattevakter. Etter 1846 ble det tilsatt noen som skulle gjøre det tyngste arbeidet. Bakgrunnen for dette, var at det ved mindre tøffe arbeidsforhold ville være lettere å rekruttere «*flere dannede fruentimmer*». (Farstad siterer Faye) (Farstad, 2016, s. 74)

³⁰³ Universitetsprofessorer var blant de fremste sivile rangspersoner (i flg. Embetsrangsreglementet fra 1820), og Thulstrup stod tre rangklasser over de ordinære professorene. Dette fordi han i tillegg til sitt professorat i kirurgi og fødselsvitenskap, var leder av armeens legevesen. I 1819 fikk han tittelen generalkirurg. Det største sosiale løftet fikk han imidlertid gjennom sin kone Eleonore Clauson-Kaas. Hun var adoptert av sin stefar som var dansk kansellipresident, og dermed adelig. Hun hadde et nært forhold til kong Carl Johan, som hadde utnevnt henne til overhoffmesterinne ved sitt norske hoff. Hun rangerte

kunnskap som gjaldt,³⁰⁴ og var de som skulle bedømme studentenes læreevne, forstand og dugelighet, sett opp mot kravene de selv hadde definert.³⁰⁵

Thulstrup forbeholdt seg retten til å sende hjem læredøtrene han mente ikke dugde, og understreket viktigheten av at amtene var nøye med utvelgelsen slik at kvinnene hadde de riktige egenskapen. Det virker lite sannsynlig at disse «læredøtrene» hadde våget å ytre seg om innholdet i undervisningen.

På skolen var flere jordmorstudenter samlet, men etter at de startet som jordmødre var de spredt. De var forpliktet til å oppholde seg i eget distrikt, og det fantes ingen tendenser til at distriktsjordmødrene organiserte seg som yrkesgruppe i denne perioden. Her fantes det ikke noe felles strategi eller profesjonsprosjekt.

Jordmødrene var, etter Aina Schiøtz vurdering, en yrkesgruppe skapt av staten ut fra dets ønske om å redusere spedbarnsdødeligheten og styrke sitt befolkningsgrunnlag.³⁰⁶ Kan også jordmødre som hjelpevaksinatører være skapt av staten?

3.2.5 Opplæring i vaksinasjon som del av et statlig disiplineringsprosjekt

Fra midten av 1700-tallet og fremover ble det utformet en helsepolitikk kalt «det medisinske politi». Dette var et helhetlig medisinsk system, utviklet i de tyske delstatene. For å «produsere» friske undersåtter hadde myndighetene behov for å ha kontroll over enkeltmennesket og overvåke dem fra fødsel til grav.³⁰⁷

rett under konen til stattholderen og konen til statsministeren. Da kongen åpnet ballet i Paléet festsal i 1818 gjorde han dette sammen med Eleonore. Professor Thulstrup var selv hoffcharge som «første livlege» i Norge for Carl Johan. (J. P. Collett, 2011, s. 207, 210)

³⁰⁴ Aina Schiøtz mente at legene var enerådende inntil et stykke på 1900-tallet når det gjaldt utviklingen i jordmoryrket (og sykepleien). Langt på vei definerte de utdanningens opptakskriterier, de rekrutterte og underviste elevene, og i yrkesutøvelsen var de deres overordnede, både administrativt og faglig. Men i praksis, og særlig i distriktene var situasjonen en annen. «Arbeidets art krevde selvstendighet og besluttsomhet. Slik ser vi en sammenblanding av krav om underordning og krav om selvstendighet. En særegen kombinasjon av styrke og svakhet kom til å prege de kvinnelige yrkesrollene». (Schiøtz, 2003, s. 170)

³⁰⁵ Det var ikke bare legene som opplevde dette kulturmøte som krevende. Camilla Collett formulerte det slik: «Flere unge Fruentimmer fra min Hjembygd – anstændige Gårdsmandsdøtre – der var tagne ind til Stiftelsen for at oplæres, vendte afskrækkede tilbage, fordi de ikke kunde udholde den Tone og det Sprog, som herskede der, og det ved selve Undervisningen» (C. Collett, 1879, s. 98). Landets viktigste Stiftelse, fru Zs optegnelse i Christiania 1840

³⁰⁶ Aina Schiøtz formulerte det slik: «Jordmødrene var en statsskapt yrkesgruppe. Bakgrunnen var statens ønske om å redusere spedbarnsdødeligheten og slik styrke befolkningsgrunnlaget kvantitativt og kvalitativt. Helt fra den dansk-norske stat etablerte jordmorutdanningen i 1714, til et godt stykke ut på 1900-tallet, var jordmødrene knapt nok med på å definere essensielle sider ved så vel faget som yrkesutøvelsen. Først etter etableringen av Jordmorforeningen i 1908 ble yrkesgruppen selvberende i den forstand at jordmødrene uavhengig fremmet sine interesser og talte sin sak». (Schiøtz, 2003, s. 169)

³⁰⁷ (Schiøtz, 2017, s. 240–241). Gerda Bonderup stiller seg kritisk til internasjonal forskning hvor en gruppe forskere inspirert av Foucaults arbeid, har analysert staten og makten: «Gruppen oppfattede staten som en bastant, kameralistisk synder, der tog initiativer for at udvide og konsolidere sin magt. Sundheden blev politiseret, og et medicinsk politi blev etableret for at agere indenrigspolitisk ordensmagt, parallelt med soldater i udenrigspolitikken». Bonderup skriver at denne militante oppfattelsen beror på en misforståelse av begrepets innhold. Hun viser videre til historikeren Jan Sundin som i stedet benytter begrepet

Gerda Bonderup knytter sunnhetspolitikken i Danmark-Norge fra siste halvdel av 1700-tallet til kameralismen og det medisinske politi. Prestenes føring av fødsler, bryllup og begravelser i kirkebøker og demografiske undersøkelser inngikk bl.a. i dette systemet. Hun ser både koppevaksineringsen og etableringen av jordmorvesenet som del av denne politikken.

Den direkte bakgrunnen for innføringen av et offentlig landsdekkende jordmorvesen, var å få oversikt over og redusere antallet dødfødsler.³⁰⁸

Jordmora hadde også fra 1787 hatt en lovpålagt rolle som sakkyndig i barnedrapssaker. Den vanlige arbeidsdelingen ved mistenkelige dødsfall hos spedbarn var at legen undersøkte barnet, for å finne ut om det var drept, og jordmora undersøkte kvinnen for å finne ut om hun nylig hadde født.³⁰⁹

I vaksinasjonsforvaltningen var det allerede innført «dobbel bokføring» ved at både legene og prestene registrerte vaksinerte i protokoller som ble videresendt og til slutt havnet hos amtmannen. Kunne involveringen av jordmødre handle om en registrering og oppfølging av nyfødte for å ha full kontroll med befolkningen? Siden vaksineringsen ikke var påbudt,³¹⁰ kan en tenke seg at andre virkemidler var desto viktigere for at staten skulle kunne forsikre seg om at alle ble vaksinert.

I Christiania benyttet Holst en politibetjent i innkallingen til vaksinasjon. Hans erfaring var at folk da i mye større grad møtte opp enn ellers, fordi bruken av politi fikk folk til å tro at dette var et påbud.³¹¹ Kunne det også tenkes at jordmødrene, som representanter for det offentlige

paternalisme, fordi dette betoner de velmenende trekkene dette hadde. Ideene på 1700- og 1800-tallet var at noen var bedre til å avgjøre hvordan det gode liv burde være, og de måtte derfor gripe inn. Bonderup arbeider imidlertid selv med det nært beslektede begrepet ansvar. Hun mener dette er mer forpliktende enn bare bedrevitende og omsorg, samtidig som det «faderlige» blir nedtonet. De ansvarlige aktørene på den politiske arenaen i Danmark i perioden 1750-1860 var den enevelde regjeringen, som hadde utviklet en interesse for befolkningen i samspill med filosofer og politiske teoretikere. I statsteoriene merkantilisme og kameralisme, inngikk befolkningens ve og vel som vesentlige faktorer, da dette ga mange friske undersøtter. Men hun går også tettere på de ulike aktørene i Det medisinske politiet. (Bonderup, 2006, s. 204–208)

³⁰⁸ (Schiøtz, 2017, s. 360) De sentrale myndighetene i København hadde sendt ut rundskriv og forsøkt å få på plass meldeplikt om dødfødsler i 1800, 1802, 1806 og 1807. Både hjelpekoner og jordmødre skulle få bot på 5 riksdaler, dersom de ikke meldte fra om en dødfødsel. Men det var vanskelig å få inn opplysninger, spesielt fra de ueksaminerte hjelpekonene. (Kjærheim, 1987, s. 28–29). Presten hadde en oppsyn/kontroll rolle overfor jordmødre i forbindelse med dødfødsler. Ved dødfødsler hadde jordmødrene pålegg om å varsle presten innen 24 timer, ellers risikerte de å få mulkt. (Canc. Cirkul. 24/12-1802). (Thurmann, 1851, s. 90–91). Jordmora skulle gi opplysninger som gjorde at presten og stiftsfysikus kunne vurdere om hun hadde oppfylt sin plikt. Dersom hun ikke kunne skrive skulle presten avhøre henne, og føre dette i pennen. Helst med bekreftelse fra barselkonen. (Nørr, 1981, s. 404)

³⁰⁹ (Schiøtz, 2017, s. 361)

³¹⁰ Selv om det var indirekte tvang gjennom krav om vaksinasjon eller gjennomgått kopper før en kunne konfirmere og gifte seg

³¹¹ Da Holst ikke lengre hadde tilgang til denne bistanden fra politiet, tok han saken opp med departementet. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Journaler og -registre, Journal MB, 1822-1823, sak nr. 37 i 1822). I sin medisinalmelding for 1823 viser han til hvor få som hadde kommet til vaksinasjon etter at det siden siste halvår i 1822 ikke hadde vært innkallinger av politibetjent. «Gavnigheden af en saadan Tilsigelse er derfor indlysende». Medisinalberetning

helsevesenet, gjennom påtrykk og framsnakking av vaksinasjon kunne betraktes som en medvirkende brikke i en disiplineringsprosess for å få folk til å vaksinere barna?

I Christiania ble det også gjennomført en direkte kobling mellom jordmødre og vaksineringsen.³¹² Denne ordningen hadde kommet i stand i forbindelse med utviklingen av et vaksinasjonsopplegg for massevaksineringsen i 1819. Det vil si at denne koblingen mellom vaksinasjon og jordmødre først kom i gang etter at opplæringen i vaksinasjon som en del av undervisningen på jordmorskolen. Jordmødrenes påbud om rapportering var også avgrenset til å gjelde i hovedstaden og ikke en landsomfattende ordning. Det er derfor vanskelig å se at det kan være noen direkte sammenheng.

I en svensk håndbok for jordmødre fra 1814 ble jordmødre anbefalt å forholde seg til vaksinasjon og å selv praktisere vaksinasjon. Det har vært vanskelig å finne andre eksempler på en slik direkte kobling mellom oppgavene som jordmor og vaksinasjon. Den første norske læreboken for jordmødre kom i 1844.³¹³ I tillegg til fyldig beskrivelse av selve utførelsen av fødselshjelp, håndtering av ulike sykdommer hos den fødende og barnet o.l., inneholdt læreboken også omtale av ulike oppgaver og forpliktelser jordmødrene hadde. De kunne bli bedt om å undersøke og gi opplysninger i forbindelse med mistanke om kriminelle handlinger, de hadde plikt til å melde fra til øvrigheten dersom de mistenker at det var gjort noe til skade for barnets liv og alle fødsler der barnet var dødt eller dør innen 24 timer etter fødselen skulle meldes inn. Boken beskrev også påsettelse av igler, årelating og andre «forretninger» jordmødre skulle kunne utføre på egenhånd.³¹⁴ På denne tiden var det mange jordmødre som jobbet som hjelpevaksinatører,³¹⁵ men boken inneholder ingen referanser til vaksinasjon.

Gitt at staten hadde et ønske om å kontrollere fødselsomsorgen kunne en tenke seg at sentrale myndigheter ønsket å stimulere kvinner til å ta jordmorutdanning gjennom at de var sikret

for 1823 fra Fr. Holst datert 3. februar 1824. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Medisinalberetninger. 1821-1823)

³¹² Se omtale s. 3.1.3. Konstituert stadsfysikus fikk dette formalisert. I mai 1819 ba han departementet om fullmakt til å pålegge alle jordmødrene å levere liste over alle barna de hadde hjulpet til verden. Få dager senere skrev departementet at de «aldeles bifalder saadan foranstaltning» og anmodet stiftsamtmannen i Akershus stift om å gi de ansatte jordmødrene i byen og Oslo ordre om å etterleve dette påbudet. 19. mai 1819. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1819. Nr. 354) og brev fra departementet til Døderlein datert 26. mai 1819. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1819)

³¹³ Skrevet av Fran Christian Faye. Han overtok jobben som professor i fødselsvitenskap etter Thulstrups død i 1844. (Faye, 1844)

³¹⁴ (Faye, 1844, s. 223–225, 228 og 231)

³¹⁵ I 1842 fantes det 666 personer som var autorisert som hjelpevaksinatør, og av disse var 148 fruentimmer (dvs. 22 pst.). (Holst & Mozfeldt, 1844, s. 104)

tilstrekkelig inntekt gjennom å kunne kombinere fødselshjelp og vaksinerings. En av postene legene hadde i oppgave å besvare i sine årlige beretninger om sunnhetstilstanden i deres distrikt (medisinalberetning) var «*de eksaminerede jordmødres antall, navn og bopel, samt deres vilkår*».³¹⁶ En kunne anta at grunnen til at myndighetene ba om å få opplysninger om jordmødrenes «vilkår», var fordi de anså det som viktig å sikre jordmødrenes vilkår.

Regelverket fra 1810 ga eksaminerte jordmødre monopol på fødselshjelpstjenester og fastsatte hva de hadde rett på i form av fast lønn og priser for sine tjenester. Ut fra dette synes politikken ikke bare å handle om kontroll og disiplinering, men også om stimulering og sikring av jordmødrenes materielle vilkår. I tilfelle kunne en tenke seg at opplæring i vaksinasjon og tilbudet om jobb som hjelpevaksinator, handlet om å sikre jordmødre bedre økonomiske vilkår. Men var egentlig myndighetene i den nye norske staten opptatt av å sikre jordmødrenes økonomiske vilkår?

Ser vi nærmere på kommunikasjonen mellom departementet og professor Thulstrup i forbindelse med oppstart av jordmorskolen og rekruttering av studenter, var det ingenting som tydet på at det eksisterte en slik strategi. Departementet argumenterte isteden for at det skulle velges kvinner som ville klare seg og være fornøyd med lav inntekt. Bedre lønn til jordmødrene synes ikke å være en del av departementets politikk.

Det kan ikke utelukkes at en medvirkende årsak til at jordmødre lærte om vaksinasjon, var at det ble ansett som en god idé at alle grupper, og spesielt de som hadde kontakt med småbarnsforeldre, bidro til å fremme vaksinasjon. Men dette ser ikke ut til å være et tiltak som ble gitt særlig oppmerksomhet, hverken fra staten eller fra aktørene som var involvert i selve opplæringen. Likevel må noen ha tatt initiativ til å sette det hele i gang.

Kunne den eller de som tok initiativ til denne opplæringen ha hentet inspirasjon fra utlandet?

3.2.6 Utenlandsk inspirasjon og påvirkning?

Den raske spredningen av vaksinasjonen over landegrensene fra Jenners avhandling til metoden var i bruk rundt om i ulike land viser at det var omfattende kontakt over landegrensene på det medisinske feltet.³¹⁷ Hvordan de ulike landene valgte å organisere vaksinasjonsarbeidet og hvem som utførte vaksineringsen varierte imidlertid mellom de ulike

³¹⁶ Pkt 7 i 20. December 1803. Cancelliets cirkulære (til samtlige Øvrigheder i begge riger), ang. hvad af lægerne til Øvrigheden, og af denne til Sundheds-Collegium aarligen skal indberettes. (Schiøtz, 2003, s. 36)

³¹⁷ Peter Sköld skriver at det var gjennom forbindelsen mellom legene at kunnskapen og vaksinasjonslymfe raskt ble spredt rundt om i verden. (Sköld, 1996, s. 362)

landene. Likevel er det sannsynlige at det ble hentet inspirasjon fra andre land, ikke minst landets nærmeste nabo.

En student som begynte på medisinstudiet i 1829 skrev at han bare sporadisk fulgte Thulstrups forelesninger, fordi de utenlandske lærebøkene som Thulstrup foreleste over, kunne han like gjerne lese selv.³¹⁸ Den viktigste læreboken, og den Thulstrup sannsynligvis baserte sine forelesninger på, var den danske læreboken til Matthias Saxtorph.³¹⁹ Men det er kanskje ikke så usannsynlig at han også var kjent med innholdet i andre bøker på feltet.³²⁰ I ei svensk håndbok for jordmødre som kom ut i 1814 ble jordmødrene anbefalt å lære seg vaksinasjon.³²¹

Bortsett fra Norge, var Sverige et av få land hvor vaksinerings inngikk i opplæringen av jordmødre.³²² Den svenske vaksinasjonsloven fra 1816 oppfordret jordmødre til å involvere seg i vaksinasjonen. I en instruks for svenske jordmødre fra 1819 ble de oppfordret til å forsikre seg om at alle barn de hadde assistert ved fødselen ble vaksinert i løpet av første leveår, og igjen ble de anbefalt å selv praktisere som vaksinatorer.³²³ I motsetning til Norge, ble det ikke stilt krav om autorisasjon for jordmødre som ønsket å vaksinere.³²⁴

³¹⁸ (J. P. Collett, 2011, s. 311). Studenten het Jens og var sønn av professor Michael Skjelderup

³¹⁹ (Kjærheim, 1993, s. 22)

³²⁰ John Peter Collett skriver at før åpningen av fødselsstiften i 1818 hadde undervisningen ved den midlertidige jordmorskolen til Thulstrup vært avgrenset til teoretiske foredrag. (J. P. Collett, 2011, s. 294). Det kan nok stemme at Thulstrups undervisning bare var teoretisk («*baade mundtligen og ved Øvelse paa Phantomet*»), men det var også andre som bidro: «..., hvortil endnu kommer, at i en Stad med Christianias Folkemængde kunne de practiserende Gjordemødre, ved at benytte Læredøttrene som Medhjælpersker, bidrage, som hidtil er skeet, meget til disses practiske Underviisning». I denne artikkelen står det videre at det ikke er til å undres over at byens ansatte jordmødre nå har blitt mindre villige til å ha med seg jordmorskoleelever og undervise dem. Dette fordi de har erfart at mange etter eksamen flytter tilbake til byen og blir konkurrenter. Professor Skjelderup, som er artikkelens forfatter, skriver videre at det vil være ønskelig at departementet blir oppmerksom på denne uorden, og at riktig politikk vil være at ingen jordmor, selv om hun har lærebrev, bør ha lov til å praktisere med mindre hun er ansatt av øvrigheten. Dersom de skulle kunne begi seg dit de lyster, uten øvrighetens uttrykkelige tillatelse, så er de «*priviligerede Omløbersker*». (Skjelderup, 1824, s. 214–215). Kjærheim viser også til at mange fra første stund ble værende i byen etter at de var ferdig med utdanningen, og at styresmaktene betraktet dette som et problem. (Kjærheim, 1987, s. 42)

³²¹ Sköld referer her til Jacob Alms «*Hand-bok för barmorskor. På Kongl. Maj:ts nådigste befallning*». Stockholm, 1814, s. 6-7 og s. 195

³²² I tillegg til Norge og Sverige, synes Frankrike å være det eneste øvrige landet hvor jordmødre utførte vaksinerings.

³²³ (Sköld, 1996, s. 408)

³²⁴ Krav om at jordmødre i Sverige måtte ha en skriftlig godkjenning fra distriktslegen eller stadslegen ble innført av Medicinalstyrelsen i 1892. Bakgrunnen var at stadslegen i Malmö hadde nektet 12 jordmødre retten til å vaksinere. Dette skal ha skapt reaksjoner blant jordmødrene rundt om i landet. Jordmødrene stilte spørsmål ved hvorfor det plutselig ble nødvendig å framvise sertifikat, noe de aldri tidligere hadde blitt bedt om eller hadde fått utstedt. De kunne heller ikke forstå hvordan de medisinske myndighetene kunne foretrekke klokke som hverken hadde kjennskap til familie- eller helseforhold. Dette var starten på en debatt hvor jordmødrene ble kritisert, og utfallet ble at jordmorutdanningen ikke lengere var tilstrekkelig som tillatelse til å utføre vaksinerings. (Sköld, 1996, s. 410–411)

Av de mange ærefulle medlemskapene til stabskirurg og professor Thulstrup inngikk blant annet æresmedlemskap av Svenska Läkare-Sällskapet i Stocholm fra 1814 og æresmedlem af det svenske Sundhedscollegium fra 1816.³²⁵ Dersom det var Thulstrups idé å få igangsatt vaksinasjonsundervisning av jordmorskoleelevene, og det kan det være god grunn til å anta, så var det heller ikke helt usannsynlig at han kunne ha hentet inspirasjonen til dette fra Sverige.

En eventuelt medvirkende årsak, som vi heller ikke har mulighet til å finne ut av, er muligheten for at professor Thulstrup rett og slett kan ha følt omsorg for sine «læredøtre». Han kan ha tenkt at de ville ha bedre mulighet til å sikre seg og sin familie økonomisk dersom de i tillegg til ansettelsen som jordmor også kunne ha vaksinerer som en mulig biinntekt. For hvordan gikk det? For å se nærmere på dette skal vi se hvordan dette artet seg i Hedemarkens amt.

4 Hedemarkens amt, 1820-1847

4.1 Anne Erlandsdatter i Vinger – begynnelsen, 1820

I slutten av august 1820 mottok amtmannen i Hedemarken amt et brev fra medisinalkontoret i departementet. Brevet inneholdt opplysninger om at de tre jordmødrene i amtet som hadde gått på jordmorskole i 1818 og 1819, var opplært i vaksinasjon. Departementet ba om å få en tilbakemelding på om de oppgitte jordmødrene ønsket å bli vaksinatører, om de hadde de nødvendige skriveferdigheter og om de ble anbefalt av amtet. I kap. 3.1.1 så vi at bakgrunnen for at Hedemarken, og 10 andre amt, fikk denne henvendelsen, var en søknad fra jordmor Anne Marie Johnsen i Asker og en påfølgende kommunikasjon mellom departementet og det medisinske fakultet. I oppgavens tidligere beskrivelse av dette framgår det at brevene ikke bare la vekt på skriveferdigheter, men også at stillingene som hjelpevaksinatører allerede kunne være besatte og «... hvori muligen ogsaa nogle kunde hindres med deres egentlige kaldspligter som Gjordemödre, ...».³²⁶

³²⁵ (Larsen, 1996d, s. 405)

³²⁶ Brev datert 29. og 30. august 1820. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1820-1821. Sak nr. 349-359)

Etter å ha mottatt brevet henvendte amtmannen seg til amtsfysikusen for at han skulle undersøke saken og komme med sin vurdering av dette. Amtsfysikus³²⁷ Lintrup tok igjen kontakt med jordmødrenes lokale embetsmenn for at disse skulle innhente nærmere opplysninger. I amtsfysikusen tilbakemelding til amtet skrev han at presten i Ringsaker³²⁸ hadde opplyst at jordmoren der ikke turte påta seg vaksinasjon, da hun for å ivareta sitt ombud som jordmor, ikke kunne bestemme seg for å møte på et bestemt sted til en bestemt tid. Dessuten kunne hun ikke skrive. Om jordmoren i Stange³²⁹ skrev han at hun turte ikke, av frykt for at det skulle gå ut over hennes egentlige kaldsplikter, påta seg vaksinasjonen. Dessuten var ikke jordmora skrivekyndig, og Stange prestegjeld var forsynt med hjelpevaksinatører.³³⁰

Den tredje som var forespurt var jordmor Anne Erlandsdatter på Kongsvinger. Fogden i Solør og Odalen fogderi³³¹ hadde sendt henne en forespørsel, og hun og hennes mann returnerte et skriftlig svar.³³² Her erklærte hun at hun ønsket å utøve vaksinasjon i sitt embetsdistrikt som jordmor i Vinger og Odalen, «... og da inkomstene i gjelneværente Egenskap vere saa ubetydelige, da det bliver alene og uden Indgrib af andre, overlat vaccinationen i det hele District». I brevet framgikk det videre at da hun selv ikke var skrivekyndig, og mannen ba derfor om å få tillatelse til, på hennes vegne og forlangende, å utstede attestasjoner for de vaksinerte i hennes navn.

Sommeren 1817 hadde Anne Erlandsdatter søkt om plass på jordmorskolen. Av søknadspapirene framkommer det at hun på dette tidspunktet er 28 år. Hun er født i Hurdalen, men oppholder seg nå i Christiania hos sin søster. Hun opplyser videre at hun skal gifte seg med «en Mands søn» i Vingers prestegjeld som selv eier et lite hus og ubetydelig jord. Hun har ingen barn, hennes helse er god og hun er «lille og fyldig af Wægst, uden nogne lægemsmangel». Hun leser godt i bok, kan også lese skrift og øver seg på å skrive. På

³²⁷ Han hadde tittelen «landfysikus», men i oppgaven benyttes «amtsfysikus» som senere ble tittelen på amtets lege. Landfysikus/amtsfysikus var både en administrator og behandlende lege. (J. P. Collett, 2011, s. 300)

³²⁸ Prest Jens Rynning som innhentet opplysningene fra jordmor Marthe Andreasdatter, var på denne tiden selv mannen som hadde stilling som hjelpevaksinatør i Ringsaker

³²⁹ Her henvises det ikke til noen andre, så det er sannsynligvis Christian Lintrup selv som hadde snakket med Eli Henrichsdatter. De bodde begge i Stange

³³⁰ Brev fra Lintrup til Hedemarkens amt datert 18. oktober 1820. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Journalsaker. Journalsaker M. 1820)

³³¹ Fogd Höegh hadde selv tidlig startet som vaksinatør

³³² Brev fra Anne Erlandsdatter og Niels Erichsen til foged Högh, datert 20. oktober 1820. Brevet er ført i pennen av Niels Erichsen på «min kones vegne og efter hendes begjær». (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Journalsaker. Journalsaker M. 1820)

spørsmål om dette svarer hun at: «*Jeg har taalelig let for at begribe og fatte, hvad der siges og vises mig*». Videre at hun som en fattig pike ønsker og trenger offentlig støtte til skoleoppholdet i Christiania.³³³ På saken ligger også en attest basert på en tidligere skoleprotokoll, som bekrefter at hun kan lese i bok med «*temmelig færdighed*» og at hun kan skrive enkelte bokstaver, men ikke sammenskrift. Anne Erlandsdatter begynte på jordmorskolen i februar og ble uteksaminert i slutten av november 1818. Skolens eksamensprotokoll bekrefter hennes egne opplysninger om læreevne. Under undervisningstiden viser hun meget godt «*nemme*», er ordentlig og flittig, og professorene som har eksaminert henne har gitt henne «*meget godt*» både på det muntlige og det manuelle.³³⁴ Etter eksamen blir hun ansatt som jordmor i Vinger og Odalen prestegjeld.³³⁵

Etter å ha hatt denne stillingen i nesten to år ønsket hun, etter å ha fått forespørsel om dette, også å bli ansatt som hjelpevaksinatør. I amtsfysikus Lintrups vurdering av saken viste han til at hennes ønske om å bli vaksinatør i hele distriktet ville gå ut over andres rettigheter. Dessuten ville ikke vaksinerer i hele det store distriktet la seg gjøre uten at det ofte ville hindre henne i hennes egentlige plikter, og hun var heller ikke skrivekyndig. Han la imidlertid til at dette prestegjeldet var så stort og befolkningen var bosatt så spredt at det ikke var tilstrekkelig med de som nå var ansatt som hjelpevaksinatører.³³⁶

Amtmannen vedlegger brevet fra Lintrup i sin vurdering og tilbakemelding til departementet. Han formidler at Anne Erlandsdatter ønsket «*udelukkende*» å overta vaksinasjonen i hele distriktet. Amtmannen mente det var en uoverkommelig oppgave i et så stort distrikt når hun også skulle fungere som jordmor. Hennes tjenester kunne ikke ansees som unødvendige, da det ikke var ansatt tilstrekkelig antall hjelpevaksinatører, men hun ønsket å vaksinere i hele distriktet, og det var ikke mulig uten å innskrenke andre hjelpevaksinatørers virksomhet. Hennes manglende skriveferdighet gjorde det særlig betenkelig å gi henne autorisasjon. Riktig

³³³ Begjæring utfylt 26. august 1817. På samme skjema har Thulstrup skrevet at ut fra hennes utseende og «*Legems Beskaffenhed*» synes hun skikket til å bli jordmor. Søknaden har også vært i Vinger prestegjeld hvor sogneprest Rynning har gått gitt henne sin anbefaling. (RA. 3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Journalsaker. 1817)

³³⁴ Elev nr. 9 i eksamensprotokoll for 1818. (RA. Jordmorskolen i Oslo – Kvinneklubben. Eksamensprotokoll for jordmødre. Tidsrom 1818-1833. Brukslenke for sidevisning: <https://www.digitalarkivet.no/db50001598900005>)

³³⁵ Futen skal på tinget i 1818 ha spurt om det var ønske om en eksaminert jordmor. Tinglyden var positiv til dette og ment at «*avlønning i form av fritt hus, brensel og havn til ei ku, slik det var foreslått, var det som ville passe bygdene best*». (Lillevold, 1965, s. 306–307)

³³⁶ Brev fra Lintrup til Hedemarkens amt datert 18. oktober 1820. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Journalsaker. Journalsaker M. 1820)

nok hadde hennes ektemann tilbudt seg å avhjelpe dette, men det var ikke tenkelig at han kunne være med på all vaksineringsen.³³⁷

Amtmannen vurderinger fikk støtte fra departementet, som skriver at selv om jordmortjenesten visstnok kunne være forenlig med vaksineringsen i de mindre befolkede distrikt, så ville det ikke være mulig i et så stort distrikt som Vinger og Odalen uten å gå utover hennes egentlige plikter. De viser også til at hun ikke er skrivekyndig, noe som er en nødvendig forutsetning for å bli autorisert som vaksinator.³³⁸

Allerede i denne gjennomgang av den aller første saken som handlet om jordmødre skulle ansettes som hjelpevaksinatorer i Hedemarken amt, har vi fått presentert det som skulle bli de sentrale punkter i dette spørsmålet i årene som fulgte. Først og fremst om det lot seg gjøre å kombinere jobben som jordmor og jobben som hjelpevaksinator. Her ser vi at departementet, amtmannen og amtsfysikusen, og muligens også noen jordmødre selv, mente at dette var en problematisk kombinasjon. Vi har også sett at manglende skriveferdigheter var en betydelig hindring for en del jordmødres mulighet til å bli autorisert som hjelpevaksinator, disse første årene.

Det er også viktig å merke seg at det allerede fantes jordmødre som ønsket å kombinere arbeidet som jordmor med en stilling som hjelpevaksinator, og at dette kunne utløse spørsmål om rettighetene til andre hjelpevaksinatorer. Etter hvert i oppgaven skal en hypotese om at jordmødres motivasjon for å bli hjelpevaksinator var idealisme, besvares. I den sammenheng kan det være greit å ta med i vurderingen at brevet til Anne Erlandsdatter og hennes ektemann inneholdt begrepet «*inkommstene*». Vi skal forlate Anne Erlandsdatter i denne omgang, men hun vil dukke opp igjen i slutten av dette kapittelet.

Aller først skal vi bli bedre kjent med vaksinasjons- og jordmorvesenet i Hedemarken, og de mest sentrale aktørene i amtets oppbygging av et helsevesen i første del av 1800-tallet.

³³⁷ Brev fra Hedemarkens amt til departementet 8. november 1820. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Journalsaker. Journalsaker M. 1820)

³³⁸ Departementet svar til Hedemarkens amt 16. desember 1820. De ba samtidig om at det ble funnet en eller flere som kunne passe og som kunne tenke seg å være hjelpevaksinatorer, slik at behovet i dette distriktet ble dekket. (RA. Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1820-1821)

4.2 Vaksinerings i Hedemarken før 1811

Sommeren 1803 fortalte amtsfysikus Lintrup i et brev til amtmannen om sin vaksinasjonsreise til Østerdalen. Legen hadde allerede to ganger tidligere hatt med vaksine til Elverum. Men denne hadde ikke blitt vedlikeholdt. Nå hadde han tatt med seg ny forsyning og bedt presten om å gjøre kjent at han ville vaksinere så mange som han hadde materie til. Det var et problem at han manglet en eller flere i denne bygden som «*kunne holde orden dermed*». Presten hadde imidlertid lovet at dersom ingen andre var villige, ville han selv vedlikeholde vaksinen. I Elverum opplevde legen at foreldrene fortsatt var uvillige til å la sine barn bli vaksinert. Andre steder hadde foreldre selv vaksinert sine barn. Men amtsfysikus Lintrup var usikker på om foreldre flest ville være i stand til å vurdere om vaksinen var ekte. I Åmot var nesten alle, som ikke tidligere hadde hatt barnekopper, nå vaksinert av prosten eller noen av hans assistenter. Lintrup slo følge med denne prosten på hans visitasreise. Prestene hadde i forkant gjort kjent hvilken dag og tid legen ville komme og foreta vaksinasjon. På de ulike stedene ble personer «*som kunde ansees duelige dertil*» innkalt og opplært i vaksinasjon. Ett sted hadde legen også lagd et skriftlig utdrag av en trykt bekjentgjørelse, om riktig fremgangsmåte og karakteristiske kjennetegn som en skulle legge merke til for å vurdere om vaksinasjonen hadde slått til.³³⁹

Som vi ser hadde landfysikus Lintrup et tett samarbeid med kirkens menn da vaksinerings skulle innføres i amtet. I tillegg til samarbeidet med disse embetsmennene og deres assistenter, ga legens brev inntrykk av at han var opptatt av å lære opp og engasjere utvalgte menn i bygdene til å utføre arbeidet med å vaksinere og vedlikeholde vaksinen. Dette var neppe enkelt. En ting var at dette ikke utløste godtgjøring, men vaksinatorer utenfor legestanden fikk på denne tiden heller ikke dekket sine reiseutgifter.

Den danske prestesønnen Christian Olaus Lintrup hadde fått stillingen som amtsfysikus³⁴⁰ i Hedemarken i 1799, ett år etter at han hadde avlagt sin medisinske embetseksamen.³⁴¹ Bortsett

³³⁹ Brev datert 15. juli 1803 fra amtsfysikus Lintrup til amtmannen i Hedemark. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168a:41-42)

³⁴⁰ Tittelen var på denne tiden landfysikus

³⁴¹ I studietiden og tiden før han ble ansatt som landfysikus i Hedemark, var han kandidat ved Frederiks hospital i København.

fra noen kirurger tilknyttet amtets militære anlegg, var han den eneste offentlige legen, og skulle dekke et amt bestående av 3 fogderi og 17 prestegjeld.³⁴²

I 1804 starter den årlige innhentingen av medisinalmeldinger. I den første meldingen fra Lintrup, skrev han at antallet vaksinerte i 1804 på langt nær hadde vært like stort som året før. Men to bataljonskirurger og en prost var beskjeftiget med vaksinasjon, og han håpet at materien kunne vedlikeholdes vinteren gjennom.³⁴³

Det foregikk også noe vaksinasjon de påfølgende årene. Det er mulig å finne informasjon om en skoleholder i Tolga som vaksinerte i 1805,³⁴⁴ en klokker i Stange vaksinerte i 1806³⁴⁵ og fogden i Solør og Odalen opplyser at han vaksinerte i 1806 og 1807.³⁴⁶ I forbindelse med et mulig kopperutbrudd i Elverum i 1808 opplyste Lintrup om at han for to måneder siden hadde sendt vaksine til dette prestegjeldet, og at vaksinasjonen fra den tid hadde vært i gang. I Stange hadde klokkeren og to skoleholdere frivillig påtatt seg å befordre og vedlikeholde vaksinasjonen under prostens spesielle oppsyn. Legen hadde videre fått melding fra en kapellan om barnekopper i Hofs sogn, og hadde sendt han vaksine.³⁴⁷

Som vi ser, var vaksineringen i gang i amtet før vaksinasjonsloven i 1810 og dets tillegg med krav om autorisasjon i 1811. Amtslegen benyttet seg av ulike samarbeidsparter og medarbeidere. Først og fremst prester og militærleger, men også noen klokkere og skoleholdere.

³⁴² Hedemarken var en del av Agershuus Stiftamt. Opplandenes amt ble i 1757 opprettet som en egen administrativ enhet. Opplandenes Amt ble igjen delt i Christians Amt og Hedemarken Amt i 1781. Hedemarken amt omfattet fogderiene Hedemarken, Solør-Odal og Østerdalen. I 1852 ble Solør og Odalen delt i to og i 1859 ble Østerdalen delt i to. I 1814 bestod amtet av prestegjeldene: Aamot, Elverum, Grue, Hof, Kvikne, Løiten, Nes, Odalen, Rendalen, Ringsaker, Romedal, Stange, Tolgen, Trysil, Tønset, Vang og Vinger. (Olafsen & Birch-Reichenwald, 1914, s. VIII)

³⁴³ Det var vanskelig å få materien til å virke når den hadde kommet langveis fra. Mange porsjoner som var mottatt fra København i 1803 og 1804, hadde ikke vært virksomme. (Helsetilsynet, 2004, s. 28)

³⁴⁴ Skoleholder Niels Thorsen Røe vaksinerte 59 personer i 1805. Brev datert 28. februar 1817 fra amtsfysikus Lintrup til amtmannen i Hedemarken. Avskrift ved Hans Petter Schjøsby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168a:215)

³⁴⁵ Klokker Frostad i Stange hadde vaksinert 36 i 1806. Brev datert 12. april 1813 fra amtsfysikus Lintrup til amtmannen i Hedemark. Avskrift ved Hans Petter Schjøsby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168a:180)

³⁴⁶ Fogd Høegh viste til tidligere vaksinering da han ønsket å begynne med vaksinasjon igjen i 1810. Han hadde i den forbindelse en del spørsmål til Sunnhetskollegiet (RA. Sunnhetskollegiet 1809-1815. Møtebøker. Deliberasjonsprotokoll. 20.07.1809 -26.02.1810. nr. 170)

³⁴⁷ Brev datert 16.08.1808 fra amtsfysikus Lintrup til amtmannen i Hedemark. Avskrift ved Hans Petter Schjøsby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168a:111)

4.3 Vaksinasjonsvesenet etter 1811

I løpet av 1812 fikk alle de seks prestegjeldene i fogderiet som legen var bosatt i, Hedemarkens fogderi, autorisert hjelpevaksinator. De autoriserte var en kapellan og fem klokkere/skoleholdere.³⁴⁸ I 1813 fikk fire skoleholder og to andre menn (uoppgitt bakgrunn) i Østerdalen fogderi, autorisasjon som hjelpevaksinatorer.³⁴⁹ I Solør og Odalens fogderi fikk én prest autorisasjon dette året. Fogden i dette fogderiet var selv tidlig med som vaksinator, likevel tok det noe lengere tid før flere fikk autorisasjon som hjelpevaksinator i dette fogderiet. En gammel regimentkirurg uten pensjon var imidlertid en ivrig vaksinator i dette området.³⁵⁰

Hedemarkens amt skilte seg ut i tempoet for utbygging av et vaksinasjonsvesen med hjelpevaksinatorer. I Sunnhetskollegiets rapport til departementet om «Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1814» løftes det fram fem navngitte leger som hadde utmerket seg med et stort antall vaksinasjoner. I forlengelsen av dette står det at; *dog fortjener Physicus Lintrup paa Hedemarken ligesaameget at bemærkes, da han er den blandt Physici, der har anvendt mest Umage og Flid paa at oplære Hjelpevaccinateurer i hans vidtløftige Embedsdistrict*».³⁵¹ Linstrups arbeid med aktiv rekruttering av hjelpevaksinatorer ble lagt merke til av nasjonale myndigheter.

Arbeidet med å ansette flere hjelpevaksinatorer fortsatte i årene som fulgte, og skjøt fart i forbindelse med utbrudd av kopper i amtets østre del i 1817 og 1818. Noen prestegjeld fikk også mer enn én hjelpevaksinator. I 1819 hadde amtet 27 hjelpevaksinatorer. Av disse var omlag 60 pst. klokker, skoleholder eller kirkesanger. Noen døde og måtte erstattes, noen få mistet jobben fordi de ikke utførte vaksinasjoner hvert år, andre ønsket å slutte. Fogden og prestene forsvant fra listen, mens de fleste andre så ut til å bli værende i stillingen i mange år. Mot slutten av 1820-årene hadde antallet hjelpevaksinatorer i amtet økt til 35 stykker. Nå utgjorde klokkere, skoleholdere og kirkesangere omlag 80 pst. av amtets hjelpevaksinatorer.

³⁴⁸ Finn referanse (jf. brev med liste og brev med journalregister)

³⁴⁹ 3 skoleholdere i Tynset, 1 skoleholder i Tolga og 2 menn uten oppgitt yrke i Åmot

³⁵⁰ Han regnes ikke som «hjelpevaksinator» og var autorisert i kraft av sin medisinske bakgrunn

³⁵¹ Beretning om Sundhedstilstanden og Medicinalforholdene i Norge i 1814, afgiven til det kongelige Statsraad 3die Departement af det kongelige Sundheds-Collegium for Norge trykt i (Departementet for det indre, 1872, s. 165)

Ser en bort fra mindre justeringer var apparatet av hjelpevaksinatører nå utbygd til den størrelsen og utbredelsen det skulle ha de neste ti-årene.³⁵²

I arbeidet med å bygge ut og vedlikeholde amtets korps av hjelpevaksinatører forholdt amtsfysikusen seg aktivt til kirkens infrastruktur. Han ba sogneprestene finne aktuelle kandidater til stillingen som hjelpevaksinatører i deres prestegjeld. Prestene foreslo en kandidat de anså som egnet og gikk god for personens moralske skikkethet. Ofte var den som ble foreslåtte en klokker, kirkesangere eller skoleholder, alternativt kunne det være andre av bygdas menn. Denne personen måtte også «*have gotgiort sin Duelighed til denne Forretning*». Det vil si at han måtte reise til amtsfysikusen eller en annen lege, og her få opplæring og attest på sine ferdigheter i vaksinerer, herunder evne til å skille mellom «ekte» og «uekte» vaksinasjoner. Legen la disse attestene ved sin innstilling til amtsmannen, som videresendte saken til sunnhetskollegiet/departementet.³⁵³ Herfra ble autorisasjon, vaksinasjonsprotokoll og blanketter med vaksinasjonsattester sendt i retur til amtsmannen. Via alle ledd på tjenesteveien ankommer dette etter hvert den nå autoriserte hjelpevaksinatøren.³⁵⁴ Etter som systemet begynte å komme på plass, ser det ut til at mer og mer av initiativet kommer fra personer som ønsket disse stillingene.³⁵⁵ Sognepresten, amtsfysikus eller amtet mottok søknader, og amtsfysikusen vurderte søkerne og sendte sin vurdering og innstilling til amtet. Uansett var prestene involvert ved at de måtte attestere på at personene hadde en moral som gjorde dem skikket til oppgaven.

Etter at hjelpevaksinatørene var ansatt, fulgte amtsfysikusen med på at vaksinasjonsarbeidet fungerte rundt omkring, gjennom de årlige vaksinasjonsprotokollene fra hjelpevaksinatørene. En gjennomgang av korrespondansen, viser at amtsfysikus Lintrup var svært nøye med å få inn protokollene,³⁵⁶ og kontrollerte at oversikten over de vaksinerte og krav om skyssgodtgjørelse stemte. Etter denne revisjonen ble protokollene sendt videre til amtsmannen for «*Eftersyn og Paategning*» og utbetaling. I disse vurderingene blir hjelpevaksinatørenes

³⁵² I 1891 er antallet hjelpevaksinatører i amtet 41.

³⁵³ Etter at sunnhetskollegiet ble lagt ned i 1815, utstedte departementet autorisasjonene til hjelpevaksinatør

³⁵⁴ Lintrup redegjør f.eks. for denne prosessen i Solør fogderi i brev til amtmann datert 11. juni 1817.

³⁵⁵ Hans Petter Schjønby skriver at det fulgte en del prestisje knyttet til vaksinasjonsarbeidet og «kongelig autorisasjon», og at det vanligvis ikke var vanskelig å rekruttere kandidater. (Schjønby, 2010b, s. 126). I forbindelse med myndighetens tiltak omkring 1818 for å få utbygd et fullstendig vaksinasjonsvesen, ble folk oppmuntret om å ta kontakt dersom de ønsket å bli hjelpevaksinatører

³⁵⁶ I 1817 foreslo han for amtet at det ble fastsettes en frist for innsending av protokollen. Dersom protokollen ankom senere enn 1. februar, måtte hjelpevaksinatøren vente til neste år for utbetaling. (Brev fra amtsfysikus Lintrup til amtet datert 3. mai 1817). Dette følges opp i amtets Resolusjon av 7. mai 1817, som bekjentgjøres for alle hjelpevaksinatører. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839)

krav om skyssgodtgjøring grundig vurdert. Noen saker gikk fram og tilbake for ekstra dokumentasjon fra lokal prest (eller lensmann). I Hedemarkens amt ble det i utgangspunktet ikke utbetalt godtgjøring til reiser som kun hadde som formål å sjekke om vaksinasjonene hadde slått an.

I 1831 søkte og fikk Lintrup avskjed og Albert Blehr ble ansatt som ny amtsfysikus.³⁵⁷ Blehr hadde tatt medisinsk embetseksamen sommeren før ansettelsen. Også den nye amtsfysikusen ser ut til å ha vært aktiv i oppfølgingen og i å stille krav til hjelpevaksinatørene. Dersom det ikke var utført vaksinasjoner forlangte han en forklaring. Etter hvert som nye legedistrikt ble opprettet,³⁵⁸ ble Blehrs geografiske ansvarsområde gradvis redusert, og til slutt omfattet det bare Hedemarken.³⁵⁹ På vaksinasjonsområdet ser det ut til at denne overgangen fra at amtsfysikusen administrerte vaksinasjonsvesenet for hele amtet til at distriktslegene overtok ansvaret for sitt felt, ikke gikk helt knirkefritt. Distriktslegen i Østerdalen skal flere ganger på 1830-årene ha klaget over at vaksinasjonsprotokollene ble sendt direkte til amtsfysikusen, og at han derfor ikke hadde oversikt over vaksinasjonsarbeidet i eget distrikt.³⁶⁰ Det kan se ut til at praksisen ble endret i 1838, og at distriktslegene i Østerdalen og Solør-Odalen heretter fikk tilsendt protokollene fra distriktets vaksinatører, og at de gjennomførte kontroller og hadde den videre kommunikasjon med amtsmannen. Amtets vaksinasjonsvesen hadde nå et administrativt apparat med flere aktører.

Utover på 1830-tallet synes ikke arbeidet med å vedlikehold et fullstendig og aktivt vaksinatørkorps å fungere like godt som tidligere. Det kunne gå lang tid fra melding om manglende vaksinerings i et område, til en ny person hadde fått autorisasjon og ansettelse som hjelpevaksinatør.³⁶¹

Flere aktører hadde kommet til, forvaltningen involverte flere og var mer kompleks enn da Lintrup i sin tid hadde hatt mye av regien. Men kanskje skyldtes denne tregheten i systemet først og fremst at sakene lå lengere hos amtsmannen og ventet på avklaring. Amtmannen var

³⁵⁷ (Bache, 1992, s. 63)

³⁵⁸ Solør-Odalen legedistrikt ble opprettet i 1825. Østerdalen legedistrikt i 1829, og videre delt i Nordre og Søndre Østerdalen legedistrikt i 1836. (Stavheim, 1993, s. 161–162)

³⁵⁹ Etter at Blehr døde i 1872 ble navnet endret fra Hedemarken amtsfysikat til Hedemarkens distriktslegeembete. (Bache, 1992, s. 82)

³⁶⁰ Synne Stavheim opplyser dette i sin hovedoppgave, hennes kilde er medisinalberetningene fra distriktslege Petter Frellsen. (Stavheim, 1993, s. 104) Frellsen var distriktslege i Østerdalen i perioden 1832-1845.

³⁶¹ Flere av hjelpevaksinatørene som hadde vært med fra de første årene begynte å bli gamle og skrøpelige, andre var «drikkfeldige». Noen sa fra seg jobben, men det var ikke uvanlig at de ble sittende i stillingen til det kom tilstrekkelig med klager til at de til slutt ble sagt opp.

både representant for sentralmakten og amtets samordningsinstans. Han var «overøvrigheten» som all korrespondanse mellom sentrale styresmakter og amtets sivile embetsmenn skulle gå gjennom.³⁶² Det var amtmannen som skulle fatte en beslutning om hvem som skulle ansettes som hjelpevaksinatør, før forespørselen om autorisasjon ble videresendt til departementet.³⁶³ Amtmannen hadde også en tilsynsfunksjon, og gjennomgikk legenes innrapportering om tilstanden på vaksinasjonsfeltet i sitt distrikt, sammen med vaksinasjonsprotokollene for anvisning av vaksinatørens godgjøring.

Amtmannen hadde ansvar for mange og omfattende saksområder, og saksmengden vokste i denne perioden.³⁶⁴ På denne tiden, dvs. i perioden som ofte omtales som embetsmannstaten, var amtmannen som person (mannen) og embete to sider av samme sak.³⁶⁵ Lengre saksbehandlingstid på vaksinasjonsfeltet kunne med andre ord både handle om en generell utvikling med endringer i forholdet mellom ressurser og oppgaver, men også om amtmannen som person.

Amtmannen som behandlet saken til Anne Erlandsdatter i 1820 var Lauritz Weidermann. Året etter ble han utnevnt til amtmann i naboamtet, Christians amt. Den som overtok jobben, og som var amtmann i Hedemarken amt i hele resten av perioden vi her skal se på, var Fredrik Heidmann.³⁶⁶ Han ble utnevnt av Karl Johan, uten at kongen hadde hørt statsrådet. Kongen ga Heidmann dispensasjon fra kravet om å være jurist, og utnevnelsen av denne rittmesteren til amtmann har blitt betraktet som en «politisk belønning».³⁶⁷

³⁶² Yngve Flo skriver at forstavelsen «over» (i overøvrighet) spiller på funksjonen som mellommann mellom de sentrale styresmaktene og underordnede embets- og tjenestemenn i amtet, og de tilsynspliktene han hadde i denne sammenhengen. Han skriver også at embetsmannstatens amtmenn spilte en mer entydig «øvrighetsrolle» enn senere amtmenn kom til å gjøre. (Flo, 2014, s. 164, 176)

³⁶³ Autorisasjon og ansettelse var to sider av samme sak, da autorisasjonen bare gjaldt for det området en hadde ansettelse som hjelpevaksinatør. Gitt at amtmannen gikk inn for en ansettelse, ser autorisasjonen fra departementet ut til å være en ren formalitet

³⁶⁴ Under overskriften «*Amtmannens oppgaver: Ein arbeidsdag som aldri tok slutt*» beskriver Flo alle oppgavene som amtmannen var pålagt, og som i sum umulig kunne løses av en enkelt mann. Etter omtalen av amtmannens hovedfunksjon inndelt i seks oppgavekategorier (skissert av Finansdepartementet i 1838), følger en kategori av ulike oppgaver som ikke kan plasseres i noen av hovedkategoriene. I denne kategorien av «*administrativ landhandel*» finner vi bl.a. helsestell og tilsyn med vaksinasjon (Flo, 2014, s. 196, 219)

³⁶⁵ En ser kimen til amtmannsembete som organisasjon langt senere i dette århundret. Sentrale myndigheter aksepterte gradvis i årene fram mot 1884 at arbeidsbyrdene til amtmannen var for store for én mann. Før dette måtte amtmannen lønne arbeidshjelp fra egen gasje, dersom han ikke var i stand til løse embetets oppgaver på egenhånd. (Flo, 2014, s. 164)

³⁶⁶ Heidemann var offiser og kom til amtmannsjobben fra sin stilling som sjef for Skognske eskadron. Han var i likhet med sin forgjenger delegat til Riksforsamlingen i 1814 og senere stortingsrepresentant. Han gis bl.a. følgende omtale: «*Han hadde stor arbeidsiver og utviste godt praktisk skjønn, men karakteriseres som tung både legemlig og åndelig*». (Bratberg, Terje: *Frederik Heidmann i Norsk biografisk leksikon* på snl.no. Hentet 7. mai 2024 fra https://nbl.snl.no/Frederik_Heidmann)

³⁶⁷ (Flo, 2014, s. 193) Det vises her til Halvdan Kohts vurdering av at dette var en belønning fra Karl Johan. Amtmennene var bl.a. denne tidens statsadvokater, og det var et formalkrav at de skulle ha juridisk kompetanse.

4.4 Jordmorvesenet

Det var ikke bare vaksinasjonsloven som kom i 1810, samme år kom også regelverket som stilt krav om at alle amt skulle deles inn i jordmordistrikter, og at det skulle ansettes eksaminerte jordmødre.³⁶⁸

I 1811 sendte sunnhetskollegiet i Christiania brev til landets amtmenn hvor de ba om status for jordmorvesenets tilstand og innspill knyttet til den videre utbygging i amtet.

Amtsfysikusen opplyste at amtet nå hadde 5 eksaminerte jordmødre.³⁶⁹ Etter Lintrups oppfatning burde det minst være én jordmor i hvert prestegjeld. I de mest utstrakte prestegjeldene vil det være behov for mer enn én. Amtet inneholder 17 prestegjeld, altså burde de ifølge legen minst ansettes 12 til.³⁷⁰ Han var ikke i tvil om at det fantes «fruentimmer» som ønsker slik opplæring. Spesielt dersom det kunne skje her i landet og på det offentliges bekostning. «*Naar man vil betenke, hvor besværligt en Giordemoders levebröd maae være, ...*³⁷¹, *saa vil man vist nok let indsee, hvor billigt det er, at hun bör nyde saadan lön, som kan befrie hende for at lide Mangel; denne aarlige lön burde avlegges i Naturalproducter paa samme maade, som Kirkebetientene, Lensmænd og Skydsskaffere oppebære sin Told*».³⁷²

Som vi ser mente amtsfysikus Lintrup at jordmorvesenet burde bygges ut og at jordmødrene skulle kunne leve av denne virksomheten. I den sammenhengen sidestilte han hennes virksomhet med andre tjenesteyteres avlønning.

Det skjedde ingen store endringer i antallet jordmødre de første årene etter 1811.

³⁶⁸ Reglement for Gjordemodervæsenets Indretning og Bestyrelse i begge Riger, Kjøbenhavn undtagen 21.11.1810. (Thurmann, 1851, s. 124–129)

³⁶⁹ Det er tre i Hedemarkens fogderi (Stange, Vang og Ringsaker), en i Østerdalen (Stor Elvdal, i tillegg har det vært en i Aamot som nå har blitt for gammel og svak) og en i Solør (Kongsvinger). Av de jordmødrene som før 1814 hadde vært i København og utdannet seg, skal 8 stykker ha kommet fra bygdene i Hedemarken amt. (Bache, 1992, s. 64) Den aller første, var sannsynligvis Kari Simonsdatter fra Store Elvedalen i 1785. (Schjønby, 2000, s. 51)

³⁷⁰ Han innså at dette ikke kunne gjennomføres på en gang og skisserte en prioriteringsliste over rekkefølgen.

³⁷¹ Han viste til at hun måtte være parat til å reise natt som dag, ofte på lange og vanskelige veier, hun måtte være mye våken om natta og like tålmodig overfor den formuende som den fattige, og når hun måtte ut kunne hun ikke passe sitt eget hus

³⁷² Han utdyper videre hvordan denne toll burde være i de ulike fogderi. Han tok også til orde for at forordningens paragraf om fri bolig burde tas ut. Dette ville øvrigheten her uansett neppe være i stand til å skaffe. Betalingen fra de som benytter tjenesten kunne i forhold til bondens kår i Hedemarkens fogderi firedobles, for de øvrige grupper burde det ikke være mer enn det som er fastsatt. Lintrups brev er datert 30 oktober 1811, amtmannens oversendelse 8. november 1811. (RA. Sunnhetskollegiet 1809-1815. Sakarkiv. Diverse. Jordmødre, dyrleger, vaksinatører, kontroll av næringsmidler)

I 1816 var det beskikket seks jordmødre i amtet.³⁷³ Tre av disse mottok en årlig lønn på 25 Specier,³⁷⁴ mens de tre andre hadde ikke søkt og mottok heller ikke lønn fra det offentlige.³⁷⁵

I 1818 var det ikke bare utbyggingen av et vaksinasjonsvesen som stod på departementets dagsorden, det ble også tatt initiativ for å få på plass et «velorganisert» jordmorvesen. Amtmennene ble anmodet om å komme med forslag til inndeling av jordmordistrikter, innspill angående jordmødrenes lønninger m.m. En betingelse var at «*Gjordemødrene i Land-Districtene ikke ansættes ved offentlig Autoritets Myndighed, men Tid efter anden, som Almuen ønsker det, og at der til disse Gjordemødre tages af Districtenes egne Fruentimmer, som dertil ere villige og skikkede, hvilke indsendes til Christiania, for at undervises*».³⁷⁶

I 1818 var Hedemarkens amt inndelt i nye jordmordistrikter og hadde 7 ansatt jordmødre.³⁷⁷ Etter at «*almuen have erklært sig for ansættelse af faste Giordemødre*» i tre tinglag gikk to stykker på jordmorskolen i Christiania i 1818 og én i 1819.³⁷⁸

³⁷³ På forespørsel om antall jordmødre i perioden 1811-1815 svarte amtmannen at det i 1815 ble beskikket jordmor i Nordre Hedemarkens distrikt, Søndre Hedemarken distrikt og Elverum, og året etter i Aamot, Stor-Elvdalen og Solør. Svar fra amtmannen datert 7. mars 1838. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Jordmorvesenet. Forarbeid til lov av 24.5.1839)

³⁷⁴ Reglementet sier at de skal ha 16 Specier og fritt hus med jord (sjekk formuleringer), men da amtet ikke er i stand til å tilby hus har lønnen i stedet blitt økt til 25 Spd. Brev datert 17.04.1817 fra amtsfysikus Lintrup til amtmannen i Hedemark. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168a:215)

³⁷⁵ Én mottok lønn i natural-produkter fra endel beboere i hennes distrikt, legen trodde den andre fikk understøttelse fra allmuen, om den tredje opplyses ikke annet enn at hun er utdannet i København for mange år siden. Brev datert 17.04.1817 fra amtsfysikus Lintrup til amtmannen i Hedemark. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168a:215)

³⁷⁶ («Om Rigets Sundhedstilstand og Medicinalvæsen i Aarene 1817 og 1818», 1819)

³⁷⁷ Fire av disse er riktignok «interim ansatt»

³⁷⁸ Disse tre hadde blitt undervist i vaksinasjon, og de har vi allerede hørt om i første del av dette kapitlet. Medisinalberetning fra Lintrup datert 23. juni 1819. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Medisinalberetninger. 1818-1820). Ved oppdeling i flere jordmordistrikt ble bøndene på tinget spurt om de ønsket jordmor i sitt prestegjeld, og aksepterte i tilfelle at dette ville medføre økte utgifter. (Schjønby, 2000, s. 58). I veisaker var amtmannen pålagt å drøfte saken med «de pågjeldende», men sto ellers fritt. Ved nye tiltak som kostet penger og som ikke var pålagt av storting eller regjering, var det ikke uvanlig at saken ble fram på tinget for å høre allmuens mening. Det var ikke lovfestet hvem som kunne møte i disse lokale organene, hvordan de skulle kunne gi sin mening til kjenne, om meningene skulle gjelde som bindende vedtak for andre enn de som hadde ytret seg mv. (Steen, 1973, s. 12). Flere steder i Hedemarkens amt hadde deler av befolkningen selv tatt initiativ til og finansierte opplæring av jordmor. I Stor Elvdal var Kari Simensdatter jordmor. Hun hadde tatt eksamen København i 1785. Hun fikk innsettelse fra amtmann og dette ble tinglyst. I 1801 inngikk hun en kontrakt med allmuen om at de skulle hjelpe henne med å sette opp en bolig og at hver gårds oppsitter årlig skulle levere henne 1 vag høy til hennes dyr. I kontrakten hadde hun forpliktet seg til å lære opp ei ny jordmor, da hun selv ikke lengere var i stand til å fortsette i stillingen. I Ringsaker hadde bønder i 1805 finansierte opplæring av jordmor (se kap 4.6.1). Fra Aamot hadde Helene Hansdatter reist til Christiania og tatt jordmoreksamen i 1816. Hun har ingen ansettelse og lensmannen skrev at «*Den tilstedeværende og kirkesøgende Almue, lod erklære: at de – som har foranstaltet bemeldte Gjordemoder til Vedkommende høje Sted til Lærdom - vil beholde hende her i Aamodt hoved Sogn; ...*». Brev til Lintrup fra O. Evenstad datert 16. juli 1817 og fra lensmann Carlsen 18.6.1817. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839)

I 1830 er det ansatt totalt 10 jordmødre i amtet.³⁷⁹ I andre halvdel av 1830-tallet har amtets ansatte jordmødre økt til 12. I tillegg praktiserer fire jordmødre uten lønn fra det offentlige.³⁸⁰ På dette tidspunktet hadde totalt 10 stykker i dette amtet mottatt offentlig støtte til utdanning på jordmorskolen i Christiania.³⁸¹ Den siste med offentlig støtte fra dette amtet var i 1832, og dette ble den siste i perioden vi her har undersøkt.³⁸² Et stadig økende antall av jordmødrene som ble ansatt hadde med andre ord tatt utdanning «for egen regning».

4.5 Jordmødrene i Vang, 1828-1847

Våren 1804 reiste konen Maren Pedersdatter fra Vang prestegjeld til København for å ta jordmorutdanning ved Fødselsstiftelsen. Dette skulle ha kommet i stand etter tidligere amtmann Thygesons «*Foranstaltning*».³⁸³

Hopper vi to tiår fram i tid finner vi følgende setning i amtsfysikusens medisinalberetning for 1825: «*En datter af den examinerede Giordemoder i Wang er i sidst afvigte October Maaned antaget til Oplærelse i Giordemoderkonsten paa amtetskommunes bekostning*»³⁸⁴

Jordmor Maren Pedersdatter begynte å få helseproblemer, og hadde søkt om at hennes datter fikk støtte til opplæring på jordmorskolen i Christiania, slik at hun kunne assistere henne og være hennes reserve når helsen sviktet. Søknaden ble innvilget, og datteren Georgine reiste for å utdanne seg til jordmor. Hun var ferdig i 1826 og ble samme høst midlertidig ansatt i Nes prestegjeld, mens de der ventet på at den som skulle få fast ansettelse gikk på

³⁷⁹ (Schjønby, 2010a, s. 197). Fire av disse var ansatt på Hedemarken

³⁸⁰ Nåværende antall ifølge svar fra amtmannen datert 7. mars 1838. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Jordmorvesenet. Forarbeid til lov av 24.5.1839)

³⁸¹ Fordelingen av disse er: to i 1818, ei i 1819, ei i 1823, ei i 1826, to i 1827, ei i 1828, ei i 1830 og ei i 1832. (RA. Jordmorskolen i Oslo – Kvinneklinikken. Eksamensprotokoll for jordmødre. Tidsrom 1818-1833. Brukslenke for sidevisning: <https://www.digitalarkivet.no/db50001598900005>)

³⁸² Eksamensprotokoll for jordmødre. (RA. Jordmorskolen i Oslo – Kvinneklinikken, Jordmorskolen, Eksamensprotokoll for jordmødre, 1834-1854. Brukslenke for sidevisning: <https://www.digitalarkivet.no/db50001599000003>). I perioden 1818-1844 gikk det totalt 447 elever på jordmorskolen i Christiania. Av disse gikk om lag 67 pst. av elevene på skolen «for egen regning». Mine beregninger basert på opplysninger i eksamensprotokollene.

³⁸³ Lintrup forteller dette i sin medisinalmelding for 1804. (Helsetilsynet, 2004, s. 30). Emanuel de Thygeson kom som amtmann i Hedemarkens amt i 1802 og ble i 1804 utnevnt til stiftsamtmann i Kristiansand og amtmann i Nedenes. (Bratberg, Terje: Emanuel De Thygeson i Norsk biografisk leksikon på snl.no. Hentet 2. oktober 2023 fra https://nbl.snl.no/Emanuel_De_Thygeson). Maren Pedersdatter Hammer bodde i ei stue under gården Flakstad i Vang. (Bækkelund, 1985, s. 489)

³⁸⁴ Medisinalberetning fra Lintrup for 1825, datert 10. mars 1826. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Medisinalberetninger. 1824-1825)

jordmorskolen. I januar 1828 var dette engasjementet på Nes slutt, og Georgine søkte om å bli ansatt som hjelpevaksinatør.³⁸⁵

I sin vurdering av denne søknaden skrev amtsfysikus Lintrup bl.a. at Georgines mor nå var frisk og at hun derfor ikke trenger assistanse fra sin datter. Som de andre som gikk på jordmorskolen hadde hun fått undervisning i vaksinasjon og måtte derfor anses i stand til å utøve denne, *«hvilket dog i øvrigt ikke synes at kunne got foreenes med de en Giordemoder paaliggende Forretninger, fornemmelig paa Landet. Men da Georgine kan for nærværende Tid ansees at være ledig, og saaledes savner Fortieneste som Giordemoder, synes Intet af Vigtighed at kunne indvendes imod den ansøgte Tilladelse»*.

Amtsfysikus Lintrup hadde pålagt henne å skrive søknaden selv, noe som ifølge han viste at hun var noenlunde skrivekyndig. Lintrup innstilling til amtet var:

1. *«at Vaccinationens Udøvelse kun tillades hende saalenge, som denne Bestilling ikke maatte komme i Collision med hendes egentlige Bestemmelse*
2. *Da Wangs Præstegjeld mueligens vil blive deelt i 2de Vaccinations-Distrikter, og Georgine skal have sin Boepæl i dette Præstegjeld, foreslaaes, at hun i denne Function indskrænkes til det Sogn, hvor hun har sit bestandige Ophold; samt at den Hielpe-Vaccinateur, som bliver at ansætte i afdøde Klokker Halvorsens Stæd, ikke dermed udelukkes fra den ham overdragne Bestilling*
3. *at hun maa holde en ordentlig Protocol, og i øvrigt rette sig efter de Forskrivter, som paalægges Hielpe-Vaccinateurer i Almindelighed»*.³⁸⁶

Grunnen til at amtsfysikusen mente hun kunne jobbe som hjelpevaksinatør, slik hun hadde søkt om, var at hun for tiden ikke jobbet som jordmor. Han viste også til at hun ikke hadde inntekt som jordmor, og derfor kunne få midlertidig jobb som vaksinatør. Men hvorfor fant han grunn til å presisere at hun måtte ha en ordentlig protokoll og rette seg etter de alminnelige reglene for hjelpevaksinatører? I vurdering var ikke søkerens kjønn et tema, men det virker ikke usannsynlig at det likevel kan ha vært av betydning at hun var kvinne.³⁸⁷ Ville

³⁸⁵ Bortsett fra brevet fra Anne Erlandsdatter og hennes mann i 1820, var dette første søknaden fra ei jordmor om stilling som hjelpevaksinatør i dette amtet, som jeg har klart å finne.

³⁸⁶ Brev fra amtsfysikus Lintrup til amtmannen, datert 24. februar 1828. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168b:406-407)

³⁸⁷ Ivar Aasen skrev i 1873 at begrepet kjønn (eller kyn) var lite brukt: *«Kyn (y'), n. Slægt, Familie. (Lyder oftest som Kjønn). G.N. kyn. Det kippst i Kynet, s. kippast. – Ogsaa: Kjønn (sexus). Mannkyn, Kvendkyn (s. Slag). Ordet er lidet brugeligt.»* (Aasen, 1873, s. 414). Selv om begrepet kjønn ikke ble benyttet, kunne det tenkes at det var henvisninger til om vedkommende var fruentimmer eller mann. Det ble tidlig vektlagt at hjelpevaksinatørene kunne være *«oplyste almuesmænd»*.

han ha presisert at vedkommende måtte ha ordentlig protokoll og rette seg etter reglene dersom søkeren hadde vært mann?

Forslaget fra legen, var ikke at hun skulle få tilbud om stillingen som nå var ledig i prestegjeldet, men at hun midlertidig skulle tilbys et avgrenset sogn rundt sin bolig. To måneder senere kommer legens innstilling til hvem han mente burde få den ledige posten som hjelpevaksinator i Vang prestegjeld. Han hadde mottatt søknad fra fem personer. En av disse var jordmor Georgine Hammer, de fire andre var skoleholdere/kirkesangere. Den legen anbefalte til stillingen, var kirkesanger i dette prestegjeldet. Han begrunnet dette med at kirkesangeren var anbefalt av sognepresten i det aktuelle prestegjeldet,³⁸⁸ og at fremfor andre burde en eller flere av prestegjeldets ansatte kirkesangere eller skoleholdere inneha denne jobben. Dette fordi vaksinasjonen ikke burde være innskrenket til en viss tid på året og at vaksinerte som hadde mistet sin vaksinasjonsattest skulle kunne komme i kontakt med distriktets hjelpevaksinator. Det var tydeligvis ikke tatt stilling til hans tidligere forslag om at jordmor Georgine Hammer skulle få autorisasjon og midlertidig ansettelse. Han tok derfor opp et annet spørsmål, som han skrev kunne oppstå: « ..., om den der ansættes som *Hjelp-Vaccinateur i et District, kan innskærkes i sin Bestilling derved, at en examineret Giordemoder meddeeles Bevilling at udøve Vaccinationen*». ³⁸⁹ Han viste til sitt tidligere forslag om å innskrenke jordmor Georgine Hammers område til Furnes, og foreslo at den som nå ble ansatt som hjelpevaksinator i Vang fikk tildelt distriktets hovedsogn.

Amtmannen var enig i Lintrups innstilling. Han skrev også at siden Georgine Hammer hadde testimonium på sine ferdigheter som vaksinator fra jordmorskolen, skulle øvrig prøving av hennes ferdigheter være unødvendige. Videre at når hun i sin tid skulle bli fast jordmor i et distrikt, så måtte det tas en avgjørelse om hvorvidt hun kunne fortsette som hjelpevaksinator med en slik ansettelse.³⁹⁰

Formuleringen handlet nok da først og fremst om at de måtte være «*opplyst*» dersom de kom fra allmuen, mens det ble tatt for gitt at dette handlet om menn.

³⁸⁸ Han viser til departementets sirkular av 27. mars 1818. To av de andre søkerne bodde og var hjelpevaksinatorer i tilgrensede prestegjeld. De ønsket å utvide sin virksomhet som hjelpevaksinatorer.

³⁸⁹ Brev fra amtsfysikus Lintrup til amtmannen, datert 28. april 1828. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168b: 412-413)

³⁹⁰ Brev til amtsfysikus Lintrup fra amtmannen, datert 17. mai 1828. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 14.06.1823 - 17.03.1832)

Som vi ser ovenfor argumenterte amtsfysikus Lintrup for at kirkesangere eller skoleholdere fortrinnsvis burde velges som hjelpevaksinatører. Begrunnelsen var geografisk nærhet til de vaksinerte og deres mulighet til å vaksinere på ulike tider av året.

Georgine startet sin karriere som hjelpevaksinatør i Furnes annex samme år, dvs. i 1828.

I mai 1836 skrev Georgine til amtet og ba om å bli ansatt i morens stilling. Moren var nå gammel og svak og så seg ikke i stand til å fortsette jordmorarbeidet i bygden.³⁹¹ Georgine som hadde vært morens medhjelper søkte derfor om å få overta stillingen som jordmor i Vang prestegjeld.³⁹²

Blehr skrev til Georgines mor, Maren Hammer, og fikk raskt svar.³⁹³ Hun bekreftet det som sto i datterens søknad, og ba om avskjed, *«under Betingelse, at min Datter Georgine som saadan, i mit Sted vorder ansat, da jeg, hvis hun ikke ved dette, sættes istand til at assistere mig i min gamle Alder, maae enten ved Betlestaven eller falde Bygden til Byrde søge mit Brød»*.³⁹⁴

Inntil videre fikk Georgine fungere i jordmorstillingen i sin mors sted. I mai 1839 døde Maren Hammer, og stillingen som jordmor ble ledig. Georgine søkte på stillingen. Hun skrev at hun var enke med mange uforsørgede barn, noe som gjorde det dobbelt viktig for henne å få stillingen.³⁹⁵ Og stillingen ble hennes, selv om det skulle gå nesten tre år før amtmannen via

³⁹¹ Amtmannens kopibok avslører at det nok var verre stilt med mor Maren enn bare svakhet som følge av alder. Amtmannen viste til et brev han hadde fått fra amtsfysikus Blehr om Maren Hammers sykdom. Han ba amtsfysikusen om å ta kontakt med jordmora og gi henne beskjed om at hun ikke fikk betjene barselkvinner eller praktisere i jordmorkunsten før hun med legeattest kunne legitimere at hun var fullstendig helbredet fra sin veneriske sykdom. Videre måtte Georgine Hammer pålegges å inntil videre overta jordmorjobben i dette prestegjeldet. Brev fra amtmannen til amtsfysikus Blehr, datert 28. mai 1836. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommisjoner, leger og prokuratorer mv. 24.03.1832-29.02.1840)

³⁹² Brev fra jordmor Georgine Hammer til amtsfysikus Blehr, datert 26. mai 1836. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168c:600)

³⁹³ Amtmannen hadde bedt amtsfysikus Blehr om å få en erklæring fra Maren Hammer på om hun hadde noe imot at hennes datter overtok hennes stilling. I tilfelle måtte hun si opp sin stilling. Brev fra amtmannen til amtsfysikus Blehr, datert 2. juli 1836. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommisjoner, leger og prokuratorer mv. 24.03.1832-29.02.1840)

³⁹⁴ Brev fra jordmor Maren Hammer til amtsfysikus Blehr, datert 14. juli 1836. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168c:603)

³⁹⁵ Brev fra jordmor Georgine Hammer til amtet, datert 24. mai 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168c:685-686). Sognepresten gir henne en svært god attest, og oppgir at hun hadde fire barn mellom 8 og 17 år, og var selv 37 år.

amtsfysikusen i februar 1842, kunne sende henne sin besikkelse som fast jordmor i Vangs prestegjeld.³⁹⁶

Siden 1828 hadde hun årlig utført vaksinasjoner og sendt inn vaksinasjonsprotokoll. Noe hun også fortsatte med både mens hun var midlertidig ansatt og nå fast ansatt som jordmor.

I desember 1843 sendte amtsfysikus Blehr brev til amtet hvor han viste til søknaden fra en skoleholder (stilet til departementet) om å få ansettelse som hjelpevaksinator i Furnes annex.³⁹⁷ Han skrev at stillingen for tiden var besatt av den i Vang prestegjeld fast ansatte jordmor, og at han «*i Overensstemmelse med det for dette Lægedistrict fulgte og af Amtet bifaldte Princip*» om at jordmor- og vaksinasjonsjobben ikke skulle forenes hos en person uten at det forelå særlige grunner, hadde henstilte amtet om å gi vaksinasjonsjobben til en annen, da han foreslo at Georgine Hammer skulle få fast ansettelse som jordmor.³⁹⁸

Amtmannen ba 10 måneder senere, dvs. i oktober 1844, om å få tilsendt opplysninger om hvor lenge hun hadde fungert som hjelpevaksinator og i kraft av hvilken bemyndigelse. Etter å ha mottatt opplysningene fra Blehr, gir amtmannen raskt en tilbakemelding om at amtsfysikusen må gi søkeren beskjed om at stillingen ikke er ledig og at det derfor for tiden ikke er mulighet til å etterkomme hans søknad om ansettelse i dette distriktet.³⁹⁹

Våren 1846 var imidlertid stillingen som hjelpevaksinator i Furnes ledig, og det var flere søkere til stillingen. Den som fikk stillingen var hjelpevaksinatøren i prestegjeldets hovedsogn, som tidligere hadde søkt om å få overta stillingen. Hva som var bakgrunnen for at Georgine Hammers sluttet forblir her et ubesvart spørsmål. Etter å ha vaksinert i 19 år ble 1846 hennes siste år som vaksinator. Inntektene fra denne virksomheten hadde variert noe fra år til år, men jevnt over ligget over 10 Spd årlig. Ei inntekt som sannsynligvis hadde kommet godt med for ei enke med forsørgeransvar. Nå begynte barna hennes å bli voksne. I 1848 ba ei nyutdannet jordmor, Karen Andersdatter, amtet om å få tillatelse til å praktisere i Vang.

³⁹⁶ Som fast ansatt kunne hun nå også, 16 år etter eksamen, få sitt «lærebrev» fra jordmorskolen. Brev fra amtmannen til amtsfysikus Blehr, datert 4. februar 1842. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 04.03.1840-05.04.1851)

³⁹⁷ Søkeren var kirkesanger Lars Larsen som hadde søkt stilling som hjelpevaksinator samtidig med Georgine i 1828, og som hadde fått tildelt hovedsognet. Nå ønsket han tydeligvis å få vaksinere i hele prestegjeldet

³⁹⁸ Brev datert 13. desember 1843 fra amtsfysikus Blehr til Hedemarkens amt. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 175:78)

³⁹⁹ Brev fra amtmannen til amtsfysikus Blehr, datert 6. november 1844. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 04.03.1840-05.04.1851)

Begrunnelsen var «... at min Moder, Jordmor Georgine Hammer, hos hvem jeg boer, gjerne ønsker min Medhjælp, da Mange ogsaa fra Furnæs søge hen til hende; ...».⁴⁰⁰

Som en oppsummering kan vi slå fast at det var konkurranse om stillingene som hjelpevaksinatører. Flere skoleholdere og kirkesangere som allerede hadde hjelpevaksinatørstilling ønsket å få et større distrikt, og søkte på ledig stilling i sitt nabolag. Kirkesangeren som hadde vaksinasjonsjobb i samme prestegjeld som Georgine Hammer, søkte om å få overta hennes distrikt da det var klart at hun var fast ansatt som jordmor. Det er ikke usannsynlig at motivasjonen her var mulighet for økt inntekt gjennom godtgjøring for flere vaksinasjoner.

Amtsfysikusen mente fortsatt på 1840-tallet at stillingen som jordmor og stillingen som hjelpevaksinatør ikke burde kombineres. Dette til tross for at jordmora i Vang i flere år allerede hadde kombinert disse stillingene.⁴⁰¹ Prinsippet var så viktig at han anbefalte at jordmora som pliktoppfyllende årlig og uten merknader,⁴⁰² hadde utført vaksinasjonsjobben burde fratrukke stillingen. Amtsfysikus Blehr viste til at prinsippet skulle gjelde dersom det ikke forelå særlige grunner. Bakgrunnen for denne modereringen av prinsippet vil framgå av saker vi etter hvert skal komme til.

4.6 Ringsaker prestegjeld – et kapittel for seg

4.6.1 Jordmødre og befolkning

I 1805 reiste husmannsdatter Marthe Johannesdatter fra Ringsaker til København for å ta jordmorutdannelse ved fødselsstiftelsen. Hun var gift med en skredder, og bønder i Ringsaker hadde påtatt seg å dekke utgiftene til hennes reise og opphold i København.⁴⁰³ Hun kom tilbake året etter og begynte som jordmor i bygda.⁴⁰⁴ Etter noen år sendte amtsfysikus Lintrup

⁴⁰⁰ Brev datert 28. mars 1848 fra jordmor Karen Andersdatter til Hedemarkens amt. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 175:121)

⁴⁰¹ Fra 1836 hadde Georgine vært eneste jordmor i dette distriktet siden hennes mor ikke hadde tillatelsen til å praktisere

⁴⁰² Et inntrykk basert på amtsfysikusens årlige rapportering til amtsmannen

⁴⁰³ Hun giftet seg omkring 1800, og fikk sitt første barn i 1802. I likhet med sine foreldre var hun og ektemannen «plassfolk». Hun fødte sitt syvende barn i 1814. I 1817 opplyste hun at hun bodde på en plass med livsfeste sammen med mannen og 5 uforsørkede barn, og hun uttrykte det håp at hennes kår «... saavidt bliver sørget, at jeg kunde undgaae at sukke under Mangelen af det høiest Fornødne til Livets Ophold». (Schjønby, 2000, s. 55–57).

⁴⁰⁴ Til tross for at reise og opphold skulle dekkes hadde ikke Marthe nok penger til å komme seg hjem fra København. Hun måtte låne 13 riksdaler av inspektør Bendz ved Fødselsstiftelsen. I tillegg til brev fra Bendz til amtsmannen i Hedemarken med Marthes kvittering for lånet, har Schjønby i arkivet funnet brev fra sognepresten i Ringsaker i forbindelse med at hun ikke hadde fått utbetalt hele beløpet presten og bønder i prestegjeldet hadde forpliktet seg til å bidra med. (Schjønby, 2000, s. 52)

et forslag til amtmannen om at jordmor Marthe Johannesdatter burde flytte og begynne som jordmor i Elverum. Bakgrunnen for dette var at hun ikke hadde nok å gjøre i Ringsaker. «Adskillige have ladet hente længere fraværende examinerede Giordemødre, istæden for at betiene sig af denne, som boede nærmere», skrev Lintrup. Han hadde undersøkt saken, og hadde fra flere kanter av troverdige personer fått vite at den oppståtte mistilliten skrev seg fra en konkret fødsel. Hun hadde vært hos en «*conditionneret Familie*» hvor det ble utført vending og navlestrengen som var viklet om fosteret gikk i stykker. Jordmora vurderte det nødvendig å løsne og ta ut etterbyrden. «*En tilstedeværende respectabel Dame ville forstaae Tingen bedre, og forbød hende, eller satte sig imod denne Operation; Giordemoderen derimod agtede ikke Forbudet af den ukyndige og dog paastaaende Person, ...*». ⁴⁰⁵ Selv om denne fødselen gikk bra både for mor og barn, skulle episoden ha fått alvorlige konsekvenser for husmannsdatteren som ikke adlød en «respectabel Dame». Resultatet var at hun ikke lengre ble benyttet. Jordmora og hennes familie flyttet til Elverum, da hverken amtmannen, Sunnhetskollegiet, bøndene i Ringsaker som hadde finansiert oppholdet i København eller jordmora selv, hadde noen motforestillinger. ⁴⁰⁶

Denne historien illustrerer at Ringsaker prestegjeld var et sterkt standsdelt samfunn. De kondisjonerte var jordmores viktigste kunder, og de hadde både råd og mulighet til å boikotte ei jordmor som ikke underordnet seg. Dette til tross for at de selv hadde bidratt til å finansiere hennes opplæring i fødselsvitenskapen.

De kondisjonerte i Ringsaker måtte hente jordmor fra andre prestegjeld ⁴⁰⁷ de første årene fra 1814. I 1818, første offisielle år med jordmorskole i Norge, gikk ei ny husmannsdatter fra Ringsaker med navn Marthe på jordmorskolen. ⁴⁰⁸ Saken hadde vært oppe på vårtinget i

⁴⁰⁵ (Schjønby, 2009, s. 52)

⁴⁰⁶ Hun var jordmor i Elverum til ca. 1840. Alle opplysningene om denne saken er hentet fra Hans Petter Schjønby. (Schjønby, 2009, s. 52–53). Selv om hun fikk tillatelse til å flytte, betydde ikke dette at hun mottok lønn av amtet. Sommeren 1817 skrev hun at hun ble antatt i Elverum prestegjeld for omtrent to år siden, og at vilkårene fortsatt var ubestemte, «*undtagen forsaavist jeg og min Mand paa vaares Levetid, med 5 uforsørgede Børn, er efter Contract overladt en lille Plads til Beboelse hvorpaa kan fødes en Koe og nogle smaae Kreaturer*». Hun ba om at hun, i likhet med de andre jordmødrene i amtet, måtte få en passende årlig lønn. Brev fra jordmor Marthe Johannesdatter til amtsfysikus Lintrup, datert 3.6.1817 og 5.6.1817. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789–1839)

⁴⁰⁷ Som vi tidligere har sett fantes jordmor Maren Pedersdatter Hammer i Vang, et naboprestegjeld i sør

⁴⁰⁸ Marthe Arnesdatter og hennes mann var, i likhet med hennes far, husmenn under Skridshoel. I følge Schjønby må hun ha kjent sin forgjenger. Familiene var i perioder naboer, og han ser det ikke som usannsynlig at den eldste Marthe kan ha hatt innflytelse på den 13 år yngre Marthes yrkesvalg. (Schjønby, 2000, s. 58). Marthe Andersdatter var ei av de tre jordmødre som i 1820 ble spurt om hun ønsket å bli hjelpevaksinatør. Ifølge Lintrup skal hun ha formidlet til kapellan Rynning at hun ikke turte, og ellers ikke skulle ha vært skrivekyndig (se kap 4.1)

Ringsaker samme år, og ansettelsen av henne etter endt opplæring var «*efter Distriktets Indbyggers Ønske*». ⁴⁰⁹

4.6.2 Vaksinatørene i Ringsaker

Den første autoriserte hjelpevaksinatør i prestegjeldet var kapellan og senere konstituert sogneprest Jens Rynning. ⁴¹⁰ Han var ivrig i tjenesten, men ikke alle i dette prestegjeldet ønsket å møte opp når «det offentlige» bestemte. Amtet mottok i 1820 regninger på vaksinasjoner som var utført i Ringsaker av en som ikke var autorisert i amtet. Hjelpevaksinatøren i Ringsaker, kapellan Rynning, skrev at denne personen i flere år hadde vaksinert i Christians amt. Han hadde da også blitt bedt om å vaksinere i Ringsaker «*af saadanne som ej vilde møde paa de offentlige Møder og ej særskilt vilde kalde mig da de vidste, at ethvert Tilbud af privat Honorarium blev afstaaet og at jeg ej kunde være rede til det slags Møder naar de forlangte. Ved slige Lejligheder kom da ofte Huusfolks og Naboers Børn til, ...*». ⁴¹¹

I 1825 ble gårdbruker Ole Nielsen (Grini) ansatt som ny hjelpevaksinatør. Han var en husmannssønn fra Valdres som kjøpte seg gård i Ringsaker, og ble en respektert bonde med ulike tillitsverv. ⁴¹² Selv om gårdbruker Ole Nielsen skal ha vært en betrodd bonde, fungerte han ikke som eneste hjelpevaksinatør i Ringsaker prestegjeld uten at det kom motforestillinger fra hans sambygdinger.

4.6.3 Unighet om organiseringen

I februar 1835 mottok amtmannen et brev som var undertegnet av 8 bønder i Ringsaker. Her ble det vist til at kun én vaksinatør i det store prestegjeldet medførte «*mange unødvendige Besværligheder og Udgivter*». For å komme til de vaksinasjonsstedene som vaksinatøren bestemte måtte de små barna reise langt. De ønsket derfor at det skulle bli en vaksinatør i hver fjerding eller i hvert skoledistrikt. Det var også mange ganger større skyssutgifter til én vaksinatør, enn om flere hadde delt på denne oppgaven. De antok, «*at da det er meget let at lære Vaccinationskunsten*», så ville det være en god løsning at skoleholderen i hvert distrikt

⁴⁰⁹ (Schjønby, 2000, s. 58)

⁴¹⁰ Følgende opplysninger om Rynning kan hentes hos Schjønby: Han ble prisbelønt i 1803 for et arbeid om tangbrenningens innflytelse på fiskeriet, skrev en avhandling om odelsretten i Norge, ble valgt inn som medlem av de Kongelige Videnskabers Selskab i Trondheim i 1805, var interessert i gårdsdrift og landbruksøkonomi og tok bl.a. initiativ til stiftelsen av bygdebrannkasse og leseselskap i Ringsaker. (Schjønby, 2010b, s. 127)

⁴¹¹ Brev fra kapellan Rynning til amtsfysikus Lintrup, datert 23. oktober 1820. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839)

⁴¹² Han ble valgt inn i Ringsakers formannskap i 1837, var medlem av kommunens kornmagasinutvalg i 1838 og delingsutvalg i 1847. (Schjønby, 2010b, s. 128)

fikk denne oppgaven. Brevet inneholdt også et punkt hvor de vurderte om en alternativ løsning kunne være å overlate oppgaven til jordmødre: «*At Gjordemödrene deltagte i dette Hverv ville vi lade staae ved sit Verd; men Erfaringen har dog lært, at det er mindre hensigtsmessigt, thi det har ofte indtruffet og vil fremdeles indtreffe, at Gjordemödrene netop i samme Øieblik, som de have været beskjæftiget med Vaccinationen er bleven hentet for at betjene Barselqvinder, hvorved Vaccinationen naturligviis har maattet ophöre, uagtet flere havde været tilbage*». ⁴¹³

Brevet ble oversendt amtsfysikus for vurdering. I mai 1835 sendte amtsfysikus Blehr sitt svar på forslaget fra bøndene i Ringsaker til amtet. Han hadde ingen forståelse for argumentet om lang reisevei for de små barna. Om det er én eller flere vaksinatører var ikke avgjørende for hvilke samlingssteder som ble valgt. Det var ellers et motsetningsforhold mellom hensynet til kort reiseavstand for de som skal vaksineres og hensynet til lave skyssutgifter. Han var også uenig i at skyssutgiftene var svært store, og tvilte på om det ville være noen vesentlig reduksjon med det antallet vaksinatører som her ble foreslått. Andre hensyn som måtte ivaretas var at det ville være behov for et tilstrekkelig befolket distrikt for å kunne vedlikeholde vaksinen. Videre ville det ved mange vaksinatører bli så ubetydelig inntekt på hver, at de dyktigste ikke ville ha interesse av å drive med dette. Han anbefalte derfor at det ikke ble ansatt hjelpevaksinatør i hver fjerding eller hvert skoledistrikt, men så heller for seg at prestegjeldet kunne deles i 2 eller 3 vaksinasjonsdistrikter. ⁴¹⁴

I desember 1835 ble det fattet beslutning om å dele prestegjeldet i to vaksinasjonsdistrikt. Bøndene var ikke fornøyde. I januar 1836 sendte de et nytt brev, denne gangen til sognepresten i Ringsaker. Etter deres vurdering måtte det ansettes en vaksinatør i hvert av amtets 10 skoledistrikt, og hvert skoledistrikts skoleholder burde ansettes i denne jobbe. Slik kunne vaksinasjonen gjennomføres hurtigere og de «uhyre» skyssutgifter reduseres. Et nytt argument som ble fremmet, var at de ellers så dårlig lønnede skoleholderne dermed ville få et lite bidrag som gjorde at de ble lengere i stillingen. De viste til sin erfaring med at straks dyktige skolelærere hadde avtjent sine pålagte tjenestear dro de sin vei. Som følge av dette måtte bøndene igjen finansiere at ett nytt «subject dannes» til en slik jobb. De håpte

⁴¹³ Brev til amtmann Heidmann fra bønder i Ringsaker, datert 4. februar 1835. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger, geistlighet, prokuratorer, lensmenn m.m. Brev fra leger. 1836-1839).

⁴¹⁴ Brev til Hedemarkens amt fra amtsfysikus Blehr, datert 27. mai 1835. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger, geistlighet, prokuratorer, lensmenn m.m. Brev fra leger. 1836-1839)

sognepresten på bøndenes vegne, etter å ha framskaffet anbefaling fra prosten og biskopen, ville fremme forslaget, som da sikkert ville bli tatt i betraktning og oppfylt.⁴¹⁵

En drøy måned senere ba sogneprest Gunnerus amtet, «*paa Ringsager Menigheds Vegne*», om at det ble ansatt en hjelpevaksinatør i hvert av prestegjeldets 10 skoledistrikt, og at de som ble ansatt var hvert distrikts skoleholder. I sitt brev til amtet fremmet sognepresten et nytt argument for å velge denne løsningen. Han mente at hjelpevaksinatøren ikke bare hadde en forebyggingsfunksjon til vanlig, men også under epidemier. De måtte da raskt komme «*de ulykkelige og beængstede*» til hjelp ved å undersøke sykdommen og komme med hensiktsmessige tiltak. Under slike forhold holdt det ikke med en eller to hjelpevaksinatører i et så stort og folkerikt prestegjeld, som heller ikke hadde noen lege. Han mente at de som helst burde inneha et slikt verv var skoleholderne. Han viste til at dette var i overenstemmelse med departementets skriv til biskopen i 1818,⁴¹⁶ og dennes oppfordring til geistligheten om å foreslå prestegjeldets skoleholdere, da deres øvrige «*kalds-pligter*» ville være forenlig med oppgaven som hjelpevaksinatør, «*hvilken bestilling herværende skoleholdere have erklært sig villige at paatage sig*». Gunnerus var enige med bøndene i at godtgjøringen som hjelpevaksinatør ville øke skoleholderenes dårlige lønn, og medvirke til større lyst til ivrig utførelse av deres viktige kald. Samtidig som et større antall ansatte vil lette kommunens ikke ubetydelige skyssutgifter.⁴¹⁷

I mai samme år attesterte amtsfysikus Blehr på at skoleholderen i Brøttum,⁴¹⁸ hadde de nødvendige ferdigheter og kunnskaper som skulle til for å være hjelpevaksinatør. Attesten ble vedlagt et brev til amtet, hvor han anbefalte at skoleholderen ble beskikket til hjelpevaksinatør i Ringsakers nordre vaksinasjonsdistrikt.⁴¹⁹

Høsten samme år, fikk amtet brev fra mannen som hadde vært eneste hjelpevaksinatør i prestegjeldet de siste 11 årene. Da han ble underrettet om amtets beslutning om å dele

⁴¹⁵ Brev til sogneprest Gunnerus fra bønder i Ringsaker, datert 31. januar 1836. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger, geistlighet, prokuratorer, lensmenn m.m. Brev fra leger. 1836-1839)

⁴¹⁶ Circulaire af 27 de Marts 1818. Departementet sendte ut et sirkulær om at det burde ansettes en hjelpevaksinatør i hvert kirkesogn. Amtsfysikus Lintrup lurte den gang på om grunnen til dette var at reisene og dermed de tilknyttede skyssutgiftene ville bli lavere, i brev datert 23.7.1818. Avskrift ved Hans Petter Schjønsby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. 168:255). Bakgrunnen for og omstendighetene rundt dette rundskrivet er beskrevet tidligere i oppgaven, se kap 2.6.

⁴¹⁷ Brev til Hedemarkens amt fra sogneprest Gunnerus, datert 4. mars 1836. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger, geistlighet, prokuratorer, lensmenn m.m. Brev fra leger. 1836-1839)

⁴¹⁸ Ole Pedersen Sæterlien

⁴¹⁹ Attest og brev til Hedemarkens amt fra amtsfysikus Blehr, datert 20. mai 1836. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger, geistlighet, prokuratorer, lensmenn m.m. Brev fra leger. 1836-1839)

prestegjeldet i to vaksinasjonsdistrikter, hadde han bedt om å få beholde søndre del. Han hadde nå tenkt seg om og ba amtet om å få beholde hele prestegjeldet, mot at han for denne våren og for ettertiden renonserer på skyssgodtgjørelsen. Han antok at det var dette som hadde vært amtets hensikt med endringen.⁴²⁰

Igjen ble amtslegen bedt om å komme med sin vurdering. Blehr skrev at Ole Grini hadde utført oppgaven med «*Orden og Nidkjærhed*». Mange års erfaring hadde vist at hverken prestegjeldets størrelse eller folkemengde, var til hinder for at én hjelpevaksinatør uten vanskeligheter kunne gjennomføre all vaksinasjon. Hjelpevaksinatørens tilbud om å kreve mindre skyssgodtgjøring ville nå bidra til at kommunen sparte penger. I tillegg inneholdt brevet en fyldig imøtegåelse av pastor Gunnerus argumenter.⁴²¹

Og resultatet ble status quo. Gårdbruker Ole Nielsen Grini ble i stillingen til 1857, dvs. i 32 år.

Som vi ser, var økonomi et viktig tema i spørsmålet om hvordan vaksinasjonsvesenet skulle organiseres. Dette handlet både om skoleholderes lønn og befolkningens skattebyrde som følge av skyssutgifter.⁴²² Mens bøndene argumenterer for at flest mulig skoleholdere burde ha dette som en ekstrainntekt slik at de ble værende i jobbene, var amtsfysikusens tilnærming at lønna som vaksinatør måtte være høy nok til at de dyktigste ble motivert til å utføre vaksinasjonsjobben. At gårdbruker Ole Nielsen Grini ønsket å beholde hele prestegjeldet som vaksinasjonsdistrikt, selv med lavere skyssgodtgjøring enn tidligere, tyder på at dette for han var en solid inntektskilde.

Lokale bønder har nå kommet inn som en ny stemme i denne fortellingen. I likhet med amtet og amtsfysikusen var de ikke positiv til at jordmødre skulle kombinere jobben som fødselshjelper og vaksinatør. De viste her til at «*Erfaringen har dog lært*» at dette er en dårlig kombinasjon. Det er ikke åpenbart hvilke erfaringer de hadde gjort seg, da det på dette tidspunktet bare fantes ei jordmor i amtet som vaksinerte, og dette var i et annet prestegjeld.⁴²³

⁴²⁰ Brev til Hedemarkens amt fra Ole Grini, datert 10. oktober 1836. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger, geistlighet, prokuratorer, lensmenn m.m. Brev fra leger. 1836-1839)

⁴²¹ Brev til Hedemarkens amt fra amtsfysikus Blehr, datert 3. februar 1837. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger, geistlighet, prokuratorer, lensmenn m.m. Brev fra leger. 1836-1839)

⁴²² Etter innføringen av formannskapsloven av 1837 ble ikke ønsket om sparing og reduksjon av skyssutgifter mindre. Kontroll og revisjon ble ansett for å være et viktig virkemiddel for å få ned utgiftene. I flere amt ble det påpekt av revisjonen at vaksinatørene reiste på en uøkonomisk måte, ved at de tok for mange korte turer i stedet for å vaksinere langs en lengre rute. På slutten av 1830-tallet utgjorde vaksinasjonsutgiftene om lag ti prosent av amtenes samlede utgifter til helsevesenet. Sverre Steen skrev at vaksinasjon normalt ikke var særlig kostbart for amtene. Han mente også at taksten for vaksinering på 15 skilling per barn etter tidens forhold var ganske høy. (Steen, 1973, s. 116, 118–119)

⁴²³ Georgine Hammer i Furnes annex i Vang prestegjeld

Kanskje handlet dette mer om en talemåte, enn reelle erfaringer. Uansett viser dette at det uheldige i denne stillingskombinasjonen var en felles oppfatning blant ulike aktører i dette amtet.

Det var ikke bare skoleholderne i Ringsaker som på denne tiden kunne tenke seg en stilling som hjelpevaksinatør.

4.6.4 Ei jordmor med uttalte forventninger, 1834-1837

Våren 1834 etterlyste jordmor Anne Eriksdatter, som var ansatt som jordmor i Ringsaker prestegjelds nordre jordmordistrikt,⁴²⁴ instrumentene som hun var pliktig til å være forsynt med.⁴²⁵ I samme brev skrev hun at hun i juni 1831 fikk attest av dr. Døderlein på gjennomført vaksinasjonsopplæring, «*saa er det jeg i lige Henseende anholder Amtets Foranstaltning til ogsaa i dette Fag at kunde faa drive min Næring i det mig naadigst forundte District*».

I slutten av januar 1835 kunne amtsfysikus Blehr sende brev til amtet og fortelle at hun nå hadde mottatt instrumentene.⁴²⁶ I samme brev vurderte han hennes søknad om å få tillatelse til å drive vaksinasjon i sitt distrikt. For han var det innlysende at hennes stilling og virksomhet som jordmor, var av en slik art at hun muligens kunne ha utført vaksinasjonen samtidig som hun ikke holdt seg borte fra sine forpliktelser som jordmor.⁴²⁷ Han viste videre til at vaksinasjonen, for å redusere offentlige utgifter, foregikk ved at barn fra samme område ble samlet på gitte steder til fastsatte tider. Men jordmødre kunne aldri være Herre over sin tid, siden hun ikke visste når hennes hjelp til fødende ville bli nødvendig. Dersom hun ble tilkalt til en fødsel samtidig som et vaksinasjonsmøte var berammet, ville de som hadde møtt opp bli narret og måtte reise hjem igjen med uforrettet sak. Legen mente at det var rimelig å anta at dette ofte ville kunne skje. «*Jeg anser derfor allene denne Grund af den Vægt, at jeg ikke behøver at antyde de flere Medgrunde, som i overnævnte Tilfælde kunne existere, ...*»

Konklusjonen var derfor at hun ikke burde bli ansatt som hjelpevaksinatør.⁴²⁸

⁴²⁴ Hun viser til amtets «bevilling» av 22. desember 1832

⁴²⁵ Henvendelsen resulterte i at hun mottok ett årelateapparat, ett sølvrør til urinenes borttagelse og ett klysterapparat.

⁴²⁶ Brevet fra Anne Eriksdatter er datert 28. mars 1834. Bilag i brev til amtet fra amtslege Blehr, datert 28.01.1835. Avskrift ved Hans Petter Schjøsby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839)

⁴²⁷ «..., at hendes Stilling og Forretninger som Gjordemoder, er af den Beskaffenhed, at hun muligens kunne med den tilbørlige Orden udføre Vaccinationen naar hun til samme Tid ikke skal unddrage sig sine Forpliktelser som Gjordemoder».

⁴²⁸ Brev til amtet fra amtslege Blehr, datert 28.01.1835. Avskrift ved Hans Petter Schjøsby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839)

Ut fra amtslege Blehrs uttalelse, kunne det finnes flere grunner til at jordmor Anne Eriksdatter ikke burde bli vaksinatør. Men den eneste grunnen han konkretiserte, fordi den i seg selv var tilstrekkelig, var at de som hadde møtt fram for å bli vaksinert kunne risikere å måtte reise hjem uten å ha fått vaksine.

Amtmannen var «fuldkommen enig» i amtsfysikusens vurderinger i at en ansettelse av søkeren oftest ville hindre henne fra med nøyaktighet å oppfylle sine plikter som jordmor.⁴²⁹

Som vi har sett tidligere var det i en periode fram til høsten 1836 meningen å dele prestegjeldet i to vaksinasjonsdistrikt, og at de skulle ansettes en ny vaksinatør i nordre del. I stedet for å ansette Anne Eriksdatter som var jordmor i dette distriktet, fikk skoleholderen i Brøttum opplæring og attest på at han kunne bli hjelpevaksinatør.

Ved utgangen av 1837 sendte jordmor Anne Eriksdatter et nytt brev til Hedemarkens amt. Med påholden penn skrev hun at hun under sin utdanning, i likhet med alle elever i samme fag, hadde fått undervisning i vaksinasjon. «..., ligesom det blev mig dengang betydet, at denne Besörgelse vilde blive mig overdragen med min nye forretning i mit District». Hun beskrev videre sin «ringe» offentlige lønn og om de dårlige tidene som nå hadde rammet og «forarmet» en stor del av de mindre brukseierne i hennes distrikt. Dette påvirket hennes økonomiske stilling på en måte som gjorde at hun ikke var i stand til å skaffe det nødvendige underhold til sin familie, dersom hun ikke «sættes i besiddelse af de Indtægtskilder der vedkomme min beskikkelse». Hun søkte derfor om å bli ansatt for å vaksinere i dette området, i stedet for Ole Nielsen Grini. «Forsaavidt pludselig bortkaldelse midt under en Vaccinationstour muligen kunde nogen Gang afbryde Vaccinens temporære Omgang og spilde de bestemte Mödendes Tid, vover jeg underdaningen at tilføre Ansøgning om Tilladelse for min Mand under mit Ansvar at assistere i saadant vist sjeldent Tilfælde, hvortil jeg vilde meddele ham nöiagtig Underviisning og samvittighedsfuld Anbefaling. Tröstet til haab med Indrömmelsen af lignende andragender fra Gjordmödrene i Øier, Froen og Gausdahl tör jeg tillige ærbödigst bönfalder om Amtsphysicatets gunstige Erklæring».⁴³⁰

Hun fikk ikke noen gunstig erklæring fra amtsfysikus Blehr, han nøyde seg med å vise til sin nå snart tre år gamle vurdering.

⁴²⁹ Brev fra amtmannen til amtsfysikus Blehr, datert 27. juni 1835. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 24.03.1832-29.02.1840)

⁴³⁰ Brev til Hedemarkens amt fra jordmor Anne Eriksdatter, datert 30. desember 1837. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger, geistlighet, prokuratorer, lensmenn m.m. Brev fra leger. 1836-1839)

Slik Anne Eriksdatters brev var formulert synes opplæringen i vaksinasjon på jordmorskolen og det som ble formidlet i den forbindelse, å ha skapt en forventning om og forståelse av at ansettelse som hjelpevaksinator hørte sammen med en ansettelse som jordmor. Ansettelse som jordmor var en næring med to inntektskilder som hørte sammen, og familien trengte høyere inntekt.

Det er også interessant at hun forholdt seg til argumentet som ble brukt mot at hun skulle bli ansatt som hjelpevaksinator og foreslår en løsning. Hun ville benytte sin mann som assistent dersom dette skulle bli nødvendig, og påtok seg opplæringen og ansvaret. Igjen møter vi ei jordmor som sendte flere søknader, og som forholdt seg aktivt til embetsverkets argumentasjon. Hennes forslag til løsning må også kunne sies å være spenstig, gitt datidens kjønnsroller.

Hennes brev viser oss også at hun var kjent med at det i naboamtet var en helt annen praksis på dette feltet. I sin medisinalberetning for 1820 skrev distriktslegen i Gudbrandsdalen, Carl Schulz, at de tre jordmødrene i distriktet var autorisert som hjelpevaksinatorer.⁴³¹ En opptelling av autoriserte jordmødre i departementets liste over hjelpevaksinatorer i perioden 1812-1839 er raskt gjort for Hedemarken amt. Den eneste i denne perioden var Georgine Hammer. Tilsvarende liste for Christians amt inneholder navnene til 15 jordmødre.⁴³² Det ville være rart om det bare var jordmora som var kjent med disse naboamtenes ulike praksis.

4.7 Flere jordmødre ønsket jobb som hjelpevaksinatorer

4.7.1 Stange prestegjeld, 1831-1840

Etter at klokkeren som har vaksinert siden 1806 døde, ble det ledig stilling som hjelpevaksinator i Stange i 1831. Amtet mottok to søknader som amtsfysikus Lintrup skulle ta stilling til. Den ene var fra jordmora⁴³³ og den andre var fra en skoleholder i Stange hovedsogn. Amtsfysikusen viste i sin vurdering til at han tidligere hadde gitt uttrykk for at den funksjonen som ei jordmor først og fremst var pliktig til å oppofre seg for, ikke passet sammen med en vaksinatørs plikter. Hun måtte til enhver ubestemt tid være rede til å hjelpe barselkvinner. I tillegg var ikke jordmoren som her hadde søkt skrivekyndig. Dersom den

⁴³¹ Medisinalmelding for 1820 fra distriktslege Carl Schulz, datert 24. mai 1821. (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Medisinalberetninger. 1818-1820)

⁴³² (RA. Justisdepartementet. Medisinalkontoret M. Diverse protokoller. Medicinal-bureauets fortegnelse over Hjelpevaccinateurer. 1812-1839)

⁴³³ Eli Hendrichsdatter. Dette er samme jordmora som i 1820 ble spurt om hun ønsket stilling som vaksinator, og som skal ha svart at hun ikke turte pga. frykt for at det ville gå ut over hennes plikt som jordmor

andre søkeren kunne dokumentere sin ferdighet i vaksinasjon burde han få stillingen. Han bodde i prestegjeldet og var skrivekyktig. «*Naar Skoleholdere paa Landet besidde den fornødne Duelighed til at ansættes som Hielp-Vaccinateur, bør disse have fortrinlig Adgang dertil, fordi den ringe Løn, for hvilken de tjene, bliver dermed noget forhøiet*». ⁴³⁴

Pernille Simensdatter ble ansatt som ny jordmor i Stange prestegjeld våren 1836. Samme sommer sendte hun søknad til amtet om å bli autorisert til å vaksinere i distriktet, enten ved siden av en av de som allerede var ansatt, eller i stedet for noen av disse, dersom stillingen ble ledig. «*Jeg vover Herhos at bemærke, at nærværende Andragende er min egen Haandskriivt og saaledes at have saa megen Øvelse i Skrivning at ieg kunne føre en Vaccinations-Protocol og meddele Vaccinations Attester*». ⁴³⁵

I sin vurdering av denne søknaden, viste amtsfysikus Blehr til at han tidligere hadde gjort oppmerksom på at en for stor oppdeling av vaksinasjonsdistrikter kunne være uheldig. Han så ingen grunn til å dele prestegjeldet inn i mer enn de to vaksinasjonsdistriktene som fantes i dag. Det å tillate henne å vaksinere uten å gi henne et eget distrikt, ville være urettferdig mot de som allerede var ansatt, og gi dem god grunn til misnøye. Dette fordi hun som ikke var bundet til å vaksinere alle uvaksinerte barn etter tur, naturligvis ville velge de mest fordelaktige vaksinasjonsstedene. Mens vaksinatørene som hadde plikt til å sørge for at vaksinasjonen ble innført alle steder i en gitt rekkefølge, måtte vaksinere uten å ta med i beregningen hvilken inntekt ett større eller mindre antall ville gi. Det ville bli umulig å holde orden i vaksinasjonsturene, og dette ville også medføre økte skyssutgifter. Han la også til at hun som jordmor var forpliktet til å gi hjelp til de som måtte be om dette. Derfor burde hun ikke ha oppgave som vaksinator, da en forening av disse to funksjonene i en og samme person lett medfører kollisjoner, som ikke kunne løses uten å være til skade for en av delene. Konklusjonen var at hun ikke burde få autorisasjon som hjelpevaksinator. ⁴³⁶ To år senere kom det brev fra sognepresten i Stange. Han fortalte at skoleholderen som var hjelpevaksinator i hovedsognet var alvorlig syk og ikke i stand til å vaksinere. I likhet med flere andre var sognepresten engstelig fordi det var utbredd kopper i Christiania og nå også på Toten.

⁴³⁴ Brev fra amtsfysikus Lintrup til amtet, datert 5. juli 1831. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168b:470-471)

⁴³⁵ Brev fra jordmor Pernille Simensdatter til amtet, datert 11. juni 1836. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:602)

⁴³⁶ Brev fra amtsfysikus Blehr til amtet, datert 16. juli 1836. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:604)

Vaksinatøren på Ottestad annex ville ikke kunne overta hele prestegjeldet, «*naar han tillige skal opfylde sine Pligter som omgaaende Skoleholder*». Sognepresten foreslo derfor at jordmoren i distriktet som hadde lært vaksinasjon på jordmorskolen, midlertidig ble konstituert som hjelpevaksinatør.⁴³⁷ Til dette forslaget hadde amtsfysikus Blehr ingen innvendinger. Hennes jobb som jordmor kunne ikke antas å være til «*synderlig Hinder for at hun for en kort Tid overtog Hjelpevaccinateurens Functioner under dennes Sygdom, uden at dette kan ansees at være i Modsætning med det ved flere Leiligheder opstillede almindelige Princip, at Gjordemoderens og Hjelpevaccinateurens functioner ikke uden Nødvendighed heri favnes*». ⁴³⁸ Han anbefalte en midlertidig konstituering i en situasjon hvor koppeepidemi truet, men prinsippet skulle bestå. Amtet bifalt at hun skulle konstitueres til, under amtsfysikusens tilsyn, å vaksinere i prestegjeldets søndre distrikt inneværende sommer.⁴³⁹

Den syke skoleholderen døde, og jordmor Pernille Blikstad som var konstituert som hjelpevaksinatør i hans stilling, søkte på stillingen som nå ble ledig.⁴⁴⁰ To skoleholdere søker også på denne jobben. Amtsfysikus Blehr innstilling var at en av skoleholderne skulle ansettes i stillingen, fordi det ikke var tilrådelig å gi jobben til ei jordmor, «*naar ikke Nødvendighed kræver det*». ⁴⁴¹ Jordmor Pernille måtte nøye seg med de 182 vaksinasjonene hun rakk å utføre i perioden hun var konstituert.⁴⁴²

Både forhenværende og nåværende amtsfysikus foretrakk at skoleholdere ble hjelpevaksinatører. Lintrup begrunnet dette med at skoleholdere ville ha behov for ekstra inntekt fordi de hadde så dårlig lønn.

Ved epidemier og nødstilfeller ble det nå åpning for å avvike fra prinsippet om at jobben som jordmor og vaksinatør ikke skulle kombineres. Jordmødre kunne med andre ord være

⁴³⁷ Brev fra sogneprest Heltberg til amtet, datert 23. juni 1838. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:647-648)

⁴³⁸ Brev fra amtsfysikus Blehr til amtet, datert 28. juni 1838. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:648)

⁴³⁹ Brev fra amtmannen til amtsfysikus Blehr 21. juli 1838. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 24.03.1832-29.02.1840)

⁴⁴⁰ Brev fra jordmor Pernille Blikstad til amtet, datert 19. februar 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:670)

⁴⁴¹ Brev fra amtsfysikus Blehr til amtet, datert 24. april 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:681)

⁴⁴² 126 vaksinerte i 1839 og 56 vaksinerte i 1840

reservevaksinatører, uten at dette sto i motsetning til prinsippet om at jordmødre ikke skulle være hjelpevaksinatører.

Forslaget om et midlertidig engasjement av jordmora kom fra presten. Han bragte inn hensynet til at også skoleholdere hadde plikter som kunne komme i konflikt med en omfattende jobb som vaksinator. Videre var han tydeligvis mer opptatt av å beskytte menigheten mot kopper, enn prinsippet om at jordmødre ikke skulle være hjelpevaksinatører. Likevel forholder han seg til prinsippet ved å foreslå at dette skulle være midlertidig.

Vi ser at også i dette prestegjeldet var jordmødrene interessert i jobben som hjelpevaksinator, og søkte på både ledige og ikke ledige stillinger.

4.7.2 Hof prestegjeld, 1836-1840

I 1836 kommer det også søknad fra jordmora i Hof prestegjeld. Begrunnelsen var så vel «*flere af Hofs Præstegjelds Indvaaneres Ønske*» som for at hun skulle bli bedre kjent i distriktet hun skulle praktisere som jordmor, og dernest også for å ha noe fortjeneste. Jordmor Karen Lystad skrev også at så vidt hun hadde erfart, så utfører ikke den ansatte vaksinatøren i Hofs sogn sin oppgave fullt ut og den som var ansatt for Åsnes, bodde nå så langt borte i det fjerne Våler annex, at han ikke på lang tid hadde vaksinert barn i Åsnes sogn.⁴⁴³ Opplysningene hun her kom med om situasjonen på vaksinasjonsområdet i prestegjeldet, samsvarer med opplysningene amtsfysikusen kom med i sin årlige revisjon, som ble sendt til amtet et par måneder tidligere. Fra Åsnes annex hadde det manglet innsending av protokoll to år på rad, uten at han hadde fått noen begrunnelse. Han hadde heller ikke mottatt protokoll fra vaksinatøren i Hoffes hovedsogn. I de siste fem årene var så få vaksinert, «*at man neppe kan antage, at Vaccinationen der udføres med den tilbørlige Orden*».⁴⁴⁴ Gitt at vaksineringsen i prestegjeldet ble forsømt, var det ikke usannsynlig at det medførte riktighet at noen av innbyggerne hadde ytret ønske om at jordmora skulle begynne som vaksinator.

I amtsfysikusen vurdering av søknaden forholdt han seg ikke til jordmorens argumenter, det eneste hans beskrivelse omtalte var det umulige i å kombinere disse to funksjonene.

Konklusjonen blir som tidligere at jordmødre ikke burde gis autorisasjon til å utføre

⁴⁴³ Brev fra jordmor Karen Lystad til amtet, datert 13. august 1836. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839 168c:606)

⁴⁴⁴ Brev fra amtsfysikus Blehr til amtet, datert 20. mai 1836. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:599)

vaksinasjon.⁴⁴⁵ Heller ikke i 1836 ble det utført vaksinasjoner i Hofs hovedsogn. Derimot foregikk det en korrespondanse som involverer amtsfysikus, sognepresten, distriktslegen og amtet om hva som skulle gjøres. Skulle en eller begge hjelpevaksinatørene få fortsette eller ikke, og hvem skulle eventuelt ansettes i stedet. I 1838 var det koppeutbrudd flere steder på Østlandet, og sykdommen kom også til dette distriktet. Distriktslegen i Solør og Odalen uttrykte bekymring for at det ikke hadde blitt gjennomført vaksinasjoner i Hof de siste årene, og at det fortsatt ikke var ansatt ny vaksinatør i hovedsognet.⁴⁴⁶ Hjelpevaksinatøren i Åsnes annex hadde som kjent flyttet, og hadde nå sagt opp sin stilling. Igjen sendte prestegjeldets jordmor søknad om å få autorisasjon og ansettelse. Hun hadde hørt av sognepresten at stillingen var ledig, og starter igjen med å vise til at dette var flere av Åsnes sogns innbyggers ønske. Hun skrev også at hun hadde erfart at jordmorpraksisen i dette prestegjeldet ikke ville være til hinder. Dette gjentok hun, og utdypet at hun i de to årene hun hadde praktisert her, hadde vært hos omtrent 40 barselkoner. På grunn av en så liten praksis, var hun bekymret for sine mange barns forsorg og trengte en ekstra inntektskilde.⁴⁴⁷ Søknaden hennes fulgte som vedlegg til distriktslegens anbefaling.⁴⁴⁸ Han begrunnet sin anbefaling med at hennes inntekter som jordmor for tiden var høyst ubetydelige, med familie var hun nesten ikke i stand til å «*soutinere*», og vaksinasjonen ville være en ikke ubetydelig hjelp for henne. Han vurderte henne som dyktig og pålitelig, og kunne ikke se at jobben som jordmor, som var så begrenset, kunne være til hinder for tilfredsstillende utføring av vaksineringsen.⁴⁴⁹ I desember meldte distriktslegen om at «børnekopperne» hadde angrepet mange personer i Vinger, Grue og Hofs prestegjeld, og flere var i den siste tiden blitt offer for dem.

I slutten av desember sendte amtmannen svar til distriktslegen, om at Karen Lystad etter legens forslag kunne innstilles til hjelpevaksinatør, så snart de hadde mottatt tilfredsstillende attester på hennes ferdigheter som vaksinatør og skriveferdigheter.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ Brev fra amtsfysikus Blehr til amtet, datert 9. oktober 1836. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:608)

⁴⁴⁶ Brev fra distriktslege Terkel K. Schultze til amtet, datert 24. april 1838. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:645)

⁴⁴⁷ Brev fra jordmor Karen Lystad til amtet, datert 3. juli 1838. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:652)

⁴⁴⁸ Det første distriktchirurgikatet i Hedmark ble opprettet i Solør og Odalen. Den første distriktskirurgen tiltrådte i 1825, og var Terkel K. Schultze. (Bache, 1992, s. 79)

⁴⁴⁹ Brev fra distriktslege Terkel K. Schultze til amtet, datert 14. juli 1838. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:651)

⁴⁵⁰ Brev fra amtmannen til distriktslege Schultze 22. desember 1838. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 24.03.1832-29.02.1840)

I juli 1839 sendte distriktslegen inn sin revisjon av vaksinasjonsrapportene han hadde mottatt fra fjorårets vaksinasjon. Her opplyste han at jordmor Karen Lystad hadde opplæring og attest fra stadsfysikus Døderlein, videre at hun overfor han hadde godtgjort sin ferdighet i skrivekunst og kunne begynne å vaksinere så snart amtet ga henne autorisasjon.⁴⁵¹ Samme dato skrev han også et brev til amtmannen hvor han opplyste om at epidemien som hadde grassert i distriktet siden november hadde begynt å avta. Det var Hof og Grue prestegjeld som hadde hatt mest kopper, og her hadde sykdommen også vært mest ondartet. Sognepresten hadde oppgitt at 200 personer hadde blitt offer for den. Koppersykdommen ga seg nå i Grue, men skulle fortsette enda noen måneder i Hof prestegjeld.⁴⁵²

I november 1839 ba amtmannen distriktslegen om å sende attest fra sognepresten på Karen Lystads alder og moralske forhold, og igjen ba han om dokumentasjon på hennes skriveferdigheter.⁴⁵³ I juni 1840 sendte distriktslegen de etterspurte attestasjoner til amtmannen.⁴⁵⁴ Hun fikk til slutt sin autorisasjon som hjelpevaksinatør og var fortsatt en aktiv vaksinatør når vi forlater amtet i 1847.⁴⁵⁵

Et nytt element som er kommet inn i kommunikasjonen er opplysningen fra jordmora om at hennes vaksinasjonstjenester blir etterspurt i befolkningen. Karen Lystads historie viser tydelig at selv om noen skulle se at det fantes et udekket behov for vaksiner og ble bedt om å vaksinere, så var det ingen mulighet til utføre dette. Selv om det skulle finnes idealisme, fantes det ikke handlingsrom til å utøve et engasjement på området, med mindre en hadde en autorisasjon.

Jordmor Lystad oppga flere grunner til sitt ønske om å vaksinere. Hun ønsket å bli bedre kjent i sitt jordmordistrikt, og hun hadde behov for ekstra inntekt da hennes inntekt fra jordmorpraksisen var liten og ikke tilstrekkelig til å dekke hennes forsørgeransvar. Også

⁴⁵¹ Brev fra distriktslege Terkel K. Schultze til amtet, datert 10. juli 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:692)

⁴⁵² Brev fra distriktslege Terkel K. Schultze til amtet, datert 6. september 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:696)

⁴⁵³ Brev fra amtet til distriktslege Shultze 27. november 1839. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 24.03.1832-29.02.1840)

⁴⁵⁴ Brev datert 20. juni 1840 fra distriktslege Schultze til Hedemarkens amt. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 175:10)

⁴⁵⁵ I februar 1842 fikk hun besikkelse fra amtet som fast jordmor i distriktet og sitt lærebrev fra jordmorskolen. Brev fra amtet til distriktslege Schultze 4. februar 1842. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 04.03.1840-05.04.1851). Selv om hun nå fikk fast stilling, ser det ikke ut til at dette fikk konsekvenser for hennes stilling som hjelpevaksinatør

distriktslegen begrunnet sin innstilling av henne til denne jobben med at hun hadde et inntektsbehov.

Saken viser oss ei aktiv jordmor som sendte ny søknad hvor hun forholdt seg til begrunnelsen i tidligere avslag, og viste til at hennes egen erfaring tilsa at kombinasjonen av jordmortjeneste og vaksinasjon i hennes distrikt ikke ville by på problemer. Hun fant også støtte for sin søknad hos distriktslegen.

Distriktslegen som nå hadde kommet til som ny aktør i administreringen av vaksinasjonsvesenet, og tatt amtsfysikusens plass som den som ga amtmannen sin innstilling i ansettelsen av nye hjelpevaksinatører i dette distriktet. Distriktslegen formidlet en ny holdning til spørsmålet om det kunne la seg gjøre å kombinere jobben som jordmor med ei stilling som hjelpevaksinatør.

Om det var en direkte sammenheng med at det nå var flere nye aktører på feltet, økning i amtmannens arbeidsmengde eller skyldtes andre årsaker er uvisst. Men kommunikasjonen med og avklaringene fra amtmannen tok nå svært lang tid. Mens en epidemi pågikk og ei jordmor gjerne ville vaksinere i et distrikt hvor vaksinasjonen i flere år hadde vært forsømt, var amtmannen mest av alt opptatt av å få inn alle påkrevde attester. I denne saken fravek amtmannen til slutt sitt prinsipp, men var svært opptatt av formalitetene. For jordmødre ser det ut til spørsmålet om skriveferdighet nesten ikke kunne dokumenteres godt nok.

4.7.3 Åmot prestegjeld, 1838-1840

Distriktslegen⁴⁵⁶ i Nordre Østerdal reiste i 1838 til Åmot og Stor Elvdal for å vaksinere og sjekke status for vaksinasjonsarbeidet. Det stod ikke så bra til med de to hjelpevaksinatørene. Den ene var syk, hadde ikke nok tid og ønsket å slutte. Den andre var over 70 år, hadde svært dårlig syn og folk hadde ventet på at han skulle vaksinere i 3-4 år. Distriktslegen ønsket derfor å erstatte begge to. De han ønsket i stedet var jordmødrene Kari Stand og Marthe Andersdatter Tønnes. Ifølge distriktslegen hadde disse jordmødrene egenskapene som skulle til og begge var villige til å påta seg jobben. Dette var han svært fornøyd med, da han hadde vært redd det ville være vanskelig å finne «*duelige Subjecter*», spesielt i Stor Elvdal.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Første distriktslege var Peter Heiberg. Han ble bare i ett år, før han ble etterfulgt av Peter Frellsen i 1832. (Bache, 1992, s. 79). (Stavheim, 1993, s. 162). Etter ny inndeling av legedistrikter i 1836 ble Nordre Østerdalen utskilt fra Østerdalen legedistrikt. Det nye distriktet besto av Åmot, Rendalen, Tynset, Tolga og Kvikne. Det resterende omfattet Elverum, Hoff og Trysil, og skiftet i 1845 navn til Søndre Østerdalen.

⁴⁵⁷ Brev fra distriktslege Peter Frellsen til amtet, datert 13. august 1838. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:657)

Vi kan nå lure på hva som lå bak distriktslegens vurdering. Var det blitt mindre attraktivt å bli hjelpevaksinatører slik at det var vanskelig å finne dyktige menn, eller mente han at jordmødre var spesielt dyktige til å utføre denne jobben? Eller kanskje handlet det om at distriktslegen ikke brukte prestene i sin rekrutteringsjobb slik amtsfysikusen hadde gjort, og at blikket derfor lettere falt på jordmødre enn skoleholdere? Det vanskelig å finne grunn til at disse stillingene nå skulle ha blitt lite attraktive. Det mest sannsynlige synes å være at distriktslegen hadde et nærmere forhold til jordmødrene enn amtsfysikusen og at prestene ikke var like viktige i rekrutteringsarbeidet.

I slutten av desember samme år sendte amtet svar til distriktslegen. Her ble det gitt tillatelse til at de to jordmødrene «*indtil videre*» fikk vaksinere. Amtsmannen ba også om å få tilsendt søknader fra de to jordmødrene, imot at de forpliktet seg til å slutte i disse stillingen når de måtte få fast ansettelse som jordmor. Deres søknader ville bli vedtatt dersom de kunne sende inn dokumentasjon på sine ferdigheter i vaksinasjon og at de var skrivekyndige.⁴⁵⁸

Da distriktslegen sendte et nytt brev til amtsmannen i begynnelsen av januar året etter hadde han tydeligvis ikke mottatt amtmannens brev. Distriktslegen meldte nå fra om at det hadde kommet koppesmitte til en gård i Åmot. De som bodde i nærheten hadde henvendt seg til han og etterspurt vaksinasjon, han hadde bestilt vaksine fra departementet, men da han enda ikke hadde fått svar fra amtet på brevet han sendte i august året før, hadde han ingen hjelpevaksinatør i Åmot. Han ba derfor amtet om at de to jordmødrene ble ansatt som hjelpevaksinatører i Åmot og Stor Elvdal.⁴⁵⁹ Distriktslegen mottok vaksine og reiste for å sette i gang vaksinasjonen. Han hadde sannsynligvis også kontakt med jordmødrene, for på samme tid skrev jordmor Kari Strand og Marthe Andersdatter⁴⁶⁰ søknader hvor de ba om å bli ansatt som hjelpevaksinatører. Den første skrev at hun i flere år hadde gått den autoriserte hjelpevaksinatøren «tilhånde».⁴⁶¹ Begge søknadene ble anbefalt av distriktslegen, som tilføyde at de var i stand til å skrive attester og føre protokoll.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Brev fra amtsmannen til Frellsen 22. desember 1838. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 24.03.1832-29.02.1840)

⁴⁵⁹ Brev fra distriktslege Peter Frellsen til amtet, datert 2. januar 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:668)

⁴⁶⁰ Brev fra jordmor Marthe Andersdatter til amtet, datert 20. januar 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:670)

⁴⁶¹ Brev fra jordmor Kari Strand til amtet, datert 18. januar 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:669)

⁴⁶² Brev fra distriktslege Peter Frellsen til amtet, datert 29. januar 1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 168c:670)

I et brev fra amtmannen til distriktslegen i desember 1839 meddeles det at de to jordmødrene kunne få autorisasjon dersom amtet fikk tilsendt attester på at de hadde tilstrekkelige ferdigheter til å vaksinere og at de hadde den nødvendige skrivekyndighet.⁴⁶³ Amtmannen mottok tilbakemelding fra distriktslegen, men var fortsatt ikke fornøyd. I mars 1840 fikk distriktslegen derfor et nytt brev. Vel var det dokumentert at Marthe Andersdatter kunne skrive, men det manglet attest på at hun kunne utøve vaksinasjon.⁴⁶⁴ For Kari Strand mente amtmannen at det fortsatt manglet bevitnelse på hennes skrivekyndighet, samt evne til å vaksinere.⁴⁶⁵

Amtmannen var fra sin behandling av tidligere saker (f.eks. Georgine Hammers midlertidige ansettelse) kjent med at jordmødre hadde fått vaksinasjonsundervisning på jordmorskolen og at dette sto på deres testimonium, likevel var han opptatt av å få tilsendt dokumentasjon på ferdighetene som vaksinatør. Selv om dette kan ligne en trenering er det ikke usannsynlig at det handlet om det skulle være orden i papirene, og ikke at det ble stilt spørsmål ved deres ferdigheter.

I amtmannen gjennomgang av distriktslegens rapport og vaksinasjonsprotokollene for dette distriktet i desember 1840 opplyste amtmannen til slutt at jordmor Kari Strand nå kunne forvente å få tilsendt sin autorisasjon som hjelpevaksinatør.⁴⁶⁶

I 1840 vaksinerte jordmor Kari Strand i Åmot, og hun vaksinerte fortsatt i 1847.

Etter at distriktslegene ble involvert i rekrutteringen av hjelpevaksinatører fra 1838 ble de første jordmødrene i Hedemarken amt fast ansatt som hjelpevaksinatører omkring 1840, ei i Hof prestegjeld (jf. kap. 4.7.2) og ei i Åmot prestegjeld.

⁴⁶³ Brev fra amtet til Frellsen 21. desember 1839. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 24.03.1832-29.02.1840)

⁴⁶⁴ Marthe Andersdatter ønsket likevel ikke å begynne, og en skoleholder fikk stillingen. Kanskje var hun syk. Hun døde våren 1841. Brev datert 28. april 1840 fra distriktslege Frellsen til Hedemarkens amt. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 175:7-8)

⁴⁶⁵ Brev fra amtmannen til Frellsen 31. mars 1840. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 04.03.1840-05.04.1851)

⁴⁶⁶ Brev fra amtet til Frellsen 23. desember 1840. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 04.03.1840-05.04.1851)

4.7.4 Næs prestegjeld, 1846

Vi befinner oss i midten av 1840-årene, og det nærmer seg 30 år siden elevene på jordmorskolen begynte å få undervisning i vaksinasjon som en del av sin opplæring. I Næs prestegjeld var Andrine Christiansdatter Lie ansatt som jordmor. Sommeren 1846 sendte hun søknad til amtet og departementet om å få autorisasjon til å vaksinere i prestegjeldet. I søknaden skrev hun at hennes distrikt var så lite i utstrekning at det å utføre vaksinasjon ikke ville gå ut over pliktene hun hadde som jordmor, eller omvendt. Hennes begrunnelse for å søke var at det «*derom yttret Ønske af flere af Districtets Indvaanere samt af egen Tilbøielighed*». Som bilag til søknaden fulgte et skriv fra lensmannen. For å sikre «*Vaccinationens heldige Fremme*» anså han det som ønskelig at hun ble autorisert som hjelpevaksinator i prestegjeldet. Saken hadde også vært oppe på møte i Næs formannskap. Selv om formannskapet ikke hadde noe å utsette på nåværende vaksinator, hadde de ikke noe imot at søknaden innvilges.⁴⁶⁷

I november skrev amtsfysikus Blehr sin vurdering av saken. Han vektla at det var ansatt en hjelpevaksinator i distriktet. Det ville stride mot «*Billighed og Retferd*» å frata han stillingen. Det var heller ikke nødvendig eller tilrådelig å dele vaksinasjonsdistriktet, da dette ville skade vaksinasjonsarbeidet. Interessen for å gjøre en god jobb var knyttet til en passende inntekt, og små distrikter gjorde det vanskeligere å vedlikeholde god vaksine (materie). En deling ville også være urettferdig for den som i dag hadde jobben. Søknaden kunne ikke innvilges da det ikke var noen jobb ledig.⁴⁶⁸

Det nye i Blehrs vurdering var ikke det han skrev, men det han ikke skrev. I denne vurderingen sies det ingenting om problemene knyttet til en kombinasjon av jordmorstilling og hjelpevaksinatorstilling i én og samme person.

Igjen møter vi ei aktiv jordmor. Hun søkte støtte for sin søknad fra ulikt hold. Flere av innbyggerne skal ha ytret ønske om at hun ble vaksinator, også lensmannen ønsker henne ansatt, og formannskapet⁴⁶⁹ hadde ingen innvendinger. Hennes begrunnelse utover at det

⁴⁶⁷ Brev datert 12. juni 1846 fra jordmor Andrine Christiansdatter Lie til Hedemarkens amt og til Kirke- og Undervisningsdepartementet. Bilag fra lensmann Helseth og påskrift i overensstemmelse med formannskapsprotokoll signert ordfører Hoel. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 175:101-102)

⁴⁶⁸ Brev datert 22. november 1846 fra distriktslege Blehr til Hedemarkens amt. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 175:101)

⁴⁶⁹ Formannskapet var en ny offentlig aktør etter formannskapsloven av 1837

finnes et ønske i befolkningen er «egen tilbøyelighet». Hva som måtte ligge i dette vil vi aldri få svar på.

4.8 Anne Erlandsdatter i Vinger – slutten, 1841-1844

Hjelpvaksinatørene i Vinger hadde flyttet, og stillingen ble ledig i 1841. To søkte på stillingen. Den ene var jordmor Anne Eriksen. I sitt brev til amtmannen opplyste distriktslegen om at det nå hadde kommet ei yngre jordmor til Kongsvinger, som de fleste fødende benyttet. Dette hadde medført at den gamle jordmora Anne Eriksen både var i en økonomisk tilstand som gjorde at hun trengte denne inntekten, og at hun hadde god tid til å vaksinere. Av de to søkerne anbefalte distriktslegen derfor at jordmora fikk stillingen.⁴⁷⁰ Anne fikk navnet Eriksen da hun giftet seg. I noen sammenhenger benyttet hun fortsatt pikenavnet Erlandsdatter. Hun var den første jordmora som ytret ønske om å bli hjelpevaksinatør i Hedemarken amt i 1820. En av begrunnelsene for at hun den gangen ikke fikk stillingen var manglende skrivekyndighet. Hun blir nå, 21 år senere, anbefalt av distriktslegen, og dette til tross for at det også fantes en mannlig søker til stillingen.

Året etter skrev distriktslegen at han det siste året inntil videre for at vaksinasjonene ikke skulle stanse opp, hadde latt jordmor Anne Eriksen få utføre vaksinasjonene.⁴⁷¹

I desember 1842 responderte amtmannen. Det ble vist til at nå som jordmor Anne Eriksen av distriktslegen var midlertid autorisert til å utføre vaksinasjonen, så måtte «*amtet bede sig oplyst*» om når og av hvem og av hvilken årsak kirkesangeren i stillingen var oppsagt. Dersom det fantes lovlig grunn til å betrakte denne posten som ledig, ønsket de forslag på kvalifiserte søkere som kunne besette stillingen. Anne Eriksen kunne neppe regnes blant disse, siden hun som ansatt jordmor i et stort distrikt vanskelig kunne utøve vaksinasjon uten å forsømme sine plikter som jordmor.⁴⁷²

Selv om det nå var ansatt jordmor som hjelpevaksinatør både i Åmot og Hof var amtmannen fortsatt opptatt av prinsippet om at dette ikke lot seg kombinere, i alle fall ikke i store jordmordistrikter. Dette til tross for at distriktslegen hadde opplyst om at det var kommet ei

⁴⁷⁰ Brev datert 7. august 1841 fra distriktslege Schultze til Hedemarkens amt. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 175:34)

⁴⁷¹ Brev datert 8. juli 1842 fra distriktslege Schultze til Hedemarkens amt. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 175:50)

⁴⁷² Fra amtmannen til distriktslege Schultze 23. desember 1842. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 04.03.1840-05.04.1851)

ny hjordmor til distriktet, og at Anne Eriksen nå i liten grad ble benyttet i forbindelse med fødsler.

Neste sommer, dvs. 1843, kom ny rapport fra distriktslegen. Det hadde ikke blitt foretatt vaksinasjoner i Kongsvinger det siste året, fordi jordmor Anne Eriksen var syk. Han sendte nå inn attest for en mann som hadde søkt om å bli ansatt i stillingen.⁴⁷³

I desember 1843 bemerker amtmannen i sin gjennomgang av vaksinasjonsrapportene fra dette distriktet at de ikke visste om og hvem som hadde vaksinert i Vinger fordi det manglet innsendt protokoll, og heller ikke var kommet noen skyssregning. Dersom det ikke hadde blitt foretatt vaksinasjoner ba han om å få oppgitt årsaken til dette.⁴⁷⁴

Neste år, i desember 1844, godkjente amtmannen et honorar for 50 vaksinasjoner utført i 1841 av jordmor Anne Erlandsdatter. Med skyssgodtgjørelse ble beløpet 8 Spd 118 s.⁴⁷⁵ Men for Anne Erlandsdatter Eriksen kunne det være det samme. Flere måneder tidligere hadde hun forlatt denne verden av dårlige kår og byråkratiske menn. Hun fikk aldri autorisasjon som hjelpevaksinator, men som den uredde og handlekraftige kvinnen hun må ha vært, hadde hun satt spor etter seg. Vi kan finne omtale av henne i flere historiske tekster om jordmorvesenet.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Brev datert 30. juni 1843 fra distriktslege Schultze til Hedemarkens amt. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (SAH. Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke). 1789-1839. 175:66)

⁴⁷⁴ Fra amtmannen til distriktslege Schultze – desember 1843. (SAH: Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 04.03.1840-05.04.1851)

⁴⁷⁵ Fra amtet til distriktslege Schultze – 4. desember 1844. (SAH. Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer mv. 04.03.1840-05.04.1851)

⁴⁷⁶ Før 1839, mens kun eksaminerte jordmødre etter loven (§ 33 i jordmorregelverket fra 1810) var berettiget til å yte fødselshjelp og de som benyttet andre fødselshjelpere kunne straffes med bøter, prøvde hun ved flere anledninger å gjøre sin rett gjeldene. I 1824 anmeldte hun 227 personer i Vinger og Odal som ikke hadde benyttet henne i forbindelse med fødsler. (Moseng, 2003, s. 228–230). Og i 1829 klaget hun til amtmannen på 35 personer i Vinger og 27 personer i Odalen som ikke hadde benyttet hennes tjenester (Schjønby, 2002, s. 23–24). I mai 1839 tok Anne Erlandsdatter kontakt med formannskapet i Vinger, og ba dem sørge for at ingen andre fikk praktisere i hennes distrikt. Formannskapet skal ha svart at «denne gjenstand» lå utenfor deres saksområde. (Lillevold, 1965, s. 1965)

5 Oppsummering - funn og konklusjoner

Oppgavens overordnede problemstilling har vært: *Hvordan og hvorfor ble jordmødre i Norge hjelpevaksinatører?* For å svare på dette ble det satt opp to del-problemstillinger, en på sentralt og en på regionalt nivå: *Hva var bakgrunnen for at jordmorskoleelever fikk opplæring i vaksinasjon, og hvordan kom denne opplæringen i gang? Hvordan artet jordmødrenes inntreden på vaksinasjonsfeltet seg i Hedemarken amt i perioden 1820-1847?*

For å etablere en dialog med tidligere forskning og aktuelle teorier som kunne nyttes i drøftingen, ble det utledet to hypoteser for hver av de to del-problemstillingene. Den første hypotesen knyttet til opprettelsen av opplæringen i vaksinasjon ved jordmorskolen har tatt utgangspunkt i Anne Witz' teori om sammenhengen mellom kjønn og profesjonsprosjektet, og har følgende formulering: *En forklaring på at jordmorskoleelever fikk opplæring i vaksinasjon er at dette inngikk som en del av legenes og/eller jordmødrenes strategi i et profesjonsprosjekt.* Den andre hypotesen har hentet inspirasjon fra Michel Foucaults teori om biopolitikk, og er: *Opplæring av jordmorskoleelever i vaksinasjon kan forstås som en del av et statlig disiplineringsprosjekt.*

I Norge finnes det ingen tidligere forskning som har sett særskilt på temaet jordmødre som hjelpevaksinatører. Men det finnes noen korte beskrivelser av temaet i mer generell forskning som omhandler jordmødre og/eller vaksinasjon. Ut fra det som synes å være gjeldende forståelse i disse beskrivelsene, ble følgende hypoteser utledet for den andre del-problemstillingen: *Legene på Hedemarken betraktet jordmødrene som sine (eneste) medarbeidere på vaksinasjonsområdet, og: Jordmødrene tjente ikke (eller lite) penger på å være vaksinatører og motivasjonen for å bli hjelpevaksinatører var idealisme.*

Hovedkildene til de to fortellingene har vært arkivmateriale fra Riksarkivet og Statsarkivet i Hamar.

Da jordmorskolen ble offisielt åpnet i 1818 var kukoppevaksinasjon en del av opplæringstilbudet til alle elevene ved skolen. Som det framgår av gjennomgangen i kapittel 3.1, har det ikke vært mulig å finne kilder som beskriver forløpet, og som dermed kan fortelle oss hvordan dette ble en del av skolens undervisning. Beslutningen om å gi jordmorskoleelevene vaksinasjonsopplæring ble sannsynligvis tatt av skolen selv, uten påtrykk fra departementet. Det var sannsynligvis praktiske årsaker til at opplæringen ikke ble en del av skolens egen undervisning, men ble utført av stadsfysikusen i Christiania. Det virker

naturlig at undervisningen ble knyttet til vaksinasjonsinnretningen,⁴⁷⁷ fordi det var her det meste av vaksineringsen i byen ble utført. Vaksinasjonsinnretningen ble overført til stadsfysikusen i 1819.

Det har vært lettere å finne svar på hva som sannsynligvis ikke var årsaken til at undervisningen ble igangsatt, enn hva som var begrunnelsen. Selv om kvinner tidligere hadde vært sentrale utøvere av teknikker for å forebygge kopper, var ikke dette et område dominert av kvinner i første halvdel av 1800-tallet. Legenes relasjon til jordmødre på fødselsområdet, kan ut fra Anne Witz' teori forstås som en demarkasjonsstrategi. Men det har ikke vært mulig å finne støtte for at en tilsvarende strategi skulle gjelde på vaksinasjonsområdet. Som vi ser av drøftingen i kap. 3.2.2 er det lite som tyder på at det forelå en plan eller bevisst strategi om at jordmødre skulle inn i hjelpevaksinatørstillingene, i tilfelle var dette dårlig forankret i miljøet av sentrale aktører. Denne undervisningen ser ut til å ha blitt gitt liten oppmerksomhet, og ingen av de sentralt plasserte legene synes å ha vært opptatt av at jordmødre skulle bli hjelpevaksinatører. Det er derfor vanskelig å finne støtte for at oppstarten av opplæringen kunne ha vært en del av legenes strategi i et profesjonsprosjekt.⁴⁷⁸ Det er også utenkelig at jordmødrene selv kunne hatt et profesjonsprosjekt på denne tiden (jf. kap. 3.2.4).

Seve undervisningen i vaksinasjon synes å ha vært viktigere enn å tilrettelegge for at jordmødrene skulle arbeide som vaksinatører. Et forhold som styrker denne antagelsen var at mange av elevene på denne tiden ikke ble vurdert å være skrivekyndige, en ferdighet som var en forutsetning for å være kvalifisert for jobben som hjelpevaksinatør.⁴⁷⁹

Vaksinasjonsundervisningen kom neppe i gang fordi det var en plan at jordmødrene som gruppe skulle bli framtidens hjelpevaksinatører. Opplæring ble igangsatt av noen som var i posisjon til å kunne bestemme innholdet i undervisningen ved skolen. Som jordmødre skulle elevene senere ha kontakt med familier med nyfødte. Det er ikke usannsynlig at vedkommende som igangsatte opplæringen, mente at det ville være viktig at elevene hadde kjennskap til vaksinasjon og kunne formidle en positiv holdning til dette i sitt møte med småbarnsfamilier. En naturlig måte å oppnå dette på ville være at de fremtidige jordmødre

⁴⁷⁷ Dette var en institusjon som holdt vaksinasjonsmaterien i live gjennom kontinuerlige vaksinasjoner og som forsynte departementet med frisk vaksine. Departementet sendte den mottatte vaksinasjonsmaterien videre til vaksinatører rundt omkring i landet.

⁴⁷⁸ Dette utelukker ikke at anstrengelser for å få fylt hjelpevaksinatørstillingene med jordmødre langt senere i samme århundre kan ha vært en del av en slik strategi

⁴⁷⁹ For å komme inn på jordmorskolen måtte søkeren kunne lese, og om mulig kunne skrive. Dvs. at skrivekyndighet var et ønske, men ikke et krav.

selv lærte å vaksinere. Gitt at denne antagelsen er riktig, kan inspirasjonen ha kommet fra eksisterende praksis i Sverige (jf. kap. 3.2.6). Drøftingen i kapittel 3.2.5 åpner for at dette også kan løftes til å handle om et element i et større statlig disiplineringsprosjekt for å få befolkningen til å inneha positive holdninger til vaksinasjon og vaksinere barna mens de fortsatt var små.⁴⁸⁰

Da nyansatte jordmødre etter hvert begynte å søke på stilling som hjelpevaksinator, var store deler av vaksinasjonsvesenet i Hedemarken amt allerede utbygd. Amtsfysikusen hadde samarbeidet med de lokale prestene i arbeidet med å fylle stillingene. Den største gruppen ansatte var skoleholdere og kirkesangere, og alle hjelpevaksinatørene var menn. Som det framgår av empirien fra Hedemarken amt, var amtsfysikusen og amtmannen i hele perioden som er studert, enige om at en kombinasjon av stilling som jordmor og stilling som hjelpevaksinator måtte unngås, og de var opptatt av å opprettholde dette som prinsipp. Unntaket var nødtilfeller hvor jordmødre midlertid og i en kort periode kunne bidra til å stoppe en epidemi (jf. kap 4.7.1). Prinsippets begrunnelse var at vaksinasjonsarbeidet ble gjennomført ved at folk møtte opp på gitte steder på forhåndsannonserte tidspunkt. Dersom jordmora skulle vaksinere og samtidig ble tilkalt til en fødsel, kunne folk møte opp uten at det ble gjennomført vaksinerings. Det var konkurranse om å få disse stillingene, og amtsfysikusen kunne derfor innstille og amtmannen kunne ansette en kandidat som var herre over egen tid. At det kunne oppstå tidsmessige kollisjoner for ei som skulle fungere i begge stillingene kan synes å ha vært et relevant argument i en situasjon med store jordmordistrikt og lang reisetid. Fra tid til annen kom det koppeepidemier og det var viktig at flest mulig var beskyttet. Amtsmannen og amtsfysikusens prinsipp kan i utgangspunktet synes å være et fornuftig standpunkt. Men etter hvert som jordmødre med midlertid ansettelse i hjelpevaksinatorstillinger viste at det var mulig å håndtere begge stillingene (jf. 4.5 og 4.7.1) og det oppsto situasjoner hvor folk måtte vente flere år på å få sine barn vaksinert, samtidig som epidemier herjet og vaksinasjonskyndige jordmødre ikke slapp til (jf. kap. 4.7.2), blir det stadig vanskeligere å forstå den sterke motstanden. Handlet dette bare om manglende vilje til å gi slipp på et prinsipp, eller kunne det også ligge noe mer bak? Kunne det f.eks. være at de ikke ønsket å slippe kvinner inn på feltet?

I kildematerialet er det ikke funnet noen henvisning til søkerens kjønn i vurderingen av hvem som skulle tilsettes som hjelpevaksinator. At skoleholdere hadde behov for ekstraintekt ble

⁴⁸⁰ For de fleste slo lovverkets tvangselement først inn da barna var omkring 15 år og skulle konfirmeres.

framsatt som argument for at søkere fra denne gruppen burde foretrekkes ved ansettelse. Behovet for ekstra inntekt ble også benyttet som argument for at konkrete jordmødre burde ansettes, men ikke generelt om jordmødre som gruppe.

I tillegg til praktiseringen av tidligere beskrevne prinsipp og det faktum at de fleste stillingene som hjelpevaksinatør allerede var besatt, var manglende skriveferdigheter en hindring for en del av jordmødrene som ønsket en stilling som hjelpevaksinatør i denne første perioden. Det kan se ut til at spørsmålet om skrivekyndighet og krav til dokumentasjon ble gitt spesielt mye oppmerksomhet av de som skulle ansette, dersom søkeren var jordmor/kvinne. Det er imidlertid ingenting som tyder på at det ble stilt spørsmål ved jordmødrenes ferdigheter som vaksinatører.

Jordmødrene var aktive aktører med et begrenset handlingsrom. De skrev søknader (med eller uten påholden penn) om stilling som hjelpevaksinatør. Noen sendte også ny søknad med opplysninger som tilbakeviste relevansen av begrunnelsen for avslaget (jf. kap. 4.7.2), eller som inneholdt forslag til løsning som muliggjorde en kombinasjon av de to stillingene (jf. kap. 4.6.4). I sine bestrebelser for å få stilling som hjelpevaksinatør viste flere til at deres vaksinasjonstjeneste var etterspurt av befolkningen, noen samarbeidet med sin ektemann, eller søkte støtte for sin søknad fra menn de kunne anta ville bli hørt (jf. kap. 4.7.4). I en av søknadene ble det trukket fram at jordmødre i naboamtet hadde fått stillinger som hjelpevaksinatør, men det ser ikke ut til å ha vært noen form for organisert samarbeid mellom jordmødrene. En åpenbar hindring for slikt samarbeid, var at det bare fantes ei offentlig ansatt jordmor i hvert distrikt, og at de ikke hadde tillatelse til å reise ut av eget distrikt.

Etter 1838 ble amtets administrering av vaksinasjonsvesenet oppdelt, og distriktslegene i de ulike distriktene kom inn som nye aktører i ansettelsesprosessen. Etter to distriktslegers innstilling og oppfølging fikk de to første jordmødrene i amtet fast ansettelse som hjelpevaksinatører omkring 1840 (jf. kap. 4.7.2 og 4.7.3). Amtmannen og amtsfysikusen syntes fortsatt at dette var en dårlig kombinasjon, og det ble ikke ansatt flere enn disse to jordmødrene i de nærmeste årene.

De to mennene som var amtsfysikus i løpet av perioden ønsket ikke jordmødre velkommen som vaksinatører, og de foretrakk andre medarbeidere på vaksinasjonsfeltet. I starten av perioden var amtsfysikusen eneste offentlig ansatte sivile lege i amtet. Det fantes et fåtall jordmødre, og noen av dem hadde fått sin utdanning finansiert av deler av lokalbefolkningen, og var ikke offentlig ansatt. Det kan tenkes at amtsfysikusen først og fremst så på seg selv som en embetsmann, og i mindre grad som en del av en større offentlig sektoravgrenset

organisasjon. Selv om det var i ferd med å vokse fram et offentlig legevesen, offentlig jordmorvesen og offentlig vaksinasjonsvesen, var det kanskje ikke åpenbart at dette var elementer i en klart atskilt sektor. Kanskje var det lettere for de senere ansatte distriktslegene å se seg selv som del av et større og avgrenset helsevesen, slik at det for dem var mer nærliggende å betrakte jordmødrene som sine naturlige samarbeidspartnere. Det var ei utvikling i retning av mer spesialisering og sektorinndeling. Distriktslegene hadde også mindre distrikter, og var ikke like avhengige av et tett samarbeid med prestene for å finne aktuelle hjelpevaksinatører, slik amtsfysikusen hadde vært. Selv om vi aner at det kan være en endring på gang, kan hypotesen om at legene på Hedemarken i perioden 1820-1847 betraktet jordmødrene som sine (eneste) medarbeidere på vaksinasjonsområdet avkreftes.

Den andre hypotesen som skulle prøves med hjelp fra arkivmaterialet fra Hedemarken amt, handler om hjelpevaksinatørenes motivasjon. Begrunnelsen nesten alle jordmødre oppgir i sine søknader var behovet for inntekt. Det ble vist til små inntekter gjennom jordmorvirksomheten og store familier som skulle forsørges. Alt tyder på at den viktigste årsaken til at det var konkurransen om å få disse jobbene, var at stillingen kunne representere en betydningsfull ekstraintekt. Allerede ansatte hjelpevaksinatører ønsket seg ofte større distrikter og de ble som regel sittende lenge i stillingene. Hvor mye den enkelte vaksinatøren tjente i forhold til sin arbeidsinnsats, var avhengig av hvor tett befolket distriktet var, dvs. hvor mange som møtte opp på hvert samlingssted. Praktiseringen av hvor mye som ble utbetalt i skyssgodtgjørelse kunne også variere. Men selv om utbytte kunne variere var dette betalt arbeid.

Som en del av Ole Georg Mosengs store fortelling om det offentlige helsevesenet i Norge i perioden 1603-1850, inngår også et kapittel om kampen mot kopper, herunder innføring av koppevaksinasjon. Mosengs fremstilling gir inntrykk av at sentrale myndigheter ikke stilte krav i spørsmålet om hjelpevaksinatører, men anså dette å være en frivillig sak. Videre at forklaringen på vaksinasjonens omfattende og relativt raske utbredelse skyldtes idealisme og innsatsvilje fra ulike grupper i befolkningen.⁴⁸¹ En gjennomgang av arkivmateriale viser en litt annen historie. Departementet gjennomførte flere tiltak i 1817 og 1818 for å få på plass et mer fullstendig vaksinasjonsvesen (jf. kap. 2.6). Et lovpålegg som påla kirkeholdere og skoleholdere å bli hjelpevaksinatører ble vurdert, men etter en høringsrunde blant biskopene

⁴⁸¹ (Moseng, 2003, s. 192 og 206)

og det medisinske fakultet, valgte departementet å benytte andre virkemidler.⁴⁸² Det kan også være grunn til å fortelle en ny historie om enkeltpersoners idealisme og innsatsvilje. Flere av jordmødrene viste i sine søknader til at de hadde fått forespørsel fra befolkningen om å vaksinere. Selv om det forelå et udekket behov, er det likevel vanskelig å tolke søknadene som et uttrykk for idealisme. Dette var ikke uegennyttig frivillig virksomhet, men ansettelse i ei stilling med plikter og godtgjøring. Selv om noen skulle være opptatt av å utbre vaksinasjon, se et udekket behov og ha ønske om å vaksinere, var det etter 1811 ikke tillatt å utføre vaksinasjon med mindre en var ansatt og autorisert som hjelpevaksinatør i et avgrenset distrikt. Hadde man en slik stilling fikk en betalt ut fra antall gjennomførte vaksinasjoner, og alt tyder på at denne inntekten var den viktigste drivkraften for å utføre vaksinasjoner i Hedemarken amt. I den grad jordmødre slapp til som hjelpevaksinatører tjente de penger, og ingenting tyder på at motivasjonen for et ønske om å bli hjelpevaksinatør handlet om idealisme.

Dette er begynnelsen på en historie om utviklingen av et vaksinasjonsvesen og jordmødrenes rolle i den forbindelse. Fortsettelsen er fortsatt ufortalt, og det gjenstår mange ubesvarte spørsmål. Hvordan og hvorfor ble jordmødrene etter hvert den dominerende gruppen hjelpevaksinatører? Kan dette forstås som en del av legenes strategi i et profesjonsprosjekt senere på 1800-tallet? Var hjelpevaksinatørenes kjønn av betydning? Hvordan var de regionale forskjellene og hvordan kan bakgrunnen for forskjellene forstås? Hva kan studier av dette feltet med et lengere tidsperspektiv fortelle oss om endringer i forholdet mellom geistlig og ikke-geistlig offentlig administrasjon, og endringer i relasjonene mellom amtmenn, prester, leger, skoleholdere, allmuen og jordmødre?

⁴⁸² De økte honoraret for hver vaksinasjon, de inngikk et samarbeid med kirken for å rekruttere hjelpevaksinatører, de påla legene å lære opp personer som ønsket å bli hjelpevaksinatører innen ett år og de fikk det medisinske fakultet til å utarbeide en veiledning.

6 Kilder og litteratur

6.1 Utrykte kilder

Arkivverket, Riksarkivet

Sunnhetskolligiet 1809-1815. Møtebøker. Deliberasjonsprotokoll. 20.07.1809 -26.02.1810
(AV/RA-EA-2878/A/L0001)

Sunnhetskolligiets 1809-1815. Møtebøker. Resolusjonsprotokoll bd 1. (AV/RA-EA-
2878/A/L0002)

Sunnhetskolligiet 1809-1815. Sakarkiv. Diverse. Jordmødre, dyrleger, vaksinatører, kontroll
av næringsmidler. (AV/RA-EA-2878/E/L0019/0007)

3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Kopibok MB 83-678, 1-
185. 01.03.1817-04.04.1818 (AV/RA-S-3891/F/L0005)

3. departement for politisaker. Medisinalvesenet/Medisinalbyrået. Journalsaker. 1817.
(AV/RA-S-3891/F/L0012)

Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1819
(AV/RA-S-1044/B/L0001)

Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Kopibøker og -registre, Kopibok MB, 1820-1821
(AV/RA-S-1044/B/L0002)

Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Journaler og -registre, Journal MB, 1822-1823.
(AV/RA-S-1044/C/L0002)

Justisdepartementet, Medisinalkontoret M, Journaler og -registre, Journal MB, 1823-1826.
(AV/RA-S-1044/C/L0003)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Journalsaker. Journalsaker M. 1820
(AV/RA-S-1044/D/Da/L0003)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Jordmorvesenet.
Forarbeid til lov av 24.5.1839. 1833-1839 (AV/RA-S-1044/D/DB/L0012)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker.
Medisinalberetninger. 1818-1820 (AV/RA-S-1044/D/Db/L0024)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker.
Medisinalberetninger. 1821-1823 (AV/RA-S-1044/D/Db/L0025)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker.
Medisinalberetninger. 1824-1825 (AV/RA-S-1044/D/Db/L0026)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker.
Medisinalberetninger. 1827-1828 (AV/RA-S-1044/D/Db/L0028)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M., Sakarkiv. Emneordnede saker. Kristiania
fødselsstiftelse (AV/RA-S-1044/D/Db/L0083)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M. Sakarkiv. Emneordnede saker. Vaksinasjon.
Vaksinasjonsvesen 1834-96 (AV/RA-S-1044/D/Db/L0125/0001)

Justisdepartementet. Medisinalkontoret M. Diverse protokoller. Medicinal-bureauets
fortegnelse over Hjælpevaccinateurer. 1812-1839 (AV/RA-S-1044/E/L0011)

Arkivverket, Statsarkivet i Hamar

Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer
mv. 14.06.1823-17.03.1832 (AV/SAH-FYH-002/B/Bg/L0075)

Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer
mv. 24.03.1832-29.02.1840 (AV/SAH-FYH-002/B/Bg/L0076)

Fylkesmannen i Hedmark. Kopibøker. Kopibøker/forlikskommissjoner, leger og prokuratorer
mv. 04.03.1840-05.04.1851(AV/SAH-FYH-002/B/Bg/L0077)

Fylkesmannen i Hedmark. Sakarkiv ordnet etter organets hovedsystem. Brev fra leger,
geistlighet, prokuratorer, lensmenn, forlikskomm., militære og oppfostringssøknader.
Brev fra leger. 1836-1839. (AV/SAH-FYH-002/D/Df/L0754)

Arkivverket, Statsarkivet i Trondheim

Fylkesmannen i Nordland. Første avlevering. Fylkeskommunale saker.
Amtsformannskapssaker/amtstingsaker. Amtsformannskapssaker. 1838-1841.
(AV/SAT-A-0499/1.1/Æ/Æb/L0001)

Arkivverket, Digitalarkivet

RA. Jordmorskolen i Oslo – Kvinneklinikken. Jordmorskolen, diverse, nr. 2.1:

Eksamensprotokoll for jordmødre, 1818-1833. (RA/S-4349/D/L0002/0001).

<https://www.digitalarkivet.no/db50001598900005>

RA. Jordmorskolen i Oslo – Kvinneklinikken. Jordmorskolen, diverse, nr. 2.2:

Eksamensprotokoll for jordmødre, 1834-1854. (RA/S-4349/D/L0002/0002).

<https://www.digitalarkivet.no/db50001599000003>

6.2 Trykte kilder

Arkivverket, Statsarkivet i Hamar

Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1789-1839. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (AV/SAH-MANSAM-001/F/Fa/L0168)

Manuskriptsamlingen ved Statsarkivet i Hamar. Brev fra legene i Hedemarkens Amt (Hedmark fylke) 1840-1849. Avskrift ved Hans Petter Schjønby. (AV/SAH-MANSAM-001/F/Fa/L0175)

6.3 Nettsider

Blikrud, Liv; Norsk biografisk leksikon: *Niels Krog Bredal* i Store norske leksikon på snl.no. Hentet 21. mai 2023 fra https://snl.no/Niels_Krog_Bredal

Bratberg, Terje: Emanuel De Thygeson i Norsk biografisk leksikon på snl.no. Hentet 2. oktober 2023 fra https://nbl.snl.no/Emanuel_De_Thygeson

Bratberg, Terje: *Frederik Heidmann* i Norsk biografisk leksikon på snl.no. Hentet 7. mai 2024 fra https://nbl.snl.no/Frederik_Heidmann

Magne Juhls arbeider med jordmødre. Slægtshistorisk Forening for Viborg og omegn (www.viborgslaegt.dk) Hentet 14.01.2024

6.4 Referert litteratur

- Agerholt, A. C. (1940). Historisk innleiing. I *Kvinna i arbeidslivet* (s. 5–20). J. M. Stenersens Forlag.
- Akel, K. (2019). «A Splendid Delusion:» Reassessing Vaccination in England, 1796-1853. *International Social Science Review*, 95(3), 1–40.
- Allen, A. (2008). *Vaccine. The controversial story of medicine's greatest lifesaver*. Norton.
- Bache, T. (1992). *Helse og folk gjennom århundrer. Helsetjenesten i Hedmark - 200 år-Jubileumsbok*. Hedmark fylkeskommune.
- Belongia, E. A. & Naleway, A. L. (2003). Smallpox Vaccine: The Good, the Bad, and the Ugly. *Clinical Medicine & Research*, 1(2), 87–92. <https://doi.org/10.3121/cm.1.2.87>
- Bennett, M. (2008). Jenner's Ladies: Women and Vaccination against Smallpox in Early Nineteenth-Century Britain. *History*, 93(312), 497–513. <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.2008.00434.x>
- Berner, J. H. (1924). En historisk fremstilling av lovgivningen mot de smitsomme sykdommer i Norge. *Tidsskrift for Den Norske Lægeforening*, (8, 9 og 10), 388–394, 430–437 og 467–486.
- Blom, I. (1988). «Den haarde dyst»: Fødsler og fødselshjelp gjennom 150 år. Cappelen.
- Bonderup, G. (2001). *En kovending—Koppevaccinationen og dens utfordringer til det danske samfund omkring 1800*. Århus Universitetsforlag.
- Bonderup, G. (2006). *Det Medicinske Politi. Sundhedspolitikken i Danmark 1750-1860*. Aarhus Universitetsforlag.
- Bredal, N. K. (1762). *Hr. Joh. Andr. Cramer, Kongelig Tydsk Hof-Prædikant i Kiøbenhavn, Hans Afhandling om Smaae-Koppernes Indpodning eller Inoculationen, i tvende Stykker af den Nordische Aufseher, nu paa Dansk oversat, samt forøget med adskillige Anmærkninger, uddragne af De beste Skribentere om Indpodningens Historie, Anledning, Opkomst, Behandling og Nytte*. Jens Christensen Winding.
- Brochmann, S. W. (1936). *Bidrag til epidemiens historie i Norge i eldre tider*. Særtrykk av Tidsskrift for den norske lægeforening nr 7-24.
- Bull d.y., E. (1961). II. Bygdehistorien 1800-1914. I *Eidsvoll bygds historie. Bind I, 2. Del. Bygdehistorien 1700-1914: Bd. Bind I, 2. del* (s. 131–610). Eidsvoll Bygdebokkomite.
- Bull, I. (1988). Jordmødre på 17- og 1800-tallet—En profesjon i emning. *Heimen*, (2), 91–98.
- Büchner, J. A. W. (1778). *En Kort Afhandling om Børne-Koppernes Indpodning, Til underretning for dem paa Landet, som, I henseende til Situationen, mangler Lægens hielp*. det Nyttige Sælskab.
- Bækkelund, R. (1985). *Furnes bygdebok III*. Furnes Historielag.
- Bø, O. (1972). *Folkemedisin og lærd medisin. Norsk medisinsk kvardag på 1800-talet*. Samlaget.
- Collett, C. (1879). *Mod strømmen*. Andr. Schous forlag.
- Collett, J. P. (2011). *1811 - 1870. Universitetet i nasjonen*. Unipup.
- Dahle, R. (2013). Profesjon og kjønn. I A. Molander & L. I. Terum (Red.), *Profesjonsstudier* (s. 216–232). Universitetsforlaget.
- Departementet for det indre. (1872). *Beretning om sundhedstilstanden og medicinalforholdene i Norge i 1869*. (C. No. 4; Norges offisielle statistikk).
- Departementet for det indre. (1873). *Beretning om sundhedstilstanden og medicinalforholdene i Norge i 1870* (C. No. 4.; Norges offisielle statistikk).
- Det medicinske Facultet. (1818). *Anvisning til at kiende og indpode Koekopper*. Tredie Departement, for Politivæsenet m.m.
- Dübeck, I. (1973). Jordmødre i retshistorisk belysning. *Historie. Jyske Samlinger, Ny række* X(3), 337–390.

- Dæhlen, M. & Svensson, L. G. (2008). Profesjon, klasse og kjønn. I A. Molander & L. I. Terum (Red.), *Profesjonsstudier* (s. 119–129). Universitetsforlaget.
- Døssland, A. (1993). «Examinerede» jordmødre på landsbygda: Eit pionertiltak i Møre og Romsdal (Bd. 43). Møre og Romsdal distriktshøgskule.
- Elstad, I. & Hamran, T. (2006). *Sykdom. Nord-Norge før 1940*. Fagbokforlaget.
- Eriksen, A. (2010). Koppeinokulasjon i Norge. *Historisk tidsskrift*, 89(3), 345–366.
- Esparza, J., Nitsche, A. & Damaso, C. R. (2018). Beyond the myths: Novel findings for old paradigms in the history of the smallpox vaccine. *PLOS Pathogens*, 14(7), e1007082. <https://doi.org/10.1371/journal.ppat.1007082>
- Farstad, A. (2016). *På liv og død. Distriktsjordmødrenes historie*. Samlaget.
- Fauske, H. (2008). Profesjonsforskningens faser og stridsspørsmål. I A. Molander & L. I. Terum (Red.), *Profesjonsstudier*. Universitetsforlaget.
- Faye, F. C. (1844). *Lærebog i Fødselsvidenskapen for Jordemødre*. Chr. Lange i Fredriksværn.
- Fet, J. (1995). *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Universitetsforlaget.
- Fet, J. (2003). *Skrivande bønder. Skrifkultur på Nord-Vestlandet 1600-1850*. Det Norske Samlaget.
- Flo, Y. (2014). *Statens mann, fylkets mann. Norsk amtmanns- og fylkesmannshistorie 1814 - 2014* (1. utg., 1. oppl). Fagbokforlaget.
- Foucault, M. (2015). Kva er biopolitikk? *Agora*, 33(1), 9–29.
- Frøland, S. S. (2020). *Kampen mellom mennesket og mikroben*. Dreyers Forlag.
- Grandjean, H. F. (1934). *Stamtavle over familien Grandjean*. Albert Fabritius, København. <https://slaegtsbibliotek.dk/909536.pdf>
- Grøn, F. (1936). Tidsrummet 1500-1800. I I. Reichborn-Kjennerud, F. Grøn & I. Kobro (Red.), *Medisinens historie i Norge* (s. 101–207). Grøndahl & Sønns Forlag.
- Götlind, A. & Kåks, H. (2014). *Mikrohistoria: En introduktion för uppsatsskrivande studenter* (första upplagan). Studentlitteratur.
- Hagemann, G. (1992). *Skolefolk. Lærernes historie i Norge*. Ad notam Gyldendal.
- Hagemann, G. (2003). *Feminisme og historieskriving. Inntrykk fra en reise*. Universitetsforlaget.
- Hagemann, G. (2005). De stummes leir? 1800-1900. I I. Blom & S. Sogner (Red.), *Med kjønnsperpektiv på norsk historie* (s. 157–253). Cappelen.
- Hammerborg, M. (2009). *Spedalskhet, galeanstalter og laboratoriemedisin—Endringsprosesser i medisinen på 1800-tallet i Bergen* [PhD]. Universitetet i Bergen.
- Haraldsø, B. (1989). 1739-1850 Det stille hundreåret—Menighetskolens tid. I B. Haraldsø (Red.), *Kirke-skole-stat 1739-1989* (s. 10–43). IKO-Forlaget.
- Heggli, G. (2021). *Omgangsskolelæreren i allmueskolen. Leseopplæring mellom tekster og talemål*. Scandinavian Academic Press.
- Helsetilsynet. (2004). *Medisinalmeldingene 1804—Et tilbakeblikk på første årgang av en tradisjonsrik rapport* (6; Rapport fra Helsetilsynet).
- Holst, F. (1824). Börnekoppe-Epidemie i Christiania og dens Omegn i Aaret 1819. *Magazin for Naturvidenskaberne, Fjerde Bind*, 186–202.
- Holst, F. (1833). Om Nødvendigheden af et lægekyndigt Sundhedscollegium i Norge. *Eyr - et medisinsk Tidsskrift, Ottende Bind*(Fjerde Hefte), 324–352.
- Holst, F. & Mozfeldt, U. A. (1844). *Udkast til Lov om Medicinalvæsenet i Norge, med Motiver*. Medicinallov-Commissionen.
- Holst, F. & Skjeldrup, M. (Red.). (1830). Anmeldelse Af: Börnekopper i Drammen og Christiania. *Eyr - et medisinsk Tidsskrift, Femte bind*(Første hefte), 88–89.
- Johansen, J. N. M. (1865). *Historisk Beretning om Rigshospitalet og Fødselsstiftelsen i*

- Christiania*. W. C. Fabritius.
- Juhász, L. (1984). Jordmødre i Christiania 1780-1820. *Byminner (Oslo Bymuseum)*, (1), 7–17.
- Kaldal, I. (2003). *Historisk forskning, forståing og forteljing*. Samlaget.
- Kjærheim, K. (1987). *Mellom kloke koner og kvitkledde menn. Jordmorvesenet på 1800-talet*. Samlaget.
- Kjærheim, K. (1993). Den interimiske Accouchement-Indretning. Fødselsstiftelsen i Christiania 1818-1837. I K. Bjøro, B. Berg, K. Kjærheim, B. Hem & T. Negaard (Red.), *Jordmorutdanning gjennom 175 år* (s. 5–35). Lobo Grafisk as.
- Krøvel, H. J. (2021). Skulehaldarar i det førmoderne Noreg – mellom barken og veden? *Heimen*, 58(1), 67–90. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2021-01-06>
- Langeland, K. (1888). *Nordmændene i Amerika. Nogle Optegnelser om De Norskes Udvandring til Amerika*. John Anderson & Co.
- Larsen, Ø. (Red.). (1996a). *Norges leger. Bd. I*. Den Norske lægeforening.
- Larsen, Ø. (Red.). (1996b). *Norges leger. Bd. III*. Den Norske lægeforening.
- Larsen, Ø. (Red.). (1996c). *Norges leger. Bd. IV*. Den Norske lægeforening.
- Larsen, Ø. (Red.). (1996d). *Norges leger. Bd. V*. Den Norske lægeforening.
- Larsen, Ø. (2014). *Doktorskole og medisinstudium. Det medisinske fakultet ved Universitetet i Oslo gjennom 200 år (1814-2014)*. Michael.
- Lillevold, E. (1965). *Vinger og Eidskog*. Elverum Trykk.
- Lindström, J. & Jansson, K. H. (2017). Pigan i fadersvåldet. Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter. *Historisk tidskrift (Sweden)*, 137(3), 351–378.
- Magnússon, S. G. & Szijártó, I. M. (2013). *What is Microhistory? Theory and practice*. Routledge.
- Malm, O. O. (1915). *Kopper og vaccination i Norge*. H. Aschehoug & CO.
- Marland, H. & Rafferty, A. M. (1997). Introduction. Midwives, society and Childbirth: Debates and controversies. I H. Marland & A. M. Rafferty (Red.), *Midwives, society and childbirth. Debates and controversies in the modern period* (s. 1–13). Taylor and Francis.
- Maurseth, P. (1979). *1814-1844: Bd. 1 Sentraladministrasjonens historie*. Universitetsforlaget.
- Medicinaldirektøren. (1910). *Forslag til Lov om Vakcination og Revakcination*.
- Mellempgaard, S. (2001). *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år* (2. opl). Museum Tusulanum.
- Messner, F. (1888). *Hvorledes beskytter man sig mod Infektionssygdomme? Med specielt Hensyn til Diffterit, Plettyfus, Skarlagensfeber, Lungetærning, Mæslinger, Kolera, Koldfeber, Kopper etc. Etc*. Den skandinaviske Forlags- og Trykkeriforening.
- Moseng, O. G. (2003). *Ansaret for undersåttene helse 1603-1850: Bd. 1 Det offentlige helsevesenet i Norge 1603-2003*. Universitetsforlaget.
- Munk, H. (1804). *Love for Medicinalvæsenet eller Forordninger, Placater, Rescripter, Resolutioner og Collegialskrivelser, som vedkomme Medici, Chirurgi, Apothekere og Gjordemødre i Danmark og Norge*. Joh. Fred. Schultz.
- Myhre, J. E. (2014). *Historie. En introduksjon til grunnlagsproblemer*. Pax.
- Myhre, J. E. (2022). *Den norske modellen blir til. Norge 1814-1914*. Dreyers Forlag.
- Myhre, R. (2002). *Den norske skoles utvikling* (8. utg., 2. oppl). Fabritius.
- Mykland, L. (2005). *Håndbok for brukere av statsarkivene*. Universitetsforlaget.
- Nørr, E. (1981). *Præst og administrator. Sognepræstens funksjoner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841*. Rigsarkivet : Gads Forlag.
- Offentlige Foranstaltninger og Bekjendtgjørelser, Medicinalvæsenet vedkommende. (1827). *Eyr - et medisinsk Tidsskrift, Andet Bind*(Andet hefte), 185–186.
- Olafsen, A. & Birch-Reichenwald, K. (1914). *Riksforsamlingens forhandlinger. 2den del*

- adresser og fuldmagter*. Grøndahl & Søns Boktrykkeri.
- Olden-Jørgensen, S. (2019). *Til Kilderne! Introduktion til historisk kildekritik* (1. udgave, 9. oplag). Gads Forlag.
- Olsen, E. (1973). Presten som ville lære opp jordmødre. Ei utgreiing av Eric Olsen, 1797. *Sunnhordland. Årbok*, 54, 17–45.
- Olstad, F. (2002). Forståelsen av historien. *Historisk tidsskrift*, 81(4), 541–549. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2002-04-07>
- Om Rigets Sundhedstilstand og Medicinalvæsen i Aarene 1817 og 1818. (1819, 9. november). *Den Norske Rigestidende*.
- Petersen, J. (1802). *Om Kokopperne, Melkekopperne eller de nye Kopper, deres Indpodning og deres Ævne til at afvende Smitten af de almindelige Børnekopper* (2.). J. Breinholm.
- Reichborn-Kjennerud, I. (1933). *Vår gamle trolldomsmedisin II*. Det norske videnskapsakademi i Oslo.
- Reichborn-Kjennerud, I. (1936). Vår eldste medisin til middelalderens slutt. I I. Reichborn-Kjennerud, F. Grøn & I. Kobro (Red.), *Medisinens historie i Norge* (s. 3–97). Grøndahl & Søns Forlag.
- Romlid, C. (1997). Swedish midwives and their instruments in the eighteenth and nineteenth centuries. I H. Marland & A. M. Rafferty (Red.), *Midwives, society and childbirth. Debates and controversies in the modern period* (s. 38–60). Taylor and Francis.
- Rusnock, A. (2009). Catching Cowpox: The Early Spread of Smallpox Vaccination, 1798–1810. *Bulletin of the History of Medicine*, 83(1), 17–36.
- Røse, S. (Red.). (1952). *Totens bygdebok. Bind 1*. Hellstrøm & Nordahls boktrykkeri.
- Sandmo, E. (1994). Maktens beroligende blikk. Historiske teorier om sivilisering og disiplinering. *Scandia – tidskrift för historisk forskning*, 60(1), 25–44.
- Sanjoy Bhattacharya & Niels Brimnes. (2009). Introduction: Simultaneously Global and Local: Reassessing Smallpox Vaccination and Its Spread, 1789–1900. *Bulletin of the History of Medicine*, 83(1), 1–16. <https://doi.org/10.1353/bhm.0.0194>
- Scharffenberg, J. (1901). Johan Gottfried Erichsen og fødselstangens indførsel i Norge. *Norsk Magazin for Lægevidenskaben*, 4. rekke(62), 803–875.
- Schiøtz, A. (2003). *Folkets helse—Landets styrke. 1850-2003: Bd. 2 Det offentlige helsevesen i Norge 1603-2003*. Universitetsforlaget.
- Schiøtz, A. (2017). *Viljen til liv. Medisin- og helsehistorie frå antikken til vår tid*. Samlaget.
- Schjønby, H. P. (2000). Jordmødre i Ringsaker før Jormor-Matja. *Ringsaker, Veldre og Brøttum historielag. Årbok 2000*, 47–59.
- Schjønby, H. P. (2002). Fødselshjelp i Solør og Odal. *Solør-Odal. Tidsskrift for lokalhistorie og kultur*, 34(3), 20–27.
- Schjønby, H. P. (2009). Sundhedscollegiet 1809-1815. Det første sentrale administrasjons- og tilsynsorgan for helsevesenet i Norge. *Rapport fra Helsetilsynet*, (1).
- Schjønby, H. P. (2010a). Amtsfysikus og stangesokning. *Gammelt frå Stange og Romedal*, 188–205.
- Schjønby, H. P. (2010b). Om kopper og de første hjelpevaksinatørene i Ringsaker. *Ringsaker, Veldre og Brøttum historielag. Årbok 2010*.
- Schønberg, E. (1875). *Om tverleiets behandling og skulderfødslen. Studier i fødselsvidenskabens historie (med særligt hensyn til den dansk-norske medicinalhistorie) og i den praktiske fødselshjelp*. Alb. Cammermeyer.
- Schaanning, E. (1999). *Fortiden i våre hender. Foucault som vitenshåndtør. Bind 2. Historisk praksis*. Universitetet i Oslo.
- Skjeldrup, M. (1824). Det medicinske Studium ved Norges Universitet. *Budstikken. Et Ugeblad af statistisk, oekonomisk og historisk Indhold, Femte Aargang*(26 til 29),

- 212–232.
- Sköld, P. (1996). *The two faces of smallpox. A disease and its prevention in eighteenth- and nineteenth-century Sweden*. Umeå, Demographic Data Base.
- Sköld, P. (2000). The key to success: The role of local government in the organization of smallpox vaccination in Sweden. *Medical History*, 44(2), 201–226.
<https://doi.org/10.1017/S0025727300066400>
- Sköld, P. (2005). Kampen mot kopporna—Preventivmedicinens genombrott. I J. Sudin, C. Hogstedt, J. Lindberg & H. Moberg (Red.), *Svenska folkets hälsa i historiskt perspektiv* (s. 133–176). Statens folkhälsoinstitut.
- Stavheim, S. (1993). «Til doktoren? Tvi!» *Holdninger til helseforhold i Østerdalen og Solør-Odalen. 1835-1870* [Hovedoppgave i historie]. Universitetet i Oslo.
- Steen, S. (1973). *Amt og stat 1837-1860*. Cappelen.
- Sth. Prp. No. 47. (1891). *Angaaende de fra Stortinget til Regjeringen oversendte Andragender om Forbedringer af Jordmødrenes Stilling*. Justits- og Politidepartementet. <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1891&paid=2&wid=a&psid=DIVL1041>
- Stortingsforhandlinger. (1833). *Vol. 7 nr. 5*. (ib. utg.).
- Strøm, H. (1778). *Kort Underviisning om De paa Landet, i Bergen Stift, meest grasserende Sygdomme, og derimod tienende Hielp-Midler*. H. Dedechens Efterleverske.
- Thurmann, L. (1851). *Samling af Love, Forordninger, Kongelige Rescripter og Resolutioner, Placater, Reglementer, Instruxer, Fundatser og andre offentlige Aktstykker vedkommende Læger, Apothekere, Dyr læger og Gjordemødre i Kongeriget Norge*. Freilberg & Landmarks Forlag.
- Tryland, M. (2001). Kopper og koppevirus—200 år siden første vaksinasjon i Norge. *Tidsskrift for Den norske legeforening*, 121(30), 3546–3550.
- Tveit, K. (1990). Allmugeskolen på Austlandsbygdene 1730-1830. I *Norbok*. Rådet for samfunnsvitenskapelig forskning, NAVF : Universitetsforlaget.
https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2010071408041
- Uldall, F. A. (1844). *Statistisk Fremstilling og criticisk Sammenligning af tyve Staters Medicinal-Forfatninger, med særlig Hensyn til den danske samt Ideer til dennes Reform*. C. A. Reitzel.
- Wang, F. (2014). *The Immune Response: Romanticism and the Radical Literary History of Smallpox Inoculation* [UCLA]. <https://escholarship.org/uc/item/76f6m3bt>
- Wang, F. (2023). *The smallpox report. Vaccination and the romantic illness narrative*. University of Toronto Press.
- Weiser-Aall, L. (1968). *Svangerskap og fødsel i nyere norsk tradisjon. En kildekritisk studie*. Norsk folkemuseum.
- Williams, G. (2010). *Angel of death. The story of smallpox*. Palgrave Macmillan.
- Wilse, J. N. (1779). *Physisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge, og i Anledning deraf adskillige Afhandlinger og Anmerkninger deels Norge i Almindelighed, deels dens Østre-Kant i særdeleshed vedkommende, med nødvendige Kobbere og Bilager, efter 10 Aars egne Undersøgninger*. C. S: Schwach.
- Witz, A. (2013). *Professions and Patriarchy* (1st ed). Taylor and Francis.
- Östling, J., Sandmo, E., Heidenblad, D. L., Hammar, A. N. & Nordberg, K. H. (Red.). (2018). *Circulation of knowledge. Explorations in the history of knowledge*. Nordic Academic press.
- Aasen, I. (1873). *Norsk Ordbog med dansk forklaring*. P. T. Mallings Boghandel.